

Національний університет цивільного захисту України
Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шашенков Дмитро Михайлович

УДК 159.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
19.00.09- «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»**

Спеціальність 053 – «Психологія»

Галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д.М. Шашенков

Науковий керівник:

Тімченко Олександр Володимирович,
доктор психологічних наук, професор

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Шашенков Д.М. Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки», спеціальність 053 – «Психологія». – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2023.

Дисертацію присвячено вирішенню важливого наукового завдання щодо визначення фундаментальних характеристик теоретико-емпіричних напрацювань вітчизняних дослідників у галузі психології діяльності в особливих умовах

Комплексна модель дослідження генезису психології діяльності в особливих умовах дозволяє не тільки узагальнити коло її наукових здобутків, але й визначити основні варіанти її розвитку в майбутньому.

Етапом розвитку сучасних поглядів на психологію діяльності в особливих умовах може виступати узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) досліджень, що накопичились з 1991 року по теперішній час. Така робота затребувана, по-перше, практичними запитамми, перш за все, сектору безпеки та оборони України та, по-друге, - внутрішньою логікою наукової діяльності, яка дає можливість отримати справжнє, адекватне і достовірне знання.

У ході розгляду даного питання:

1. Визначено предмет та проблемне поле спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

2. Представлено коло професій, які входять до предметної області спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (пожежні, рятувальники, співробітники правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовці, космонавти, пілоти, моряки, охоронці, шахтарі, водії, спортсмени, працівники АЕС, особи, що стали жертвами подій,

пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців).

3. Виявлено міждисциплінарні зв'язки спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

4. Запропоновано періодизацію становлення та розвитку спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»: (а) період зародження ідей психології діяльності в особливих умовах (донауковий період). Цей період віднесено у часі від епохи існування Київської Русі (IX – XIII століття) до епохи українського козацтва (XV – XVIII століття); (б) період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть); (в) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *радянської* психологічної науки (початок XX століття – розпад СРСР); (г) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *сучасної вітчизняної* психологічної науки (1991 – 2021 рр.).

Кожен з виділених у дисертаційній роботі періодів збагатив сучасну спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» власними постулатами.

5. Наведено ієрархію основних проблем, які цікавили вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Для усіх 230 дисертацій, захищених за період 1991-2021 рр. за вищезазначеною спеціальністю, перші одинадцять проблем у даній ієрархії виглядають наступним чином: особистість; психологічна підготовка, психологічна готовність; діяльність; негативні психічні стани; стрес та копінг-стратегії; колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок); психологічна адаптація; професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності; психологічна допомога та

підтримка; професійно-психологічний відбір; реабілітація, реадаптація, постізоляційний період.

6. Обґрунтовані найбільш потужні вітчизняні центри з дослідження проблем в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського та Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

7. Досліджено гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Доведено, що більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць). Жінками захищено 79 дисертацій, що становить 34% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць за період 1991-2021 рр. Іншими словами, - фактично кожна третя дисертація в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» була захищена жінкою.

Чоловіки-науковці найчастіше оперували такими поняттями: «професійна», «діяльність», «психологічна», «адаптація», «стійкість», «рятувальник». Жінки частіше використовували такі ключові слова: «психологічна», «професійна», «діяльність», «готовність», «стійкість».

Можемо констатувати, що найбільш вживані слова для чоловіків та жінок майже однакові, а невелика різниця між ними не вказує на суттєві розбіжності у наукових інтересах та не є гендерно специфічною.

8. Проведено аналіз теоретико-методологічних основ дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах». Увесь масив отриманої при аналізі інформації розподілено на три групи – загальнонауковий, загальнопсихологічний та спеціальний.

9. Проаналізовано та упорядковано методи (теоретичні, емпіричні, експериментальні, психодіагностичні, математико-статистичні, технічні) та психодіагностичні методики, які застосовувалися вітчизняними науковцями при проведенні досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

10. Визначено основні варіанти розвитку наукових розробок з проблем психології діяльності в особливих умовах в майбутньому за допомогою перебору комбінацій змін компонентів дисциплінарної організації та системоутворюючих факторів, що детермінують цей розвиток.

Як вихідні показники пропонується обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

Розглянуто 4 основні варіанти можливого розвитку однієї з галузей психологічної науки – психології діяльності в особливих умовах: (1) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при зниженому соціальному замовленні; (2) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при рівному актуальному або вищому рівні соціального замовлення; (3) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціальне замовлення рівні або вищі за актуальне; (4) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки вищий за високого рівня соціального замовлення.

Оскільки сучасний період розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах детермінований значною мірою реакцією на наслідки російсько-української війни, то перспективний її розвиток визначатиметься вираженим соціальним запитом на розробку широкого кола проблем, пов'язаних із профілактикою розвитку серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України бойової психічної травми, наданням нашим захисникам та захисницям психологічної допомоги, психологічної підтримки та психологічної реабілітації, зниженням соціально-психологічних

ризиків у зв'язку з поверненням ветеранів бойових дій до нормальних умов життєдіяльності.

Саме тому, найімовірнішими стають три варіанти розвитку при значному соціальному запиті, найбільш небезпечним з яких є варіант «консервації» кризового етапу (варіант 3). У рамках цього варіанту практична складова витіснить дослідження та теоретичне осмислення дослідницького та практичного досвіду, що фактично означатиме зникнення психології діяльності в особливих умовах як прикладної галузі психологічного знання. Функції теоретичного осмислення, наукової рефлексії, прикладних досліджень проблем психології діяльності в особливих умовах перейдуть до інших наукових дисциплін.

Однією з можливих загроз інституціоналізації психології діяльності в особливих умовах може стати обмеження її проблемного поля, його звуження, наприклад, до проблеми оперативного зниження соціально-психологічної напруженості на територіях, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру (варіант 2). Надмірне звуження кордонів може призвести до втрати соціальної значущості психології діяльності в особливих умовах, перехід її прикладних та практичних функцій до інших галузей та дисциплін психології.

Доведено, що найбільш конструктивним варіантом, при якому зростатиме можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах, є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання (варіант 4). Це передбачає вирішення дослідницьких завдань різними засобами та організаційними формами наукової та практичної діяльності на підставі різних методологічних підходів та різнорівневе психологічне пояснення феноменів, що вивчаються, де кожен рівень є значущим і самостійним за наявності взаємозв'язків та «переходів» між рівнями.

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

- ✓ вирішено завдання цілісного розгляду психології діяльності в

особливих умовах (від зародження у вітчизняній суспільній думці до теперішнього часу);

✓ визначено сутність вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», її особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрито гендерну складову цієї спеціальності; здійснено наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень, що найчастіше використовуються в межах цієї спеціальності.

Удосконалено:

✓ процес узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) психологічних досліджень, що накопичились за певний період часу;

✓ проблемно-хронологічну класифікацію кваліфікаційних наукових праць, захищених в основних вітчизняних центрах з дослідження проблем психології діяльності в особливих умовах (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба).

Дістали подальшого розвитку:

✓ наукові погляди щодо розкриття структури та категоріального статусу методологічних основ психологічних досліджень.

Практичне значення представлених у кваліфікаційній науковій праці результатів обумовлено тим, що вони дозволяють доповнити історію розвитку вітчизняної психології на основі урахування динаміки формування одного з її напрямків, розширити джерельну базу історико-психологічних досліджень, концептуалізувати підхід до вивчення історії становлення та розвитку наукового спрямування та галузі психології.

Практичне значення дослідження пов'язано також з можливістю вдосконалення навчально-методичних комплексів з історії вітчизняної

психології, а також навчальних програм, що використовуються у підготовці та перепідготовці кадрів у галузі екстремальної та кризової психології, психології діяльності в особливих умовах.

Отримані результати можливо використовувати у процесі розробки рекомендацій та цільових програм щодо психологічного забезпечення діяльності працівників сектору безпеки та оборони України з метою мінімізації негативних психологічних наслідків їх діяльності в умовах надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру.

Ключові слова: психологія діяльності в особливих умовах, проблемне поле спеціальності 19.00.09, генезис наукових розробок, системоутворюючі фактори, теоретико-методологічні основи досліджень, методи та методики, міждисциплінарні зв'язки.

SUMMARY

Shashenkov D.M. The genesis of the national specialty 19.00.09 - "Psychology of human activity performed under special conditions" – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a PhD in 05 – «Social and behavioral sciences», specialty 053 – «Psychology». – National University of Civil Defense of Ukraine, State Emergency Service of Ukraine, Kharkiv, 2023.

The thesis aims to determine the fundamental characteristics of theoretical and empirical research of domestic scientists in the area of psychology of human activity performed under special conditions.

The comprehensive approach to the research in the genesis of psychology of human activity performed under special conditions allows not only to summarize the scientific achievements related to the subject in question, but also to define the main ways of scientific development of the above mentioned subject in future.

The summary of the results of theoretical and experimental (empirical) research in psychology of human activity performed under special conditions

accumulated from 1991 up to now can be considered as a stage in the development of modern views on the issue. The thesis is inspired by practical requests, stipulated by, first of all, the security and defense of Ukraine and, secondly, arising merely from the internal logic of scientific research, providing an opportunity to obtain true and reliable data.

Main tasks of the study in question that have been fulfilled:

1. The subject of the specialty 19.00.09 «Psychology of human activity performed under special conditions» as well as all the related scientific issues has been defined.

2. The range of major-related professions making part of the subject area (i.e. firefighters, rescuers, policemen, representatives of special civil protection and state border guard services, military servicemen, astronauts, pilots, sailors, security guards, miners, drivers, athletes, NPP and APS personnel, victims of specific professional activity accidents related to any of the professions mentioned above) has been given.

3. The existence of interdisciplinary connections between the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions» with other majors in different fields of science (biology, engineering, history, legal studies, teaching, medicine, military science, sociology, national security and public administration) has been evidenced.

4. A chronological arrangement for the periods of formation and development of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" has been suggested. They are (a) the period of emergence of the first conceptions in the area of psychology of human activity performed under special conditions (pre-scientific period). This period includes the timespan from Kyivan Rus (IX – XIII centuries) till the epoch of Ukrainian Cossackdom (XV – XVIII centuries); (b) the period of development of the psychology of human activity performed under special conditions as an applied branch of human science in the context of active development of industry, transport and military science in the Russian Empire (from the middle of XVIII century up to the end of XIX – beginning

of XX centuries); (c) the period of development of the psychology of human activity performed under special conditions as a branch of Soviet psychological science (from the beginning of XX century up to the fall of the USSR); (d) the period of development of the psychology of human activity performed under special conditions as a branch of modern Ukrainian psychological science (1991 – 2021).

Each of the mentioned periods of development contributed to the general enrichment of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" by their own postulations.

5. The ranking of the main issues domestic psychologists were interested in within the framework of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" has been established. All the 230 theses written and defended in the area of study in question in 1991 – 2021 focused on the following scientific issues given here downwards in the order of importance: personality; psychological preparation, psychological readiness; activity; negative mental states; stress and coping strategies; a team (a group, a team, a crew, a department, a unit) as a phenomenon; psychological adaptation; professional analysis of the main types of risky activities; psychological help and support; professional and psychological selection; rehabilitation, readaptation, the period of post-isolation.

6. The most important domestic research centers studying the scientific issues outlined within the framework of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" have been manifested. They are Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine; National University of Civil Defense of Ukraine; Ivan Chernyakhivskyi National University of Defense of Ukraine and Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University.

7. The gender component of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" has been explored.

The study proves that the majority of scientific research in the above-mentioned field is made by male scientists (151 scientific work or 66% from the

total volume of scientific research). 79 scientific works (or 34% from the total volume of research made in 1991-2021) were prepared by female scientists. In other words, every third scientific work or a thesis within the framework of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" is made by female scientists.

The most often male scientists used the following key words: "professional", "activity", "psychological", "adaptation", "sustainability", and "rescuer", whereas female scientists tended to use the following key words: "psychological", "professional", "activity", "readiness", "stability".

We can state that the most frequently used key words both for male and female scientific authors are practically the same, and the insignificant difference we spot in the vocabulary is not gender specific and does not finally result in a gap in scientific interests and aspirations.

8. Theoretical and methodological foundations of research studies carried out within the framework of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" have been analyzed. The entire volume of information obtained as a result of the analysis is divided into three groups, i.e. general scientific, general psychological, and special information.

9. The methods (theoretical, empirical, experimental, psychodiagnostic, mathematical-statistical, technical) and psychodiagnostic approaches used by domestic scientists in their research within the framework of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" have been analyzed and arranged.

10. The main ways of future development of scientific research within the framework of psychology of human activity performed under special conditions using different combinations of arrangements and system-forming factors determining the above-mentioned development have been outlined.

It is suggested hereby to take current levels of institutionalization of the branch of psychology in question as initial markers of development alongside with

the social demand for special knowledge, because social demand usually shows to what extent any kind of special knowledge is important for the state and the society.

Four main variants of the eventual development of one of the branches of psychological science, i.e. psychology of human activity performed under special conditions have been examined. They are as follows: (1) the level of institutionalization of the branch of psychological science in question is lower than the current general level, and the social demand for this kind of special knowledge in the society is low; (2) the level of institutionalization of the branch of psychological science in question is lower than the current general level, and the level of social demand for this kind of special knowledge is the same or higher; (3) the level of institutionalization of the branch of psychological science in question and the level of social demand for this kind of special knowledge are equal to or higher than the current general level; (4) the level of institutionalization of the branch of psychological science in question exceeds the level of social demand for this kind of special knowledge, although nonetheless the latter remains high.

Since the current period of development of the domestic psychology of human activity performed under special conditions is highly determined by the reaction of the society to the Russian-Ukrainian war, future prospects of the research area in question depend on the social demand for the exploration of a wide range of problems related to the prevention of post-war mental traumatic syndrome in Ukrainian combatants, provided psychological assistance, support, and rehabilitation, alleviation of social and psychological risks arising when combat veterans return to their daily routine and activities.

That is why under a significant social demand there are three the most typical ways of development of the research area in question, where the most dangerous one is the "conservation" of the crisis stage (i.e. option 3). Within this option, the practical component preponderates over both the research itself and the theoretical understanding of research and practical experience, and finally ruins the mere groundwork of the psychology of human activity performed under special conditions to the extent it disappears as an applied branch of psychological knowledge.

As a result, theoretical understanding, scientific reflection, and applied research in psychology of human activity performed under special conditions gradually become part of other scientific disciplines.

One of the eventual dangers of institutionalization of the psychology of human activity performed under special conditions may be excessive limitation and narrowing of its problematic area, for example, solely to the problem of rapid release of socio-psychological tension within the territories affected by different kinds of public and disaster emergencies: natural, industrial, social and/or military (i.e. option 2). Excessive limitation of the framework of problems making (or not) part of the area in question may finally lead to the depreciation of the social value of psychology of human activity performed under special conditions in favor of other branches of psychology.

It is proved that the most constructive way of development of psychology of human activity performed under special conditions as an independent branch of psychology is working it out as a polyparadigmatic branch of scientific knowledge (i.e. option 4). This scheme allows setting goals and finding solutions for scientific tasks in a multitude of ways, using different organizational forms of scientific and practical methods, applying various methodological approaches and resorting to a multi-level psychological explanation of psychological phenomena a scientist deals with, where each level is significant and independent provided that all of them are interrelated and easily 'switched' between each other.

Academic novelty of the scientific research

The obtained results allowed for the first time:

- ✓ the problem of holistic comprehension of the psychology of human activity performed under special conditions (from the origin to the present time) has been solved;
- ✓ the essence of the specialty 19.00.09 "Psychology of human activity performed under special conditions" determining its particularities, specific features, research orientation and categorial field as well as the gender component and

scientific description methods of psychological research, used and applied the most frequently has been formulated.

The obtained results allowed improving:

- ✓ the process of generalization of the results of theoretical and experimental (empirical) psychological research within a certain timespan;
- ✓ the problem-chronological classification of qualifying scientific works made in the main domestic research centers dealing with issues of psychology of human activity performed under special conditions (Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine; National University of Civil Defense of Ukraine; Ivan Chernyakhivskyi National University of Defense of Ukraine and Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University).

The obtained results contributed to the future development of:

- ✓ the scientific views on the structure and categorial status of methodological foundations of psychological research.

The practical significance of the results described and represented in the thesis lies in the fact that they allow to make a contribution to the history of the development of domestic psychology taking into account the dynamics of the development of one of its branches, to expand the source base of historical and psychological research, to develop a concept of an approach to the study of history of formation and development of a scientific area as well as a branch of psychology.

Besides, the scientific research in question provides a practical possibility to improve educational and methodological complex approaches to the history of domestic psychology, as well as educational training and retraining programs both in the area of professional extreme and crisis psychology and psychology of human activities performed under special conditions.

The obtained results can be applied for recommendations and in targeted psychological support programs created for the staff of the security and defense sector of Ukraine in order to minimize the negative psychological impact of their professional activities on their mental and emotional state, when they have to work in the conditions of emergency of any kind: natural, industrial, social and/or military.

Keywords: psychology of human activity performed under special conditions, 19.00.09 specialty-related issue, genesis of scientific development, system-forming factors, theoretical and methodological foundation of research, methods and approaches, interdisciplinary connections.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Шашенков Д.М. Генеза спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» //Вчені записки Таврійського університету імені В.І. Вернадського: Серія психологія. 2021. Том 32(71). № 5. С. 39-44. / DOI - <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/07>
2. Тімченко О.В. Шашенков Д. М. Зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2022. № 3. С. 6-19. / DOI - <https://doi.org/10.52363/dcpp-2022.3.1>
3. Шашенков Д. М. Аналіз проблематики дисертаційних досліджень зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» // Габітус. 2023. № 49. С. 27-35. / DOI - <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.4>
4. Шашенков Д. М. Аналіз досліджень спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» в межах сектору безпеки та оборони України // Дніпропетровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2023. № 2. С. 164-173. / DOI - <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.2.28>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Шашенков Д. М. Методологічні основи досліджень в межах спеціальності 19.00.09, як психологічна проблема // Актуальні напрями практичної психології і психотерапії : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 214-216.

6. Шашенков Д. М. Проблемне поле досліджень в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» // Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України: тези доповідей II всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 28 травня 2021 р.). Харків, 2021. С. 31-33.

7. Шашенков Д. М. Науковий потенціал діяльності сектору безпеки та оборони України // Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту : матеріали міжнародної науково-практичної конференції Харків, 20021. С. 342.

8. Шашенков Д. М., Тімченко О.В. Методологічне забезпечення діяльності екстремального психолога // Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2022. С. 263.

9. Шашенков Д.М. Значення психології діяльності в особливих умовах в воєнний та післявоєнний періоди // Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах : матеріали науково-практичної конференції (Київ, 1 грудня 2022 р.). Київ, 2022. С 127-128.

10. Шашенков Д. М., Тімченко О.В. Гендерна складова вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» // Особистість та суспільство в цифрову еру: Психологічний вимір: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 24 червня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 255-258.

11. Шашенков Д. М. Знання – предиктор перемоги // Вектори соціальної, організаційної та економічної психології : тези доповідей II міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 листопада 2022 р.). Київ, 2022. С. 287-290.

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	34
1.1. Від Середньовічної Європи до дореволюційної Росії: коротка історія дисертацієведення	35
1.2. Психологія праці в особливих умовах, як наукова галузь радянської психології	39
1.3. Від психології праці до психології діяльності в особливих умовах: розвиток нормативно-правового забезпечення спеціальності 19.00.09 в незалежній Україні	43
Висновки за розділом	56
РОЗДІЛ II. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ	59
2.1. Початок зародження ідей психології діяльності в особливих умовах	60
2.1.1. Донауковий період психології діяльності в особливих умовах в епоху Київської Русі	60
2.1.2. Зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва	63
2.2. Період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть).....	76
2.2.1. Ідеї психології діяльності в особливих умовах під час зародження та розвитку технічного прогресу в Російській імперії.....	76

2.2.2. Психологія діяльності в особливих умовах у роки Першої світової війни.....	81
2.3. Науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі радянської психологічної науки.....	89
2.3.1. Розширення проблемного поля психології діяльності в особливих умовах на етапі розбудови нового державного устрою (початок 20-х – кінець 30-х рр. ХХ століття).....	90
2.3.2. Розвиток психології діяльності в особливих умовах під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)	96
2.3.3. Розвиток психології діяльності в особливих умовах в період «хрущовської відлиги», «брежнєвського застою» та «горбачовської перебудови»	110
Висновки до розділу	119
РОЗДІЛ III. НАУКОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ, ЯК ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (1991 – 2021 рр.).....	127
3.1. Аналіз проблематики вітчизняних дисертаційних досліджень зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»....	129
3.2. Гендерна складова вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»	142
3.3. Теоретико-методологічна база досліджень, проведених вітчизняними науковцями в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».....	156
3.4. Характеристика методів, що використовувалися вітчизняними науковцями в ході проведення досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»	176
3.5. Основні варіанти подальшого розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах.....	186
Висновки за розділом	192
ВИСНОВКИ	196

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	229
Додаток А. Паспорт спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».....	229
Додаток Б. Загальна проблемна область спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» в педагогічній, військовій та медичній науках	233
Додаток В. Україна в другій світовій війні	236
Додаток Г. Михайло іванович д'яченко	237
Додаток Д. Докторські дисертації з проблем військової психології, захищені в навчальних закладах та наукових установах та затверджені в ак СРСР (1952-1991 рр.)	239
Додаток Є. Леонід Федорович Железняк	241
Додаток Ж. Петро Антонович Корчемний.....	242
Додаток К. Володимир Олександрович Пономаренко	243
Додаток Л. Сергій Іванович С'єдін.....	245
Додаток М. Георгій Володимирович Ложкін	246
Додаток Н. Перелік Дисертаційних Досліджень захищених в Україні за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.).....	247
Додаток О. Аналіз проблематики наукових досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», проведених серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України.....	274
Додаток П. Аналіз проблематики наукових досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», проведених серед професій екстремального профілю діяльності (окрім професій, що входять до складу сектору безпеки і оборони України) та цивільного населення, постраждалого внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру	286

Додаток Р. Частота досліджень основних проблем у кваліфікаційних наукових працях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання 294

Додаток с. Заклади вищої освіти, де проходили дослідження за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.) 296

Додаток т. Гендерний розподіл науковців, які захистили дисертаційні дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» в Україні (1999-2021 рр.) 299

Додаток Ф. Вони були першими (*вітчизняні доктори наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»*) 300

Потапчук Євген Михайлович. 300

Охременко Ольга Романівна. 302

Матеюк Олег Анатолійович. 304

Лефтеров Василь Олександрович. 305

Шимко Віталій Артурович. 308

Приходько Ігор Іванович. 308

Алещенко Віктор Іванович. 311

Оніщенко Наталія Вікторівна. 311

Потапчук Наталія Дмитрівна. 314

Сірко Роксолана Іванівна. 316

Широбоков Юрій Миколайович. 317

Миронець Сергій Миколайович. 320

Додаток Х. Ключові слова в роботах дисертантів-чоловіків та дисертанток-жінок за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.) 326

Таблиця Х.1. - Ключові слова в роботах дисертантів-чоловіків за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.) 326

Таблиця Х.2. - Ключові слова в роботах дисертанток-жінок за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.) 328

Додаток Ц. Частота використання психодіагностичних методик у ході проведення дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»..... 330

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи..... 339

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією із основних характеристик будь-якої системи наукового пізнання є аналіз процесу його еволюції. У зв'язку з цим, відображення особливостей розвитку психологічних досліджень діяльності в особливих умовах є найважливішою частиною рефлексії спеціальності 19.00.09 і, як наслідок, спробою оцінити спрямованість, структуру та динаміку зростання здобутих у цій галузі знань. Зазначена значимість подібних емпіричних і аналітичних досліджень доповнюється практичною спрямованістю, що виражається у можливості побачити основні тенденції та етапи, а також «білі плями» на шляху наукових досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Нагадаємо, що початок та середина ХХ століття - період в історії психології, коли в поле уваги вчених потрапляли не приватні та конкретні види знання, а наука загалом, як цивілізаційне явище. Саме в цей період з'явилося розуміння того, що це явище може бути вивчене і пізнане саме по собі. Виникла «наука про науку» – методологія наукового знання та дисципліна «наукознавство». Інтерес до цієї нової галузі знання та позначення різних аспектів цього явища були висловлені низкою вчених: В. Вернадським (сформульовано поняття «ноосфера»), В. Стеніним (сформульовано поняття «типи раціональності наукового знання»), К. Поппером (сформульовані поняття «верифікація» та «фальсифікація знання»), Т. Куном (сформульовані поняття «нормальна наука», «кризи в науці» та «наукова революція»).

Окрім спроб зрозуміти внутрішній зміст процесів розвитку знання як такого, вчені почали досліджувати процес становлення науки усередині соціальних рамок суспільства, стали вивчати соціально-психологічні процеси, за допомогою яких наука знаходить місце в суспільстві, як формуються наукові спільноти (школи), як виникають контакти між вченими, розвиваються друковані видання та професійні асоціації, як виникають

навчальні заклади, яка етика чи корпоративний кодекс честі внутрішнього життя вченого.

У середині ХХ століття процес перетворення спочатку спонтанної та хаотичної діяльності невеликої групи людей або розрізнених соціальних груп у впорядкований функціонал та його організаційне оформлення отримав назву інституалізації. Підсумком цього процесу в науці стає (в ідеалі) підвищення ефективності діяльності та експоненційний приріст знання¹.

Глибинною психологічною основою процесу інституалізації є певна потреба, задоволення якої набуває нормативного вигляду. У разі, коли йдеться про інституалізацію науки, можна говорити, що нормалізована потреба – це пізнавальна потреба людини.

Окрім внутрішньої енергії пізнавальної потреби, яка створює мотивацію вченого, існує й зовнішня потреба – потреба з боку соціуму в результатах, які створює ця наука, оскільки результати наукового знання підвищують життєздатність цього суспільства та його внутрішній добробут та посилюють позицію у міжнародному просторі. Очевидно, що інституалізація визначається зустріччю у часі, а також у фізичному та у соціальному просторі двох потоків енергій цих потреб: індивідуальної потреби у пізнанні та потреби суспільства у розвитку, добробуті та міжнародному статусі.

Процес розвитку науки визначається як її внутрішніми властивостями або ознаками, що характеризують стадію її розвитку (наявність визначення предмета науки, єдиного термінологічного словника, прийнятих методів дослідження та способів перевірки набутого знання на істинність, наявність фундаментальної теорії), так і зовнішніми характеристиками «вписаності» в рамки соціальної структури чи інституалізацією науки.

Таким чином, *інституалізація науки буде включати такі ознаки:*

¹ Експоненційне зростання - зростання величини (зростання в геометричній прогресії), яка зростає зі швидкістю, пропорційною її значенню. Кажуть: «таке зростання підпорядковується експоненційному закону». Це означає, що для будь-якої величини, що експоненційно зростає, чим більше значення вона приймає, тим швидше зростає.

- формування спільноти вчених;
- об'єктивація результатів зусиль пізнання (журнальні статті, колективні публікації) та створення простору для обміну інформацією (конференції, симпозіуми, конгреси тощо);
- наявність навчальних закладів, розробка навчальних програм, формування викладацьких колективів;
- створення системи вищої освіти за I (бакалаврським) та II (магістерським) рівнями для забезпечення послідовності знань;
- створення професійних асоціацій, виникнення механізмів соціального та морального самоконтролю у науці.

Диференціація поля наукового знання з предмету, методів та результуючих практик застосування призвела у психології до утворення окремих спеціальностей, – кожна з яких мала коло однодумців, основні підручники, наукові періодичні видання та порядок захисту кваліфікаційних наукових праць у спеціалізованих вчених радах, що діяли при закладах освіти за конкретною спеціальністю (так звані «паспорти спеціальності»).

Фактично спеціальності у межах вітчизняної психологічної науки розвивалися за соціально-психологічними законами розвитку малих груп. Іншими словами, кожна спеціальність у межах вітчизняної психологічної науки можна охарактеризувати за кількісним складом (загальна кількість захищених кандидатських та докторських дисертацій), типом лідерства (наукові школи докторів психологічних наук за конкретною спеціальністю), нормами дослідницької діяльності, правилами взаємин з колегами з інших (особливо, – суміжних) спеціальностей, наявністю зовнішньої границі та іншими ознаками.

Вищезазначене розкриває актуальність проведення аналізу психологічних досліджень в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», при вивченні яких необхідно враховувати сукупність наступних об'єктивних передумов, а саме:

1. Досвід участі професійних контингентів сектору безпеки та оборони України у захисті територіальної цілісності нашої країни під час російсько-української війни. Даний досвід виявляє першочергову необхідність розробки реальних і науково обґрунтованих, а не кон'юнктурних проблем психологічного забезпечення навчальної та професійної діяльності органів та підрозділів сектору безпеки та оборони України.

2. Комплекс психологічних проблем, що пов'язаний з реформуванням Збройних Сил та Міністерства внутрішніх справ України. У процесі удосконалення структури забезпечення навчальної та професійної діяльності органів та підрозділів сектору безпеки та оборони України психологічним дослідженням надається суттєва роль, адже вони поповнюють психологічний вимір впроваджених у даний сектор реформ. Враховуючи вищезначене, аналіз психологічних досліджень, проведених в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», дозволяє реалізувати позитивні та блокувати негативні тенденції у вивченні компонентів неперервних і радикальних змін на стратегічно-оперативному та тактичному рівнях у керуванні органами та підрозділами сектору безпеки та оборони України.

3. Результати розвитку психологічних досліджень в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», свідчать про те, що це прикладна галузь вітчизняної психологічної науки, її пізнавальні засоби отримали право на особисту методологію, яку необхідно розвивати не тільки на сторінках наукових журналів, але і в рамках науково-пізнавальної діяльності практичних психологів сектору безпеки та оборони України;

4. Сучасна система освіти в закладах вищої освіти з особливими умовами навчання, процес підготовки професійних психологів сектору безпеки та оборони України висуває якісно нові вимоги до аналізу наукових оцінок минулих та змісту майбутніх досліджень, рівню їх наукової рефлексії, відображенню явищ і процесів.

Усе вищезазначене й обумовило вибір теми кваліфікаційної наукової праці, визначення об'єкта і предмета, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України і пов'язане з Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р «Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» та Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 жовтня 2021 р. № 1215-р «Про затвердження плану заходів на 2021-2023 роки з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року».

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідної роботи «Психологія професійного здоров'я працівників сектору безпеки та оборони України» (РК№0120 U000003).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 2 від 29.10.2020 р.) та скориговано на засіданні Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 13 від 30.08.2023 р.).

Об'єкт дослідження: спеціальність 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Предмет дослідження: походження, становлення, зміст та динаміка психологічних знань, відображених в продуктах діяльності вітчизняних вчених та пов'язаних з життєдіяльністю людини в особливих умовах.

Мета дослідження: визначити фундаментальні характеристики теоретико-емпіричних напрацювань вітчизняних дослідників у галузі психології діяльності в особливих умовах.

Завдання дослідження:

✓ на основі загальних стандартів захисту кваліфікаційних наукових праць вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих

умовах» визначити її предмет та проблемне поле; окреслити коло професій, які входять до її предметної області; виявити міждисциплінарні зв'язки цієї спеціальності з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням;

✓ на основі ретроспективного аналізу проблем психології діяльності в особливих умовах обґрунтувати та охарактеризувати періоди становлення та розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09;

✓ на основі змісту та результатів діяльності вітчизняних вчених, відображених у кваліфікаційних наукових працях, дослідити процес розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»; визначити її сутність, особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрити гендерну складову цієї спеціальності; здійснити наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень в межах цієї спеціальності;

✓ окреслити перспективи подальшого розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» з урахуванням особливостей її історичного шляху та сучасного стану, потреб психологічної науки в цілому та запитів суспільної практики в цій галузі знання.

Гіпотеза дослідження: поєднання наукознавчих підходів до вивчення науки, що розглядають її як наукове знання та соціальну практику, та підходів до вивчення історії психології, що враховують специфіку психологічного знання та психологічної практики в соціокультурному контексті, дозволяє реконструювати історію розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та описати варіанти її перспективного розвитку.

Методи дослідження.

Вибір конкретних методів дослідження диктувався характером фактичного матеріалу, умовами і метою даного дослідження.

Ми розподілили використані методи за двома ознаками: мети та способу реалізації.

За першою ознакою були використані так звані первинні методи: метод збору інформації; метод історичного та історико-психологічного аналізу; метод тематичного аналізу; метод періодизації та метод підрахунку кількості кваліфікаційних наукових праць.

Вторинні методи використовувалися з метою обробки та аналізу отриманих даних - кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація, шкалювання та т. ін.

Серед статистичних методів обробки даних була використана описова статистика Exell.

Джерельною базою дослідження виступили: історико-психологічні публікації, навчальні видання та доступні дисертаційні дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»; інформаційно-бібліографічні та статистичні видання.

Загальний обсяг вибірки, на матеріалі яких проведено тематичний аналіз та вивчення динаміки наукових досліджень (дисертацій) за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», становив 230 одиниць (100% кваліфікаційних наукових праць, захищених за вищезазначеною спеціальністю в Україні за 1991-2021 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

✓ вирішено завдання цілісного розгляду психології діяльності в особливих умовах (від зародження у вітчизняній суспільній думці до теперішнього часу);

✓ визначено сутність вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», її особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрито гендерну складову цієї спеціальності; здійснено наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень, що найчастіше використовуються в межах цієї

спеціальності.

Удосконалено:

✓ процес узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) психологічних досліджень, що накопичились за певний період часу;

✓ проблемно-хронологічну класифікацію кваліфікаційних наукових праць, захищених в основних вітчизняних центрах з дослідження проблем психології діяльності в особливих умовах (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба).

Дістали подальшого розвитку:

✓ наукові погляди щодо розкриття структури та категоріального статусу методологічних основ психологічних досліджень.

Практичне значення представлених у кваліфікаційній науковій праці результатів обумовлено тим, що вони дозволяють доповнити історію розвитку вітчизняної психології на основі урахування динаміки формування одного з її напрямків, розширити джерельну базу історико-психологічних досліджень, концептуалізувати підхід до вивчення історії становлення та розвитку наукового спрямування та галузі психології.

Практичне значення дослідження пов'язано також з можливістю вдосконалення навчально-методичних комплексів з історії вітчизняної психології, а також навчальних програм, що використовуються у підготовці та перепідготовці кадрів у галузі екстремальної та кризової психології, психології діяльності в особливих умовах.

Отримані результати можливо використовувати у процесі розробки рекомендацій та цільових програм щодо психологічного забезпечення діяльності працівників сектору безпеки та оборони України з метою мінімізації негативних психологічних наслідків їх діяльності в умовах

надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру.

Основні результати кваліфікаційної наукової праці: (1) опрацьовані відділом внутрішнього забезпечення якості освіти Національного університету цивільного захисту України, а її результати, у вигляді розробленої автором ієрархії основних проблем, які найбільш цікавлять вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», надані кафедрі психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України та рекомендовані для використання в освітньому процесі під час підготовки фахівців, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Екстремальна та кризова психологія» за третім (доктор філософії) рівнем вищої освіти, спеціальність 053 – «Психологія», галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»; (2) використані в освітньо-науковій діяльності Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба: (а) при розробці програми та методики курсової підготовки фахівця SERE-психології для Повітряних Сил Збройних Сил України; (б) реалізовані у науково-дослідній роботі шифр «Ізоляція-ПС» (номер державної реєстрації № 0121U112617) при розробці проекту стандарту реінтеграції (відновлення) льотно-підйомного складу Повітряних Сил Збройних Сил України, звільненого з примусової ізоляції.

Особистий внесок здобувача. Подані в роботі наукові матеріали та дані є самостійним внеском автора у вирішення проблеми, яка вивчається. У статті «Зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва», написаній у співавторстві з О.В. Тімченком, автором розкриті питання тілесного і психофізичного загартування козаків, як складової частини комплексної й цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного та військового виховання.

У тезах конференцій «Генезис спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» у вітчизняній психологічній науці» та

«Гендерна складова вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», написаних у співавторстві з О.В. Тімченком, автор здійснив теоретичний аналіз питань, що розглядалися в цих працях.

Апробація результатів кваліфікаційної наукової праці. Теоретико-методологічні положення та основні науково-практичні результати дослідження обговорювалися на засіданнях навчально-наукової лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України. Основні результати роботи оприлюднені на 8 науково-практичних конференціях, зокрема: міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні напрями практичної психології і психотерапії» (м. Харків, 2020 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України» (м. Харків, 2021 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту» (Харків, 2021), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України» (м. Харків, 2021 р.), Науково-практичній конференції «Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах»: (Київ, 2022 р.), III міжнародній науково-практичній конференції «Особистість та суспільство в цифрову еру: Психологічний вимір» (Одеса, 2022 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту» (Харків, 2023), II міжнародній науково-практичній конференції «Вектори соціальної, організаційної та економічної психології» (Київ, 2023 р.).

Публікації. Результати кваліфікаційної наукової праці викладено у 4 статтях у наукових фахових виданнях з психологічних наук, затверджених переліком МОН України, та 8 тезах матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 274 найменувань. Основний зміст кваліфікаційної наукової праці викладено на 229 сторінках машинопису (із них таблиці та рисунки займають повну площу на 3-х сторінках). Ілюстративний матеріал подано у 8 таблицях і 23 рисунках. Загальний обсяг дисертації - 341 сторінок; 20 додатків (на 112 сторінках).

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Історія розвитку наукового знання переконливо свідчить про те, що розуміти сучасну наукову думку можливо лише за умов гарного знання її минулого. «Лише таким шляхом можлива вірна та повна оцінка того, що добувається сучасною наукою, що виставляється нею як важливе, справжнє, необхідне» [1]. Створюючи новий зміст вітчизняної психологічної науки, розсуваючи для неї горизонти майбутнього, слід пам'ятати про те, що «... зміна наукових концепцій відбувається не простим зняттям, відміною того чи іншого погляду або ствердженням інших, а шляхом вироблення поглядів більш загальних, таких, що точніше і повніше відображають багатство реального світу...» та «...чим вище спадкоємність, тим швидше хід розвитку конкретної галузі науки...» [2].

Історики психології одностайно підкреслюють, що історія науки – це її пам'ять. Б.М. Теплов ще у далекому 1985 році писав: «...всьяке серйозне наукове дослідження починається, зазвичай, з історії питання» [3].

Для сучасного розвитку психології діяльності в особливих умовах як ніколи повчальною та важливою у науково-теоретичному та практичному значеннях є її історія. Враховуючи досвід історичного розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09, можливо більш конкретно оцінювати сучасний стан та прогнозувати шляхи підвищення істинності та значущості психологічних досліджень для сектора безпеки та оборони України.

Становлення та розвиток наукових досліджень у суспільстві може розглядатися як свідчення адекватного стану науки в певний період її розвитку. Найбільш репрезентативними з усіх видів наукових розробок є кваліфікаційні наукові праці, в яких не тільки простежується кваліфікація дослідника, але й розробляються якісні аспекти розвитку наукових

напрямів.

1.1. Від Середньовічної Європи до дореволюційної Росії: коротка історія дисертацієведення

Світова історія доводить, що звання доктора вперше з'явилося близько 1130 року у Болонському університеті.² Майже через 100 років, у 1231 році, починає присвоювати ступінь доктора богослов'я Паризький університет³.

У Болонському університеті відбувся і перший захист дисертації [4].

Треба відмітити, що до XVI століття дисертації представляли собою плакати з новими науковими положеннями, які завчасно, до проведення захисту, розвішувалися в аудиторії, де з ними могли ознайомитися усі зацікавлені особи. У процедурі публічного захисту регламенту не було. Традиційно, голосування відбувалося чорними та білими кулями.

У XII - XVI ст. дисертації виконувалися у рукописному вигляді.

У XVI ст. з'являється печатна дисертація та визначається більш чіткий статус дисертації, як кваліфікованої наукової праці. Претендент на отримання наукового ступеня повинен був опублікувати наукову статтю та розіслати її усім зацікавленим вченим, несучи, при цьому, усі витрати по її виданню [4].

Основна маса дисертацій, захищених протягом XVII – XIX століть була теологічної спрямованості. Дуже часто теми були штучними, надуманими, що призводило до схоластики. Від дисертанта вимагалось, в основному, лише показати свою ерудицію. Актуальність теми та новизна були не дуже важливими. Крім того, у XVII – XIX ст. дисертаційним дослідженням можна було назвати будь-яку статтю [4].

За захист самостійно платив дисертант, і коштувало це, як правило, більше половини його доходу.

З XVII століття починають з'являтися дисертації у вигляді книг.

² Болонський університет було створено в Італії у XI віці.

³ Паризький університет було створено у Франції, Сорбона у 1215 році.

Друкований текст книги дарувався усім учасникам захисту. З'являється система інформування вчених і зацікавлених про майбутній захист наукової праці [4].

Наука у царській Росії вийшла, у більшості, не з університетів, як це було на Заході, а з воєнних училищ та академій. Відомий історик В. Ключевський писав: «...спроби влаштувати в Росії університети та академії ні до чого істотно доброго, окрім розтрат, не вели, а з воєнних училищ російська наука полилася широким потоком» [5].

Стан науки та вищої освіти в університетах царської Росії у XVIII ст. був плачевним. В. Ключевський писав: «...у ньому (в університеті – прим. авт.) не тільки не можна навчитися чому-небудь, але й можна втратити придбані у родинному колі добропорядні манери» [5].

Зовсім по-іншому виглядав стан справ у спеціалізованих військових закладах освіти. Нагадаємо, що на початку царювання Єлизавети їх було два – шляхетський сухопутний кадетський корпус (заснований ще у 1731 році) та морський кадетський корпус (заснований у 1750 році). Шляхетський сухопутний кадетський корпус не був спеціально воєнним. Воєнними екзерциціями займали вихованців лише один день на тиждень, «...аби у навчанні іншим наукам перешкод не було». Однак, у 1766 році був прийнятий новий устав шляхетського сухопутного кадетського корпусу, який припускав більше часу на навчання воєнним наукам у зв'язку з постійною зовнішньою загрозою війни [5].

Термін «дисертація» в царській Росії вперше зустрічається в працях М. Ломоносова [6]. У ті часи дисертація хоча й не мала ще повного статусу кваліфікаційної наукової праці, але вже розглядалася як твір, необхідний для отримання наукового ступеня.

Перші дисертаційні роботи з'явилися в Російській імперії в Московському університеті (1735 рік).

А ось сам статус дисертації формувався протягом 60 років з 1803 до 1864

рр.⁴ Спершу захист відбувався у вигляді усних та письмових іспитів, які проходили здобувачі наукових ступенів.

Порядок присудження наукових ступенів в Російській імперії регулювався законами, які були актами вищої державної влади та затверджувалися імператором. До нормативно-правових документів, що мали статус закону, відносилися: Положення про проведення у вчені ступені від 20 січня 1819 року; Положення про іспити на вчені ступені від 26 та 28 квітня 1837 року; Положення про проведення у вчені ступені від 6 квітня 1844 року; Положення про іспити на звання дійсного студента та на вчені ступені від 4 січня 1864 року.

Відмітимо, що у Положенні про проведення у вчені ступені від 20 січня 1819 року визначалися науки, за якими проводилися екзаменаційні іспити на присудження наукових ступенів, що дає нам право визначити цей документ першим юридичним документом в царській Росії, в якому розглядалася номенклатура наукових спеціальностей.

Положення про іспити на звання дійсного студента та на вчені ступені від 4 січня 1864 року наказувало попереднє публікувати магістерську та докторську дисертації. До дисертації, крім того, повинні були надаватися тези, об'ємом не більш ніж 4 сторінки (фактично, - це був перший варіант сучасного автореферату дисертації). Тираж дисертації повинен був складати не менш 300 екземплярів. Одна частина тиражу вручалася членам факультетського активу, інша, - надавалася на продаж.

У період з 1804 до 1917 року в Російській імперії науково-атестаційна діяльність також регулювалася і уставами університетів: уставами імператорських Московського, Харківського та Казанського університетів від 5 листопада 1804 року; загальним уставом імператорських російських

⁴ У 1803 році указом імператора наукова ступінь кандидата наук була відмінена. Високий науковий статус в царській Росії отримує магістерська ступінь. Магістри отримували срібні знаки відмінності, доктори – золоті. Магістерська та докторська дисертації пред'являлися до захисту тільки на латині. З 1819 року магістерську роботу було дозволено представляти російською мовою.

університетів від 26 липня 1835 року; загальним уставом імператорських російських університетів від 18 червня 1863 року та Височайше затвердженим загальним уставом імператорських російських університетів від 23 серпня 1884 року [7].

Університетські дисертації, а особливо, - дисертації гуманітарного профілю, з початку XIX століття зазнали істотну еволюцію за формою та змістом. За виразним висловлюванням Г. Кричевського, дисертації гуманітарного профілю пройшли шлях «від учнівського твору до наукового дослідження» [6].

Дисертації першої половини XIX століття в царській Росії були відкриті для ознайомлення широкому колу осіб, тоді як на Заході дисертаційні дослідження були доступні тільки фахівцям.

У другій половині XIX – початку XX ст. магістерські та докторські дисертації з гуманітарних наук в Російській імперії представляли собою вже солідні наукові твори загальним обсягом 200-400 сторінок. Дисертації фізико-математичних факультетів не перевищували 200 сторінок. У той же час, докторська дисертація західноєвропейських університетів не перевищувала 40-50 сторінок [4].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у середньому щорічно в Російській імперії 16 осіб становилися магістрами, 4 – докторами наук. Якщо порівнювати ці цифри з кількістю захищених щороку в нашій країні⁵, то може здатися, що наука у царській Росії була десь близько на нульовому рівні. Однак, це зовсім не відповідає істині. Просто у той час дисертація була дійсно великим вкладом у світову науку.

⁵ Щорічно в Україні до 24 лютого 2022 року (день початку повномасштабного вторгнення росії в Україну) захищалося близько 1000 докторських та 4000-5000 кандидатських дисертацій [8].

1.2. Психологія праці в особливих умовах, як наукова галузь радянської психології

У перші роки радянської влади наукові ступені було скасовано. Залишилося лише вчене звання професора [9]. З утвердженням сталінського курсу внутрішньої політики й поверненням елементів традиційної організації в численних галузях суспільно-державного життя було прийнято рішення відродити наукові ступені. На початку 30-х років ХХ століття були прийняті законодавчі акти, згідно з якими сформувалася та система атестації, що за незначних змін збереглася до початку 20-х років ХХІ століття [10].

13 січня 1934 р. Рада народних комісарів СРСР ухвалила постанову «Про вчені ступені і звання». Це був перший документ подібного роду в СРСР. Саме цією постановою запроваджувалися два наукових ступені – кандидата й доктора наук, а також визначалися функції ВАК, яка присуджувала науковий ступінь доктора наук і вчене звання професора. Науковий ступінь кандидата наук і вчене звання доцента присуджувала Рада вищого навчального закладу чи науково-дослідної установи. ВАК у такому випадку розглядала тільки апеляції на рішення Ради [11]. Варто зазначити, що на той момент Вища атестаційна комісія присуджувала наукові ступені й учені звання лише з природничих і технічних наук. З інших наук ступені присуджували кваліфікаційні комісії відповідних наркоматів.

Починаючи з 1934 року в СРСР почали присуджувати науковий ступінь доктора та кандидата педагогічних наук за спеціальностями «Педагогіка», «Педологія» та «Психологія». Перша докторська дисертація з педагогічних наук була захищена М.Ф. Добриніним на тему «Психологія волі» у Москві у 1937 році.

Слід відмітити, що до 1968 року психологія входила до галузі педагогічних наук. Здобувачам присуджувалася вчена ступінь кандидата або доктора педагогічних наук з психології.

21 травня 1936 р. Постановою ЦВК СРСР і РНК СРСР Всесоюзний комітет у справах вищої технічної освіти було розформовано, і замість нього створено Всесоюзний комітет у справах вищої школи, підпорядкований Раді народних комісарів СРСР. Новому комітету, на відміну від попередника, підлягали «всі вищі навчальні заклади, незалежно від їх підпорядкування, за винятком військових навчальних закладів і навчальних закладів підвідомчих комітетів у справах мистецтв» [12]. Відтепер саме у структурі Всесоюзного комітету у справах вищої школи (ВКВШ) і перебувала Вища атестаційна комісія, яка присуджувала наукові ступені й учені звання вже не тільки з технічних і природничих наук.

20 березня 1937 р. РНК СРСР ухвалив нову Постанову «Про вчені ступені і звання», за якою ВАК за поданням рад вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ затверджувала рішення відповідних рад про присудження наукового ступеня доктора наук. Щодо ступеня кандидата, то його формально присуджували ради, але їхнє рішення міг скасувати ВКВШ [13].

26 лютого 1945 р. Постановою РНК СРСР було затверджено окреме «Положення про Вищу атестаційну комісію з присудження вчених ступенів і звань при Комітеті у справах вищої школи при Раднаркомі СРСР». Повноваження ВАК було розширено. Зокрема, ВАК надавалася функція контролю за вченими радами з присудження наукового ступеня кандидата наук. Відтепер ВАК мала право скасувати рішення ради про присудження ступеня кандидата. *Також ВАК формулювала номенклатуру спеціальностей*, вносила до Раднаркому пропозиції про надання тій чи тій установі права присудження наукового ступеня кандидата наук і представлення до ступеня доктора. Згідно з цією постановою, саме ВАК надавалася функція формулювання вимог до наукових кваліфікаційних робіт, роз'яснення порядку присвоєння вчених ступенів і звань, видання дипломів особам, затвердженим у вчених ступенях [14].

Перед тим як ВАК приймала своє рішення дисертації почали розглядатися в експертних комісіях, які підпорядковувалися безпосередньо ВКВШ. Рішення про присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань приймав пленум ВАК простою більшістю голосів таємним голосуванням. Також утворювалася президія ВАК у складі голови, заступників і вченого секретаря і попередньо розглядала справи [14].

18 жовтня 1946 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи було перетворено на Міністерство вищої освіти СРСР. До новоствореного міністерства були передані усі функції ВКВШ [15]. *Відтепер ВАК належала до структури Міністерства вищої освіти, й очолював її відповідний міністр.*

20 серпня 1956 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила нове «Положення про Вищу атестаційну комісію при Міністерстві вищої освіти СРСР». Згідно з цим документом, *експертні комісії, які розглядали дисертації, передавалися у відання безпосередньо ВАК. Також ВАК розглядала у порядку контролю всі кандидатські дисертації* [16].

Таку структуру ВАК мала до середини 70-х років ХХ століття.

З 1968 року психологія отримує самостійний статус. Відкривається нова наукова галузь, яка успішно розвивається і сьогодні – «Психологічні науки» (див. табл. 1.1.).

18 жовтня 1974 р. було видано Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого вдосконалення атестації наукових і науково-педагогічних кадрів». У ній наголошувалося, що «...через недостатній контроль з боку ВАКу багато рад послабили вимоги щодо якості дисертацій... з'явилося чимало дисертаційних робіт, які не мають наукової цінності, які мають описовий, поверховий характер... Вища атестаційна комісія, створена у 1932 р. в системі вищої освіти, нині не відповідає вимогам подальшого розвитку науки і техніки, освіти і культури» [17].

Таблиця 1.1. - Перелік наукових спеціальностей з психології в СРСР
(1968-1991 рр.)

Шифр спеціальності	Галузь науки, група спеціальностей, спеціальність
<i>1968 рік</i>	
21960	Загальна психологія
21961	Психофізіологія
21962	Психологія праці
21963	Інженерна психологія
21964	Медична психологія
21965	Соціальна психологія
21966	Судова психологія
21967	Дитяча та педагогічна психологія
21968	Зоопсихологія
21969	Військова психологія
21970	Спеціальна психологія
<i>1972 рік</i>	
19.00.01	Загальна психологія
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Дитяча та педагогічна психологія
19.00.08	Зоопсихологія
19.00.09	Військова психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.11	Психологія праці в особливих умовах
20.02.02	Військова педагогіка та психологія
<i>1977 рік</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Вікова та педагогічна психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.11	Психологія праці в особливих умовах
<i>1988 рік</i>	
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Вікова та педагогічна психологія
19.00.10	Спеціальна психологія
19.00.14	Психологія праці в особливих умовах
05.02.20	Ергономіка

У результаті було прийнято рішення підвищити статус ВАК. ВАК було виведено зі структури Міністерства вищої освіти й передано у підпорядкування безпосередньо Раді Міністрів СРСР.

Відтепер саме ВАК створювала при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах спеціалізовані вчені ради з присудження наукових ступенів і затверджувала їхній персональний склад. ВАК отримала право ліквідувати ці ради, а також позбавляти наукових ступенів і вчених звань. Такий порядок було остаточно затверджено у 1975 р. з ухваленням нових положень «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» і «Про Вищу атестаційну комісію».

Відтепер захист дисертацій відбувався у спеціалізованих вчених радах при вищих навчальних закладах чи науково-дослідних установах, після чого дисертації розглядали експертні ради ВАК, які рекомендували затвердити або ні рішення спеціалізованої вченої ради [18; 19].

30 грудня 1989 р. вийшло нове «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань». Цим документом *у ВАК було відібрано функцію присвоєння вчених звань працівникам вищих навчальних закладів, яка передавалася Державному комітету з народної освіти [20].*

Після розпаду СРСР радянську систему атестації було практично відтворено більшістю пострадянських держав, що формували власну систему атестації і відповідно вищі атестаційні комісії [10].

1.3. Від психології праці до психології діяльності в особливих умовах: розвиток нормативно-правового забезпечення спеціальності 19.00.09 в незалежній Україні

20 травня 1992 р. Кабінет Міністрів України ухвалив «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» і «Положення про Вищу атестаційну комісію». Згідно з цим Положенням *ВАК України відала присудженням вчених ступенів, створювала і ліквідувала*

спеціалізовані вчені ради, затверджувала номенклатуру спеціальностей, формулювала вимоги до дисертацій тощо. ВАК України перебувала при Кабінеті Міністрів України, але її голову призначав Президент. Керівним органом ВАК була Головна рада, аналогічна Колегії ВАК СРСР, у складі голови, його заступників, вченого секретаря і провідних членів. Із членів Головної ради ВАК формувалася Президія ВАК. Персональний склад Головної ради і Президії призначався Кабінетом Міністрів. При ВАК України створювалися експертні ради, які розглядали дисертації [21].

Перелік спеціальностей наукових працівників неодноразово затверджувався постановами президії Головної ради ВАК України, а саме:

- 13 травня 1993 р. № 1/9;
- 13 січня 1994 р. № 1/1;
- 27 жовтня 1994 р. № 2/15;
- 17 листопада 1994 р. № 1/16;
- 8 грудня 1994 р. № 32/17;
- 22 грудня 1994 р. № 1/18;
- 22 грудня 1994 р. № 2/18;
- 12 січня 1995 р. № 1/1;
- 12 січня 1995 р. № 2/1;
- 26 січня 1995 р. № 1/2;
- 16 лютого 1995 р. № 2/3;
- 6 квітня 1995 р. № 73/6;
- 28 вересня 1995 р. № 92/12;
- 9 листопада 1995 р. № 74/14;
- 7 грудня 1995 р. № 124/15;
- 11 січня 1996 р. № 97/1.

Наказом ВАК № 86 від 13 березня 1997 року [22] було затверджено наступний перелік спеціальностей (див. табл. 1.2.).

28 червня 1997 р. Кабінет Міністрів України ухвалив новий «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», за яким присудження ступенів кандидата й доктора наук, а також вченого звання старшого наукового співробітника належало до компетенції ВАК, а присвоєння вчених звань професора і доцента – до компетенції Міністерства освіти і науки України. Також згідно з цим документом наукові ступені кандидата й доктора наук присуджували спеціалізовані вчені ради, але їхнє рішення набувало чинності тільки після відповідного рішення Президії ВАК про видачу диплома кандидата чи доктора [23].

Таблиця 1.2. - Перелік наукових спеціальностей з психології в Україні (1997 р.)

Шифр спеціальності	Галузь науки, група спеціальностей, спеціальність (19 - Психологія)
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Педагогічна та вікова психологія
19.00.08	Спеціальна психологія
19.00.09	Психологія праці в особливих умовах

Наказом ВАК № 288 від 10.06 1999 року «Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» [24] були затверджені наступні спеціальності за напрямом 19 – «Психологія» (див. табл. 1.3.). Згідно даного Переліку, спеціальність 19.00.09 замість «Психологія **праці** в особливих умовах» стала називатися «Психологія **діяльності** в особливих умовах».

25 лютого 1999 р. Указом Президента було затверджено нове «Положення про Вищу атестаційну комісію України». Цим документом спрощувалася структура ВАК, зокрема ліквідовувалася Головна рада. Склад Президії ВАК призначав Кабінет Міністрів, до неї входили голова ВАК, його

заступник, вчений секретар, керівники інших центральних органів виконавчої влади і вчені представники державних академій наук і навчальних закладів.

Таблиця 1.3. - Перелік наукових спеціальностей з психології в Україні (1999 р.)

Шифр спеціальності	Галузь науки, група спеціальностей, спеціальність (19 - Психологія)
19.00.01	Загальна психологія; історія психології
19.00.02	Психофізіологія
19.00.03	Психологія праці; інженерна психологія
19.00.04	Медична психологія
19.00.05	Соціальна психологія; психологія соціальної роботи
19.00.06	Юридична психологія
19.00.07	Педагогічна та вікова психологія
19.00.08	Спеціальна психологія
19.00.09	Психологія діяльності в особливих умовах
19.00.10	Організаційна психологія; економічна психологія

Саме *Президія затверджувала атестаційні висновки щодо дисертацій на здобуття наукових ступенів і приймала рішення про видачу дипломів кандидата і доктора наук* [25].

Постановою президії ВАК України від 09.11.2006 № 40-06/10 [26] був затверджений паспорт спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (див. додаток А).

9 грудня 2010 р. Указом Президента України Вищу атестаційну комісію України було ліквідовано, але її функції збережено й передано до Міністерства освіти і науки [27].

Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» визначалося, що «...наукові ступені доктора і кандидата наук присуджують спеціалізовані вчені ради за результатами прилюдного захисту дисертацій. МОН затверджує рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів і видає дипломи доктора та кандидата наук...» [28].

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» було затверджено *новий перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Існуючі спеціальності (зокрема, - спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах») скасовувалися, а підготовка здобувачів вищої освіти здійснювалася за іншими напрямками (в психології, - в межах галузі знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки», код спеціальності - 053 – «Психологія»)*. Цією ж Постановою встановлювалося, що здобувачі вищої освіти, які вступили до вищих навчальних закладів до набрання чинності цією постановою, продовжують навчання відповідно до обраних напрямів підготовки та спеціальностей [29].

23 березня 2016 року Кабінетом Міністрів було затверджено новий порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах) [30]. Цей Порядок визначив *механізм підготовки здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) та науковому рівнях вищої освіти з метою здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії та доктора наук відповідно*. Зазначалося, що підготовка кандидатів та докторів наук, що здійснювалася закладами вищої освіти та науковими установами і була започаткована до 1 вересня 2016 р., продовжувалася в межах передбаченого строку підготовки здобувачів вищої освіти.

06 березня 2019 року Кабінет Міністрів приймає рішення про проведення експерименту з присудження «ступеня доктора філософії» [31]. Зазначений *Порядок регулював питання присудження ступеня доктора філософії разовими спеціалізованими вченими радами закладів вищої освіти та наукових установ, встановлення вимог до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, утворення зазначених рад та скасування їх рішень*. Передбачалося, що спеціалізована

вчена рада утворюється МОН у складі голови та чотирьох членів ради — двох рецензентів і двох опонентів з правом прийняття до розгляду та проведення разового захисту дисертації особи, яка здобуває ступінь доктора філософії, з метою присудження їй зазначеного ступеня.

Згідно цієї Постанови експеримент повинен був тривати до 31 грудня 2020 року. Також він міг припинитися у разі затвердження в установленому Законом України «Про вищу освіту» нового порядку присудження наукових ступенів спеціалізованими вченими радами закладів вищої освіти (наукових установ) та набрання ним чинності.

Прийнята 21 жовтня 2020 р. Постанова Кабінету Міністрів України № 979 продовжила *дію експерименту з присудження «ступеня доктора філософії» до 30 червня 2021* [32].

Нажаль, ми повинні констатувати, що практично з самого початку і до дня скасування підготовки здобувачів вищої освіти за напрямом 19.00.09 (29 квітня 2015 року), так і не було остаточно обговорено у широких наукових колах та остаточно визначено предмет, проблемне поле та границі вітчизняної психології діяльності в особливих умовах. Колізія між назвою спеціальності (...*особливі умови*) та формулою спеціальності (...*екстремальні умови*, див. додаток А) дозволяла включати проблеми особистості і групи в екстремальних ситуаціях і діяльності в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності в інші області психологічного знання зі схожими або ідентичними предметами. На підтвердження вищезазначеного, наведемо деякі публікації останніх десятиліть:

- Науково-практичний посібник «Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України» (О.М. Бандурка, В.С. Венедиктов, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко) [33];
- Підручник «Екстремальна психологія» (О. Євсюков, А. Куфлієвський, Д. Лебєдєв, С. Миронець, О. Назаров, Л. Перелигіна, В. Садковий, О. Склень, О. Тімченко, В. Христенко, І. Шевченко) [34];

- Навчальний посібник «Кризова психологія» (Ю. Александров, Л. Гонтаренко, О. Євсюков, А. Куфлієвський, С. Лебедева, С. Миронець, О. Назаров, Я. Овсяннікова, Н. Оніщенко, Л. Перелигіна, І. Поляков, Ю. Приходько, В. Садковий, О. Тімченко, Д. Титаренко, В. Христенко) [35];
- Навчальний посібник «Психологія праці у звичайних та екстремальних умовах» (М. Корольчук, В. Корольчук, С. Миронець, О. Тімченко, В. Осьодло, Г. Ржевський, К. Максименко) [36].

Проведений нами аналіз вищезазначених публікацій дозволяє зробити висновок про те, що у наукових роботах останніх десятиліть для опису умов, що характеризуються особливим значенням параметра або параметрів, які є важливими для життєдіяльності людини, використовується широке коло понять. Використання конкретних понять (катастрофа, локальний збройний конфлікт, пожежа, стихійне лихо та т. ін.) переплітається з більш абстрактними, такими, що узагальнюють, поняттями (кризові ситуації, надзвичайні ситуації, критичні ситуації, важкі життєві ситуації, екстремальні ситуації, ризиконебезпечні ситуації та т. ін.). При цьому «екстремальність», фактично, стає родовим поняттям для перерахованих класів ситуацій. Саме тому, ми вважаємо вірним сформований у вітчизняній науці підхід, згідно з яким для опису *області психології діяльності в особливих умовах* використовується термін «екстремальність» (див. пункт 1. табл. 1.4.), який найбільш точно описує *предметну область спеціальності 19.00.09*.

Говорячи про особливі умови професійної діяльності, слід враховувати вірогідну природу цього поняття, припускаючи, що ці умови у значної частини популяції викличуть екстремальні стани. Однак, треба відмітити, що на сьогодні у більшості класифікацій професій та професійних занять згадуються професії, які відносяться до екстремальних (професії особливого ризику, ризиконебезпечні професії) за умовами їх здійснення, але й до сьогодні не виділені *формальні критерії* віднесення професій до екстремальних.

Наприклад, у відомій класифікації професій Є.Клімова [37] професія пожежного відноситься до групи робіт у незвичних умовах, поряд з

антенником-щогловиком, водолазом та ін. У той же час, до другої групи, особливостями умов праці в якій є підвищена моральна відповідальність за життя та здоров'я людей (що також є невід'ємною умовою роботи пожежних) відноситься професія вчителя...

Як і в перші роки незалежності нашої країни, так і сьогодні, спектр професій, які можна віднести до екстремального профілю діяльності, є відносно нестабільним. Саме тому, розробники паспорту спеціальності 19.00.09 при визначенні кола професій, які відносяться до екстремального профілю діяльності, керувалися *аналізом умов професійної діяльності*, орієнтуючись на сукупність таких факторів, як:

- небезпека для життя та здоров'я (у тому числі, - інших людей);
- висока «ціна» помилки та відповідальність за результат діяльності;
- дефіцит часу та інформації для виконання професійних завдань;
- високий темп виконання діяльності;
- значна новизна обстановки.

Це дозволило визначити наступне коло професій та професійних занять, які відносилися до можливих груп досліджуваних в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»:

- пожежні та рятувальники;
- співробітники правоохоронних, спеціалізованих органів;
- військовослужбовці;
- космонавти;
- пілоти;
- моряки;
- охоронці;
- шахтарі;
- водії;
- спортсмени;
- працівники АЕС;

- особи, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо).

Визначивши предметну область спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» спробуємо надати відповідь на одне зі складних та дискусійних питань про *границі даної спеціальності з іншими спеціальностями*. Адже питання про границі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» видається нам актуальним не тільки у зв'язку з необхідністю визначення проблемного поля, але й з точки зору визначення вкладу даної спеціальності в розвиток сучасної вітчизняної та світової психологічної науки.

Нажаль, за весь час існування спеціальності 19.00.09 так і не було чітко визначено її границь. Питання виявлення міждисциплінарних зв'язків з суміжними спеціальностями, які існували згідно Переліку наукових спеціальностей з психології в Україні не були в полі зору вітчизняних науковців. Це призводило до того, що деякі кваліфікаційні наукові праці, дослідження в яких, фактично, проводилися в межах заявленого паспорту спеціальності 19.00.09, захищалися за іншими спеціальностями. Щоб не бути голослівними, наведемо декілька прикладів:

- у 1998 році один з фундаторів сучасної вітчизняної психологічної науки С.І. Яковенко захистив докторську дисертацію на тему: «Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації)» за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології» [38];

- у 2003 році О.В. Тімченко захистив докторську дисертацію на тему: «Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція)» за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія» [39];

- у 2005 році В.В. Стасюк за спеціальністю 19.00.05 – «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» захистив докторську дисертацію на тему: «Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів» [40];
- у 2013 році В.І. Осьодло захистив докторську дисертацію на тему: «Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності» за спеціальністю 19.00.01 - «Загальна психологія, історія психології» [41];
- у 2019 році О.С. Колесніченко за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія» захистив докторську дисертацію на тему: «Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України» [42];
- у 2020 році О.А. Блінов захистив докторську дисертацію на тему: «Психологія бойового стресу» за спеціальністю 19.00.04 – «Медична психологія» [43].

Аналогічна ситуація відбувалася і по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (наприклад, захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – «Юридична психологія»: М.Г. Логачовим на тему «Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях» [44]; В.О. Лефтеровим на тему: «Психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ» [45]; І.М. Слюсар на тему: «Посттравматичний стресовий розлад у працівників дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції: профілактика, психологічна діагностика та корекція» [46]; Л.А. Рибик на тему: «Теоретико-прикладні засади надання психологічної допомоги дружинам загиблих правоохоронців, загиблих при виконанні службових обов'язків» [47] та ін.).

Вважаємо, що *питання про границі психологічних спеціальностей, за якими в Україні проводилися захисти кваліфікаційних наукових праць, можливо було вирішити на основі виявлення міждисциплінарних зв'язків з суміжною спеціальністю*. Розглянемо дану тезу на прикладі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та спеціальності

19.00.06 – «Юридична психологія».

Так, В. Васильєв вважає, що предмет юридичної психології складають психічні закономірності діяльності та особистості людини в області правових відносин. У якості предмета юридичної психології В. Васильєв виділяє психологічні основи особистості і діяльності в умовах правового регулювання, систему «людина - право» [48]. Низка ситуацій або умов, пов'язаних з правовим регулюванням, можуть бути особливими (екстремальними), що визначає загальну проблемну зону психології діяльності в особливих умовах та юридичної психології. Наприклад, механізми та динаміка переживання ситуації взяття у заручники [33].

З іншої сторони, проблеми, пов'язані зі специфічними умовами правозастосовної практики, не входять до цієї загальної зони. Наприклад, проблеми переживання пенітенціарного стресу у засуджених, питання оперативно-розшукової психології тощо.

Саме тому, ми вважаємо, що дослідження за наступною проблематикою повинні знаходитися в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»:

- психологічні особливості дій співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних ситуаціях;
- психологічний вплив екстремальних ситуацій на співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури);
- професійно-психологічний відбір та екстремально-психологічна підготовка співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) до дій в особливих умовах;
- психологічні особливості управління діяльністю правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних умовах;
- психологічна готовність співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) до дій в екстремальних умовах

службово-бойової (оперативно-службової) діяльності;

- психологічне забезпечення переговорної діяльності керівників правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в особливих умовах;

- психологія попередження та припинення групових порушень громадського порядку та масових заворушень;

- психологічні особливості взаємодії співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) з громадянами, які знаходяться у зміненому, кризовому або загрозовому психічному стані;

- питання психічної саморегуляції, само- та взаємодопомоги співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) в екстремальних умовах;

- психологія груп, команд, підрозділів правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) та управління ними при діях в екстремальних умовах;

- психодіагностика, профілактика та корекція негативних психічних станів, що виникають у співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) під впливом особливих умов;

- психологічна допомога співробітникам (працівникам) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури), які пережили психотравмуючий вплив в процесі виконання професійних обов'язків;

- психологія після екстремальної роботи зі співробітниками (працівниками) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури);

- психологічна реабілітація співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

Вважаємо, що за аналогією можливо виділити не тільки загальні проблемні області психології діяльності в особливих умовах з іншими

спеціальностями психологічної науки, але й міждисциплінарні зв'язки.

Для виділення спеціальних та наукових галузей, пов'язаних з психологією діяльності в особливих умовах, нами було використано *метод тематичної класифікації дисертацій* (на першому етапі – назв, на другому – авторефератів дисертаційних досліджень.).

На основі тематичного аналізу назв та авторефератів дисертацій за період з 1992 по 2021 рр. по науковим галузям (за виключенням психологічних наук) можливо констатувати, що проблеми психології діяльності в особливих умовах розглядалися в дисертаціях за наступними науковими галузями:

- *біологічні науки* (03.00.13 - фізіологія людини і тварин; 03.00.16 - екологія);
- *технічні науки* (05.01.04 – ергономіка; 05.26.01 – охорона праці);
- *філософські науки* (09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії; 09.00.05 – історія філософії; 09.00.11 - релігієзнавство);
- *історичні науки* (07.00.01 – історія України; 07.00.07 – історія науки і техніки; 07.00.09 - антропологія);
- *юридичні науки* (12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність; 12.00.11. – міжнародне право);
- *педагогічні науки* (13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки; 13.00.02 - теорія та методика навчання; 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти; 13.00.05 – соціальна педагогіка; 13.00.07 – теорія і методика виховання);
- *медичні науки* (14.01.16 - психіатрія; 14.01.33 – медична реабілітація, фізіотерапія та курортологія; 14.02.03 – соціальна медицина);
- *військові науки* (20.02.20 – теорія стрільби; 20.02.22 – військова історія);
- *національна безпека* (21.01.01 – основи національної безпеки держави; 21.02.01 – воєнна безпека держави; 21.02.02 – охорона державного кордону; 21.02.03 – цивільний захист; 21.03.01 – гуманітарна і політична безпека

держави; 21.06.02 – пожежна безпека; 21.07.02 – розвідувальна діяльність органів державної безпеки; 21.07.03 – кадри органів та військ державної безпеки; 21.07.04 – оперативно-розшукова діяльність; 21.07.05 – службово-бойова діяльність сил охорони правопорядку);

- *соціологічні науки* (22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини);
- *державне управління* (25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку).

Таким чином, використовуючи думку Б Ананьєва про місце психології в людинознавстві [49], можливо стверджувати, що проблеми психології діяльності в особливих умовах зачіпають практично усі розділи знань (див, наприклад, додаток Б).

Висновки за розділом

1. Науковий ступінь доктора наук вперше з'явився у 1130 р. у Болонському університеті. Майже через 100 років відбувся перший захист дисертації, що ознаменувало відлік розвитку методології та загальних стандартів захисту кваліфікаційних наукових праць.

На території Російської імперії (до якої входила на той час і Україна) дисертаційні роботи вперше з'явилися у Московському університеті в 1735 р., але сам статус дисертації, як кваліфікаційної наукової праці, формувався протягом 60 років (з 1803 до 1864 рр.).

У перші роки радянської влади наукові ступені були скасовані (залишилося лише вчене звання професора).

Лише у 1934 р. в СРСР впроваджуються наукові ступені кандидата й доктора наук. У цьому ж році педагогічні науки (до котрих входили педагогіка, педологія та психологія) отримують окремий напрямок, в рамках якого присуджуються наукові ступені доктора та кандидата педагогічних наук.

Наукові ступені доктора та кандидата психологічних наук починають

присуджувати лише з 1968 р. Це, безсумнівно, підвищує методологічний рівень наукових досліджень за даним напрямом та сприяє створенню власних галузей в межах психологічної науки.

Однією з таких наукових областей стає військова психологія, яка, однак, не в змозі охопити низку інших професій, окрім військових, які також мають специфічні умови діяльності. Саме тому, у 1972 р. відкривається більш широка спеціальність за шифром 19.00.11 - «Психологія праці в особливих умовах», яка з 1977 р. включає до свого паспорту спеціальності і дослідження з військової психології. У 1988 р. змінюється шифр спеціальності «Психологія праці в особливих умовах» з 19.00.11 на 19.00.14.

2. За часи незалежності в Україні розробляється та багаторазово змінюється перелік наукових спеціальностей, затверджується порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня кандидата та доктора наук, організується експеримент з присудження ступеня доктора філософії, трансформуються повноваження ВАК/ДАК, змінюється назва спеціальності 19.00.09 з «Психологія *праці* в особливих умовах» на «Психологія *діяльності* в особливих умовах», а також сфера її досліджень.

У 2015 р. постановою Кабінету Міністрів України усі галузі спеціальностей, у тому числі і спеціальність 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», скасовуються, а підготовка здобувачів вищої освіти починає здійснюватися за іншими напрямками (в психології (053) – в межах галузі знань «Соціальні та поведінкові науки»).

3. У ході розгляду даного питання:

- визначено предмет та проблемне поле спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»;
- представлено коло професій, які входять до предметної області спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (пожежні, рятувальники, співробітники правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовці, космонавти, пілоти, моряки, охоронці, шахтарі, водії, спортсмени, працівники АЕС, особи, що стали жертвами подій,

пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців);

- виявлено міждисциплінарні зв'язки спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

РОЗДІЛ II

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Інтерес до знань, які ми сьогодні відносимо до області психології діяльності в особливих умовах, виник давно. Тому ми з повним правом можемо заявити, що психологія діяльності в особливих умовах – і древня і зовсім молода наукова спеціальність. Її існування, як самостійної наукової спеціальності, налічує трохи більше півстоліття (починаючи з 1972 року, див. табл. 1.1. розділу I), але можна з упевненістю сказати, що основна проблематика займає людську думку з тих самих пір, коли людина почала замислюватися про таємниці навколишнього світу і пізнавати їх.

Дослідницька модель вивчення генезу спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» дозволяє попередньо задати **періодизацію її становлення та розвитку**, яка може згодом уточнюватися:

- **Початок зародження ідей** психології діяльності в особливих умовах (донауковий період) можна віднести у часі від епохи існування Київської Русі (IX – XIII століття) до епохи українського козацтва (XV – XVIII століття).
- **Період розвитку** психології діяльності в особливих умовах, **як прикладного напрямку науки** про людину на етапі розквіту **в Російській імперії** промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть).
- **Науковий період розвитку** психології діяльності в особливих умовах, як галузі **радянської психологічної науки** (початок XX століття – розпад СРСР).
- **Науковий період розвитку** психології діяльності в особливих умовах, як галузі **вітчизняної психологічної науки** (1991 – 2021 рр.).

Розглянемо запропоновану нами періодизацію становлення та розвитку спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» більш докладніше.

2.1. Початок зародження ідей психології діяльності в особливих умовах

2.1.1. Донауковий період психології діяльності в особливих умовах в епоху Київської Русі

За словами М. Котляра, - дослідника воєнного мистецтва Київської Русі, - історія Київської Русі насичена війнами і військовими походами, боротьбою за об'єднання, зміцнення і розширення держави. Війні було підпорядковане все суспільне життя Київської Русі – соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне [50; 51; 52].

Безперервні війни з сусідніми племенами і державами робили свою справу - *кожен вільний член громади був воїном і мав з малих років володіти зброєю.*

Давньоруська знать - князь і його дружинники - вважали війну своїм головним заняттям. І це дійсно було так. З дитячих років майбутнього дружинника готували до ратних подвигів. За виховання юного воїна відповідав його родич по жіночій лінії - це міг бути дядько по матері, двоюрідний дядько і т. ін. У княжих сім'ях його називали годувальником.

Ще в глибокому дитинстві майбутнього воїна садили на коня, давали в руки зброю. У десять років хлопчика вже щільно навчали військовій майстерності, а в дванадцять років він починав брати участь в походах, невпинно вдосконалюючи свою військову майстерність. Так виховували, наприклад, князя Святослава. Звичайно, дванадцятирічного отрока ще намагалися берегти від небезпечних ситуацій під час походів. Але ось до п'ятнадцяти років юний воїн вважався вже повністю сформованим молодим чоловіком - він був придатний і для війни, і для командування бойовою дружиною, і для одруження.

Зразком для юного воїна вважалися прославлені воєначальники, билинні богатирі, які здійснювали неймовірні подвиги і володіли величезною силою і

доблестю. Природно, що вони наділялися надприродними якостями і розглядалися апіорі вище будь-яких простолюднів.

Поступово йшли в минуле уявлення про магічну могутність знаті. Тепер знатна людина повинна була являти приклад не тільки сили, доблесті, військовим навичкам, а й християнському благочестю. Формувалася традиція християнського військового служіння, яка, до речі, серйозно відрізнялася від візантійської - адже Візантія вдавалася до найму професійних воїнів, а **в Київській Русі військове служіння сприймалося крізь призму поєднання християнських і слов'янських архаїчних традицій**. Адже воїн Київської Русі захищав свою землю і рід, а після прийняття християнства - ще й християнську православну віру.

Головними противниками Київської Русі після її християнізації стали держави, які сповідували інші напрямки християнства або інші релігії - тюркські кочівники-тенгріанці, язичницькі племена Півночі, німецькі католицькі лицарі, мусульманські держави, що утворилися після розпаду Золотої Орди. Захист рідної країни набував ще й релігійного змісту боротьби з іновірцями. У цей час формується **образ воїна - мученика**, який готовий прийняти смерть від рук ворога, але змушений вбивати і сам - для захисту своєї країни і віри.

З приходом християнства пов'язана поява сакрального образу рідної країни - Святої Русі. Сама земля руська починає розумітися як особлива країна, зі своїм історичним шляхом і великою місією. У міру зміцнення державності відбувається і розвиток уявлень про православну державу як простір благочестя, зберігача християнських цінностей. Природно, що **образ воїна, захисника православної віри і православної країни, також наділявся героїчними рисами** [53].

У воїнів Київської Русі, завдяки християнству, затверджувалися особливі моральні цінності. Серед них одне з головних місць займало **милосердя до переможених**, яким русічи відрізнялися в куди більшій мірі, ніж їх сучасники і на Сході, і на Заході. Звичайно, воно мало місце далеко не

завжди і не у всіх ситуаціях, але складно заперечувати те, що ідеали милосердя в Київській Русі проповідували активно, затверджувалися і серед знаті, і серед простого люду [54].

У «Повчанні дітям»⁶ Володимира Мономаха (на київському престолі Володимир Мономах панував від 1113 р. до 1125 р.) вперше були сформовані **моральні основи військового служіння Київській Русі**. Військове служіння в цьому розумінні - це боротьба добра зі злом, православний воїн повинен бути на боці добра і піклуватися не тільки про перемогу, а й про те, щоб залишитися благочестивим, зберегти праведність. Захист землі Руської і віри Православної стає головним сенсом військового служіння, заради якого можна віддати життя своє, але і забрати життя ворогів країни і віри [55].

Справжнім випробуванням для Київської Русі стає вторгнення монгольських орд і подальша залежність слов'янських народів від Золотої Орди. Саме в описуваній період починає формуватися **ідея жертовності, як невід'ємного компонента військового служіння**.

Стародавній воїн-язичник не володів жертовністю. Він був рухомих прагненням до перемоги, до завоювання інших земель, але не мав на меті віддати життя за відносно абстрактні ідеали. Християнство, вплинувши на нашу військову культуру, задало і модель жертовності як бажаної поведінки воїна. Воїн саме в християнський період історії Київської Русі знайшов готовність пожертвувати собою не тільки за рідну землю, але і за віру, за своїх товаришів по зброї. Таким чином, жертовність перетворюється в одну з вищих етичних цінностей, що супроводжує українську військову культуру багато століть, аж до теперішнього часу.

З Київською Руссю пов'язано і **твердження уявлень про справедливість, про справедливую війну**. У християнській Русі, особливо після

⁶ «Повчанні дітям» Володимира Мономаха - визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглося (без закінчення) в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ» під 1096 р. у кількох неповних частинах. Точної дати написання не встановлено, ймовірно 1117 рік. Вперше текст «Повчання» Володимира Мономаха був опублікований графом О. Мусінім-Пушкіним у 1793 р.

звільнення від золотоординського іґа, насильницький спосіб вирішення конфліктної ситуації починає розглядатися як крайній захід, що застосовується там, де немає іншого способу утвердження справедливості. Справедливість стає головною якістю, яку люди цінують і поважають в правителі, на більш низькому рівні - в будь-якому командирі, керівнику, начальнику [56].

До військових доблестей приєднується і *мудрість* командира, керівника, начальника, князя. Особливо князь-воїн повинен був бути мудрецем, здатним приймати справедливі рішення і вирішувати конфліктні ситуації [57].

У часи Київської Русі вищою нагородою визнання видатних заслуг командира, керівника, начальника, князя-воїна ставала його канонізація православною церквою. Зарахування воїна до ліку святих означало збереження на століття пам'яті про нього в народній свідомості. При цьому церква славилася не тільки воїнів - переможців, а й тих, хто програв, оскільки, на відміну від язичництва, в християнстві головною цінністю було і залишається благочестя, віра, служіння, а не досягнуті на полі брані або на ниві державного управління результати.

Завдяки канонізації видатних воїнів, був досягнутий дивовижний результат - фігура воїна на Русі сакралізувалася, сформувалося «військове товариство», в якому захист Вітчизни розглядався як святий обов'язок кожної людини, незалежно від її віку і навіть статі. Саме цій сакралізації військового обов'язку Київська Русь, а потім і Україна зобов'язані численними прикладами високої хоробрості, патріотизму, який показували українці в роки численних воєн.

2.1.2. Зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в епоху українського козацтва

Період козаччини сам по собі був дуже насиченим і про козацтво як про єдине збірне поняття говорити важко. Козаки були різними і боротьба їх була різноплановою: ці воїни захищали українські кордони від турецько-татарських завойовників і самі нападали на територію Османської імперії; вони служили гетьманам і були вільними; воювали у королівських військах і провадили національно-визвольну боротьбу. Та тим не менше, козаки навечно прославились як надзвичайно розумні, хитрі і вправні воїни. Вони були сильними і витривалими. Боронити християнську віру від невірних було їхньою ідеологією.

Із виникненням Запорізької Січі про козацтво почали говорити як про організоване військо з чіткою воєнною структурою. Верховним воєначальником був гетьман, далі йшли полковники, сотники і десятники. Всі посади були виборними. Паралельно із запорізьким розвивалось і реєстрове козацтво.

Козаки дуже *добре володіли фортифікаційним мистецтвом*: оточували себе валами і ровами, перейти які було неможливо. А якщо доводилось розкладати табір — розставляли довкола вози. Французький військовий інженер Г. Левассер де Боплан так писав про це: «500 татар не наважуються атакувати 50-60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від тисячі поляків» [58].

У козаків були добре розвинуті кіннота, піхота та навіть флот. У XVII столітті їхню піхоту вважали найкращою в Європі. Вміло стріляли з рушниць, мушкетів та володіли холодною зброєю. А ще *характеризувались неабиякою спритністю та вмінням виходити зі, здавалося б, безвихідних ситуацій*. Бо ж кажуть, були серед них навіть характерники.

«Ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, їх не брали», - так говорили про легендарних характерників [59]. Вважали, що вони знають таємну силу речей, знають майбутнє та вміють те, що звичайному воїну не під силу. Письменник А. Чайковський пише про них: «Хто меткий та хитрий, вміє собі поради, дістає від товариства прикметник характерника, якогось

надчоловіка, котрого куля не бере і котрий самого чортяку вміє окульбачити і заставити собі служити» [60].

Із джерел воєнного мистецтва українського козацтва історія психології діяльності в особливих умовах збагатилася і специфічними тактичними прийомами, що мають національний характер та й досі вживаються як елемент військово-психологічного супроводу бойових дій. До таких тактичних прийомів належать «військові хитрощі» на полі бою і в районах бойових дій.

Так, запорожці надзвичайно багато уваги приділяли **формуванню громадської думки про справедливість** їх отаманів та дисциплінованість запорізького війська. **Кожний випадок злочину стосовно місцевого населення суворо карався у присутності потерпілих. У період бойових дій було категорично заборонено вживання спиртного, контакти з жінками та провокації із поборами, а тим більше грабунками населення.** Стосовно противника проводилась **пропаганда людського ставлення до військовополонених і роз'яснення умов переходу до лав запорізького війська** як окремих вояків, так і цілих підрозділів. Безпосередньою пропагандою інтересів запорожців займались кобзарі, які в емоційно доступній формі здійснювали, вживаючи сучасну термінологію, «заходи консолідуючої пропаганди».

Поширеною формою морального впливу на війська та населення противника було писання листів образливого характеру, які дискредитували керівництво противника. Запоріжці писали листи не тільки турецькому султану, але й польському королю, російському царю, римському Понтифіку. Нічого не відомо про отримання листів адресатами та відповіді на них, але в результаті подібних заходів значно зменшувалась довіра до командування противника серед його рядових вояків. Подібні заходи позитивно впливали на формування високого морально-психологічного стану власних військ та населення країни.

Черкаський і канівський староста Остафій Дашкович (1508-1536 рр.) підготував **перший український військовий трактат** 1533 року, який було

представлено польському королю Сигізмунду I як *«Проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби»*.

О. Дашкович, крім усього, знав мову татар і, часто буваючи у розвідці, лишався невпізнаним у їх таборі. Татари вважали його за свого, а завдяки здобутим відомостям він розбивав їх наголову.

Гетьман Дмитро Байда-Вишневецький увійшов до історії не лише як талановитий воєначальник. Велику спритність виявив Д. Вишневецький у 1553 р., коли разом із нечисленним підрозділом козацького війська (як свідчать документи «...з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе») здійснив похід до самого Царгорода (Константинополя), де намагався *дипломатично домовитися* з турецьким султаном про припинення нападів турецьких орд на Україну. Чим закінчилися переговори, історії не відомо, однак є свідчення, що Д. Вишневецький виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від султана.

Уже у 60-ті роки XVI ст. в народній думі, вписаній до рукопису Матвія Пійонтка, професора Краківської академії, знаходимо вказівки на *використання психологічних прийомів у міжнародних контактах*:

В Царгороді на риночку
 Ой п'є Байда мед горілочку;
 Ой п'є Байда - та не день не два,
 Не одну нічку та годиничку.
 Цар турецький до нього присилає,
 Байду к себе підмовляє:
 «Ой ти, Байдо, ти славносенький!
 Візьми в мене ти царівноньку.
 Будеш паном на всю Україноньку!» [61].

Уже тоді надзвичайну увагу Д. Вишневецький звертав на *морально-психологічні чинники оцінки боєздатності військ противника*. Про це свідчить думка самого Байди: «Цар кримський (хан Девлет-Гірей) з усіма

людьми кримськими підступив під моє місто на Хортицький острів і приступом брав 24 дні. І Божим милосердям... відбився і побив у царя багатьох людей краших, і пішов цар від мене з великим соромом» [62].

Особа іншого видатного козака Северина Наливайка була оповита легендами ще за його життя. Майбутній український гетьман народився в першій половині 60-х років XVI ст. В Острозькій академії здобув поважну на той час освіту. «Бавився з молодих літ за багатьох гетьманів козацьких багато, на багатьох місцях в землях не приятельських хлібом козацьким», - згадує сам Наливайко про роки своєї молодості. У вересні 1594 р. він здобуває одну з наймогутніших фортець на Придністров'ї - м. Тячин. Крім того, під час походу козацьке військо спалило м. Яси, де захопило багато зброї та провіанту. Головне, що це спричинило зміщення турецького ставленика з посади молдавського голови і тим самим сприяло здійсненню *психологічного тиску стратегічного рівня на урядові кола* Туреччини [63].

Психологічні тактичні прийоми описані у розповіді случького старости М. Халецького про штурм козаками Наливайка укріплень білоруського Могильова восени 1595 р. Спочатку Наливайко обстрілював замок із гармат. Після цього козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу та демонструючи намір їх підпалити. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали з місця зі страху, а українські козаки без перешкод захопили одне з найбільших тогочасних міст Великого князівства Литовського. Литовські війська через деякий час намагалися відвоювати місто, але козаки самі залишили його, організувавши рухомий табір: «Досить потужно з густою стрільбою той Наливайко відходить, ні одного з людей своїх до битви не відпускаючи, за ним литовці нічого йому вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить» [63].

Успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, умінням збирати й аналізувати інформацію, розповсюджувати дезінформацію. За словами тогочасних шпигунів, Наливайко «жодному полковнику не звіряється, що за годину має

учинити». Сам Северин на питання про його майбутні плани відповідав: «Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися» [63].

У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих «військових хитрощів» також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби. Гнат Хоткевич описує такий випадок: «Два тижні тяг Хмельницький переговори, але татар не було, прийшов лиш малий їх відділ. Тоді Хмельницький пускається на воєнну хитрість: посилає переодягненого попом козака так, аби його могли схопити поляки, і от сей піп на муках зізнає, що Хмельницький присяг платити ханові щороку велику данину, а за те хан прислав Хмельницькому 40 тисяч татар. А на ранок Хмельницький велів частині козаків замотати голови чалмами і змішавшись з татарами відділу Карабіш-мурзи з криком «Алла-алла!» повалити до табору. Се мало творити ілюзію приходу 40-тисячної татарської армії. Штука вдалась. На свої очі поляки побачили, що піп говорив правду, - і страх напав на польське військо». Але, певне, не так страх, як дезорганізація [64].

Зрозуміло, що термін «психологічна боротьба» тоді не використовувався, а було прийнято поняття «військові хитрощі». Але разом з тим для козаків *психологічний тиск на противника* завжди був складовим елементом у структурі боротьби з ворогом.

Не можливо не згадати й козацьке загартування тіла й духу. Адже цілісна *система козацького тіловиховання* викристалізувалася й досягла найвищого ступеня розвитку саме у запорізьких козаків.

Загартовуючи себе й готуючи свій організм до складних випробувань долі, козаки ґрунтовно вивчали народну медицину, її рецепти, які забезпечували міцне здоров'я та повноцінне довголіття. Г. Левассер де Боплан писав: «...маючи міцне здоров'я, козаки майже не знають хвороб» [65].

В січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від букваря до часослова, потім - до псалтиря і т. д. супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами. Дослідник

С. Сірополко пише, що в цих школах хлопчиків учили «...Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти і списом добре колотися» [66].

Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою (за допомогою очеретини) тощо.

Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танках, хороводах, різних видах змагань і боротьби. Підлітки і юнаки охоче брали приклад із дорослих, які відчували психологічний комфорт завдяки тому, що *однаковою мірою турбувалися про свій інтелектуальний, моральний, духовний і фізичний розвиток*. Це створювало в них настрій внутрішнього задоволення, хорошого самопочуття, сприяло єдності слова й діла, думки і вчинку, гармонії душі й тіла.

Була ціла система відбору і вишколу молодих людей для козацької служби. Досвідчені козаки, козацька старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість і витривалість новобранців на спеку й холод, дощ і сніг, брак одягу, їжі тощо. Для тих, хто хотів бути козаком, ставилися *вимоги - бути сильною, вольовою, вільною й мужньою людиною, володіти українською мовою, присягнути на вірність Україні, сповідати християнську віру*. Є наукові відомості, що *новобранців-козаків піддавали певним випробуванням*.

Козаки створили спеціальні фізичні і психофізичні вправи, що становили цілу систему, спрямовану на самопізнання й саморозвиток, своє тілесне, психофізичне й моральне вдосконалення.

Усебічно, фізично розвинені, козаки блискуче володіли в бою не лише різними видами зброї (рушницею, мушкетом, шаблею, списом, арканом тощо), а і своїм тілом. Так, вінницький полковник Іван Богун заслужено вважався кращим фехтувальником Європи: він по-лицарськи бився двома шаблями в руках, перемагаючи в боях одразу кількох нападників [67].

У багатьох країнах Європи й Азії славилася високе мистецтво козаків вести наступальні й оборонні бої, створювати неприступні для ворога табори, споруди з дерева й землі, каміння, рити шанці та ін. Козаки мистецьки володіли всіма видами зброї, вогнепальної й холодної. Іноземці свідчили, що під час тренувань зі стрільби козаки «кулею гасять свічку». На території Хортиці, Запорізьких Січей (їх було 8), у козацьких таборах та інших місцях **постійно діяли справжні козацькі школи по навчанню молодих бійців**, селян із метою захистити себе, рідну землю від чужоземних загарбників.

У козаків було декілька систем єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. У запальному і пристрасному, завихреному і відчайдушному зі складними фізичними, навіть карколомними прийомами в гопаку й сьогодні помітна першооснова – бойовитість духу, віра у власні сили, порив до життя, напруження своїх духовних і фізичних сил, наступальність і оборонний характер дій та торжество перемоги. Усі збережені на сьогодні елементи гопака - складні акробатичні вправи, багато ударів ногами й руками - були складовими самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами.

Цілі покоління українців володіли й іншою **системою козацької боротьби – гой док.** Вона була призначена в основному для розвідників - **пластунів.** За цією системою борець «приклеювався» до суперника, повторював усі його рухи, а в разі помилки (через розгубленість, необачність, страх, відчай тощо) нападав на нього, брав у полон чи знешкоджував. Цікаво, що арсенал прийомів цього виду єдиноборств дозволяв козакові битися вночі з кількома своїми супротивниками.

Система боротьби «спас» мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для неї характерним є філігранне, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника.

Козаки боролися також навкулачки, «на ременях», «навхрест», «на палицях» тощо. Оволодіння технікою цих видів боротьби й моральними принципами під час тренувань і змагань було злито в одне ціле, що забезпечувало комплексний вплив на особистість.

Постійно займаючись самовдосконаленням, козаки, зокрема, *оволодівали специфічними дихальними вправами, доводячи, подібно до йогів, справді невичерпні можливості людського організму*. Академік Д.І. Яворницький писав, що серед козаків були справжні велети тілом і духом і що «...серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга», який «тільки дихне, як від того подиху людина падала з ніг, а коли руйнували Січ, то там був такий силач, що одним подихом міг убити людину». Таке явище дослідники підтверджують у китайських циган, японських кіко, секрет сили яких у «роботі з внутрішньою енергією через дихальні вправи» [68].

Підкреслимо, що *тілесне і психофізичне загартування козаків було складовою частиною комплексної й цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного і військового виховання*. Ця система ґрунтувалася на правилах і принципах народної моралі, етики. Порухення їх вважалося неприпустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував козацькими законами життя, їхніми традиціями і звичаями.

Демократична військова організація Запорозької Січі у другій половині XVII ст. поширилася в Україні у формі військово-територіального поділу на сотні, полки та козацьке самоврядування. Гетьмани, полковники, сотники без втручання польського та російського урядів обиралися на козацьких радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків виборна старшина отримувала так звані «рангові маєтки», якими могла користуватися тільки до переобрання на посаді. За своїм демократичним устроєм Україна випереджала не лише Московію, а й більшість країн Європи.

Услід за колонізацією вільними козаками-землеробами плідючих ґрунтів лісостепової та степової України сюди почалася експансія спочатку Польської, а відтак і Російської імперії. Відбувалася вона у формі поширення поміщицького землеволодіння, закріпачення селянства, заміни демократичного козацького самоврядування призначенням посадових осіб центром.

«Весь устрій Запорозького війська з його широкими демократичними принципами не відповідав корінному устрою Великої Росії», – писав Д. Яворницький [69]. Саме тому наприкінці XVIII ст. козацьке землеволодіння та самоврядування в Україні і його опора – Запорозька козацька республіка – були знищені імперським урядом, а на козацьких землях утворена Новоросійська губернія. Петро I заклав підвалини того імперського утворення кривавими погромами козацтва, а Катерина II викінчила його як інструмент остаточного знищення козацтва в Україні [70]. Знищення козацтва, що було становим хребтом українського народу, мало для нього жахливі наслідки, зрозуміти й усвідомити які ми досі не змогли. Але ж у *XVII – XVIII ст. Україну називали в Європі країною козаків, а українців – козацькою нацією*. Усі верстви її населення були просякнуті козацьким духом. Ставленик Катерини II на Україні П. Рум'янцев-Задунайський скаржився імператриці на старшину, що «...при всіх науках і в чужих краях перебування залишилися козаками і таїли гарячу любов до своєї нації та солодкої вітчизни» [70].

Спочатку Катерина II вважала «непристойним» перед світом знищувати мовну та культурну своєрідність України, а також залишки її державної автономії. Тому, аби «звести малоросійський народ до найвищого ступеня щастя», 1766 року нею було видано маніфест про скликання депутатів до «Комісії для створення проекту нового зводу та для поради про способи досягнення загальнонародного благоденства». Але, як пише П. Рум'янцев-Задунайський, «засліплені любов'ю до своєї землиці малороси виказали дивну сваволю», вимагаючи підтвердження давніх прав та вольностей, договірних статей Богдана Хмельницького [70]. У відповідь імператриця займає рішучішу позицію щодо національної та державної автономії України: «...Називати Малу Росію, Ліфляндію (Балтику) та Фінляндію чужоземними й поводитися з ними на такій самій підставі є більше ніж помилка, а можна назвати з вірогідністю глупством. Ці провінції, також Смоленську, слід найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли та перестали б дивитися, як вовки в лісі. До того приступ вельми легкий, якщо розумні люди обрані будуть

начальниками в тих провінціях; коли ж у Малоросії гетьмана не буде, то належить старатися, аби на вік та ім'я гетьманів зникли [71]. *Катерина II вирішує не церемонитися з українцями, вважаючи їх такими самими росіянами, як і великоросів, «...що відділилися через недбалість київських князів».* До того ж відпала потреба у Запорозькому війську, за допомогою якого військова міць Кримського ханства на той час уже була підірвана. У 1764 р. було скасовано залишки української державності – гетьманство [70].

Наступ на запорозькі землі царизм розпочинає з середини XVII ст. У 1746 р. було відрізано їх східну частину до ріки Кальміус на користь донських козаків (донські козаки перебували під надійним контролем царського уряду ще з часів Івана Грозного). У 30-х роки XVIII ст. на запорозьких землях по ріці Орель було побудовано так звану Українську лінію – систему укріплення проти татар. Нові поселення по Українській лінії зайняли переселенці з України, Росії та Сербії. У 1781 – 1732 рр. було побудовано фортецю святої Єлизавети (нині – Кропивницький), що стала центром так званої Нової Сербії. Запорозькі землі від Дніпра і Тясмина до Синюхи на заході царський уряд віддав переселенцям: сербам, угорцям, болгарам, молдаванам, росіянам-розкольникам, українцям зі Слобідської України. *Їхні воєнізовані поселення були покликані протистояти споконвічним господарям цих земель – запорожцям.* Друга частина цих переселенців зайняла північно-східну частину запорозьких угідь біля фортеці Бахмут – так звану Слов'яносербію [72].

Січ почувалася «посадженою в мішок», який уряду залишалося тільки зав'язати [70]. Численні делегації козаків до Петербурга не домоглися бажаного результату. *Насильницьке захоплення земель переселенцями змусило запорожців у 1763 року прийняти рішення силоміць не допускати загарбників на свої угіддя. Петербург розцінив це як бунт і у 1764 році прийняв рішення про заснування Новоросійської губернії.* До неї увійшли Новосербія, Слов'яносербія та Українська лінія, тобто нові воєнізовані поселення на запорозьких землях від ріки Синюхи до Сіверського Дінця. Ще

більше посилюється наступ на запорозькі володіння з призначенням першого губернатора Новоросії П. Рум'янцева-Задунайського. Запорозьких вольностей для уряду ніби й не існувало. Посередині запорозьких земель почали будувати нову Дніпровську лінію укріплень.

У 1774 р. у козаків з'явилася надія зупинити захоплення своїх земель і врятувати Запорозьку Січ. Генерал-губернатором Новоросії призначили Г. Потьомкіна⁷, який ще за кілька років до цього (у 1772 р.) вступив простим козаком до Кушинського куреня під найменням Григорія Нечеса, обмінювався з кошовим Петром Калнишевським чемними листами, в яких надсилав уклін «товариству та всім неборакам» [70]. Ці вияви чемності абсолютно не перешкодили Г. Потьомкіну водночас розробити докладний план знищення Січі.

Не допомогло запорожцям і те, що вони «...виявили чудові приклади мужності й хоробрості» в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. ***Російські вельможі були настільки вражені подвигами козаків у цій війні, що масово почали записуватися до січових куренів.*** Крім генерал-губернатора Новоросії, до Запорозької Січі записалися М. Кутузов та багато генералів царської армії [72]. Усе це не врятувало Січ від розгрому генералом П. Текелієм⁸, стотисячне військо якого виступило з-під стін Єлисаветграда і в липні 1775 року знищило Січ [73]. Після віроломного захоплення Січі військами Текелія всі укріплення та споруди були зруйновані зі «знищенням самого імені запорозьких козаків», як було проголошено у царському маніфесті. Жорстоко та безглуздо покарали саме ту козацьку старшину, яка, аби запобігти кровопролиттю, вмовила козаків здатися російським військам без бою. Кошовий отаман Петро Калнишевський⁹ чверть століття просидів у кам'яному мішку на Соловках, де і помер сліпим та немічним 1803 року. В ув'язненні в сибірських монастирях закінчили своє життя військовий суддя

⁷ Григорій Олександрович Потьомкін-Тавричеський (1739-1791 рр.).

⁸ Текелій Петро Абрамович (1720-1792 рр.).

⁹ Петро Кальнишевський (1690-1803 рр.).

Павло Головатий¹⁰ [74]. У тюрмах та казематах загинуло багато іншої військової старшини.

Цікавою є мотивація Катериною II щодо зруйнування Січі. Запорожці набито, ухиляючись від господарського життя, тримають свої степи в дикому стані. Водночас вони буцімто завинили в тому, що на їхніх землях поселилося понад 50 тисяч переселенців з України, які займаються землеробством: «Заводячи власне хліборобство, розривали вони тим самим залежність від Престолу Нашого», тому що могли прогодуватися власним коштом, не вимагаючи урядових поставок продовольства. Запорозькі козаки «у самому бутті своєму не мали жодної законної основи, а отже, – і власності жодної в землях, а були лишень терпимі», – пише Катерина II в своєму указі про зруйнування Січі від 3 серпня 1775 року [70].

Року 1783-го відбулося закріпачення селян та козаків на колишніх вільних землях запорозьких. Генерал-губернатор Новоросії Г. Потьомкін сповіщав Петербург, що чимало запорожців одружилися та на правах простих поселенців осіли в Новоросії. Від цариці приховали тільки той факт, що, почувши, що «голитимуть чуби і забиратимуть в солдати», більшість козаків утекли з оточеної царськими військами Січі на човнах у володіння Туреччини. За офіційними, заниженими даними, втікачів було 10 тисяч, за неофіційними – понад 40 тисяч осіб [70].

Із приєднанням України до Російської імперії почалися масові планомірні переселення українців в Росію, а росіян в Україну. Такі примусові переселення українців на схід імперії стали традиційними. Так, у 1896 – 1914 рр. до Сибіру централізовано було переселено 1690 тис. українців [70]. Великий військовий та економічний потенціал українського козацтва, його волелюбний дух було використано царатом для завоювання та освоєння безмежних степових теренів Причорномор'я, Приазов'я, Північного Кавказу.

¹⁰ Павло Андрійович Головатий (близько 1715 – між 1790-1795 рр.). ¹⁰ Іван Яковлевич Глоба (? – 1791 рр.).

Після того як козацтво зробило своє діло, воно було знищене царатом духовно, культурно, мовно, а значною мірою і фізично.

2.2. Період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть)

2.2.1. Ідеї психології діяльності в особливих умовах під час зародження та розвитку технічного прогресу в Російській імперії

З середини XVIII до рубежу XIX-XX ст. в Російській імперії ідеї, пов'язані з перебуванням людини в складних і незвичайних умовах, розвивалися в трьох різних областях суспільної практики: (а) в промисловій галузі, (б) у військовій справі, (в) в філософсько-релігійних працях.

Ідеї, які можна віднести до природничо-наукової парадигми, стосувалися:

- впливу особливих умов діяльності на стан і поведінку людини;
- вимог до психологічних якостей суб'єкта діяльності;
- підготовки до діяльності в особливих умовах;
- управління групою людей в процесі виконання діяльності;
- становлення ідей створення засобів праці, середовища діяльності з урахуванням психофізичних властивостей людини.

Появу подібних ідей можна назвати закономірним, але не систематичним явищем. Ідеї носили виключно прикладний характер, й значною мірою, базувалися на позитивістських стандартах пізнання світу. В рамках релігійно-філософської парадигми розроблялися проблеми порятунку душі (безсмертя) і позбавлення від пристрастей.

Серйозні зміни в адміністративно-господарському укладі Росії в 60-і роки XIX ст. стали наслідком активної зміни технологічного укладу

господарювання, що супроводжується появою нових технологій в промисловості, транспорті, військовій справі.

У цей історичний період з'являлися нові професії, зокрема ті, які характеризуються діяльністю в особливих, незвичайних умовах, наприклад: повітроплавання, залізничний транспорт.

В залізничній справі, повітроплаванні, промисловості, військовій справі люди, залучені в ці сфери, стикалися з різноманітними особливими умовами та екстремальними ситуаціями (безпрецедентні потоки інформації, виняткові швидкості, висока ціна помилки, масові жертви та інше).

В умовах активного розвитку промисловості та транспорту, кількість аварій, що призводять до смертельних наслідків та каліцтв, стало чинником, що негативно проявляється на розвитку певних галузей. Саме тому в царській Росії в другій половині XIX ст. стала формуватися потреба в розвитку наукових знань про вплив на людину та групу людей особливих, незвичайних умов, а також про підходи та засоби усунення або мінімізації негативних наслідків перебування і діяльності людей в екстремальних умовах [75; 76].

Розвиток наукової психологічної думки в царській Росії в середині XIX ст. характеризується як період становлення вітчизняної психології на тлі тісних контактів із західноєвропейською наукою. У цей період була обрана природничо-наукова парадигма в якості методологічного орієнтира, в основі якого лежало вчення І. Сеченова [77].

Постановка і розв'язання проблем, що стосуються особливих умов діяльності, в цей період пов'язані з іменами інженерів, лікарів і військових. Не повторюючи досліджень з історії становлення психології праці, авіаційної та екстремальної психології, психіатрії, виокремимо лише кілька основних аспектів, важливих для становлення ідей психології діяльності в особливих умовах:

- вперше (хоча й опосередковано) актуалізується проблема **виділення професій екстремального профілю діяльності** [78];

- розглядаються питання *взаємозв'язку задоволення працею і фізичним добробутом* фахівця екстремального профілю діяльності [79];
- «Залізнична психологія» І. І. Ріхтера піднімає широкий спектр питань, пов'язаних із забезпеченням безпеки руху залізничного транспорту (проводиться *аналіз факторів, що негативно впливають на стан персоналу і збільшують ймовірність аварій; розглядаються питання профілактики подій*, що відбуваються з вини персоналу тощо) [80];
- висловлюються ідеї про *специфіку праці паровозних бригад у зв'язку з особливими умовами діяльності та придатності до даного виду діяльності* [75];
- в області повітроплавання з'являються несистемні описи психологічних, психофізіологічних і фізичних якостей, необхідних для керування літальним апаратом, висувуються ідеї використання об'єктивних засобів вимірювання чутливості, вивчається адаптація людини до умов високогір'я [81];
- *розглядаються проблеми психології натовпу, описані механізми взаємовпливу людей у натовпі* (наслідування, навіювання, зараження, протиставлення), *питання лідерства в контексті натовпу* [82].

Таким чином, період з середини XVIII до межі XIX-XX ст. характеризувався появою перших робіт, в яких в певній мірі знайшли відбиття ідеї:

- класифікації професій, зокрема професій, пов'язаних з особливими умовами діяльності:
- виокремлення та опису специфічних умов діяльності, зокрема в професіях, пов'язаних з особливими умовами діяльності;
- про необхідні психологічні вимоги до суб'єкта праці, зокрема в особливих умовах діяльності;
- про важливість мотивації професійної діяльності для добробуту суб'єкта праці;

- проектування засобів праці з урахуванням психофізичних властивостей людини.

Зародження і розвиток вищеперерахованих ідей були пов'язані з практичною потребою осмислення, структурування і зміни досвіду життя й діяльності людей в умовах технічного прогресу.

Після потужного промислового підйому в кінці XIX - на початку XX ст. Росія вступила у важкий період економічної кризи і тривалої депресії, що супроводжувалося політичними потрясіннями та масштабними війнами [83].

Особливе місце в розвитку проблем психології діяльності в особливих умовах на початку XX ст. належить військовій психології, яка в цей історичний період почала оформлюватися в цілісну систему [83]. Не повторюючи досліджень з історії становлення військової психології, виділимо декілька аспектів в її розвитку, важливих для становлення ідей психології діяльності в особливих умовах.

Починаючи з російсько-турецької війни 1877-1887 рр. почали активно проводитися *спостереження розвитку психічних порушень серед військовослужбовців*. Так, у 1904 р., починаючи з перших місяців російсько-японської війни, значну кількість психіатрів було включено до надання психіатричної допомоги воїнам [84].

У більшості психіатрів не викликало дискусій *положення про те, що в досвіді військовослужбовців у воєнний час - від призову до повернення до колишнього життя - присутнє психічне напруження або психічна травма* [85]. До числа факторів, що викликають психічну напругу, відносили: порушення режиму сну, харчування, діяльність, складні кліматичні умови, психічну травму тощо [86; 87; 88].

С. Суханов вважав, що психічна травма може бути реакцією здорової психіки (без схильності) на зустріч з досвідом, який виходить за рамки раніше наявного [89]. Посилюючи цю ідею, невропатолог В. Хорошко провів паралелі між психічним станом і поведінкою хворих (після гострої фази) та здорових

військовослужбовців, які прибули в глибокий тил із зони військових дій. В. Хорошко відзначав в обох групах тужливий, пригнічений настрій, відсутність яскравих емоцій, почуття відчуженості, самотності, розрізняючи лише ступінь вираженості описаних станів [90].

Велика частина психіатрів того часу схилилася до того, що не існує психічних порушень, специфічних для учасників бойових дій [85].

У 1914 р. М. Баженов, учень С. Корсакова, в своїй статті «Про значення стихійних лих в етіології деяких нервових і психічних захворювань» провів порівняльний аналіз психічного стану і поведінки потерпілих в результаті землетрусу в Мессіні (1909 р.) і жертв російсько-японської війни. В обох групах спостерігалися одні й ті ж симптоми: первісна розгубленість змінювалася байдужістю до власного стану, підвищена подразливість, плаксивість, нездатність зосередитися. М. Баженов *пояснив війну як різновид стихійного лиха* [91]. До схожих висновків прийшов і О. Фельцман, порівнюючи реакції жертв погромів і ветеранів російсько-японської війни [88].

Не залишилися поза увагою психіатрів та громадських діячів і *проблеми масових явищ (так звані «психічні епідемії»)*. Ця тема активно розвивалася В.Бехтеревим [92]. Нагадаємо лише його доповідь «Про значення навіювання в соціальному житті», представлена в грудні 1897 р. на зборах військово-медичної академії [93].

Одним з напрямків робіт А. Резанова і П. Измestьєва стали *феномени страху і паніки (в тому числі масової) у військовослужбовців* [94; 95].

Саме у цей період проводяться перші *досліди психофізіологічної експертизи льотного складу*, які В. Абрамов почав проводити в лабораторії військово-медичної академії у 1909 р. [96].

У 1911 р. доцент військово-медичної академії В. Воячек починає *цикл досліджень вестибулярного апарату, на основі якого розробляє методіку професійного відбору в авіацію і флот* [97].

Великий внесок у *розвиток експертизи льотного складу* вніс С. Мінц, розробивши комплексну програму експертизи [97].

Суб'єктами наукової і практичної діяльності в цей період були, в основному, окремі дослідники, представники різних професійних груп. Проте, саме в цей період стала чітко відчуватися необхідність об'єднання зусиль для вирішення проблем, які можна віднести до проблемного поля психології діяльності в особливих умовах. Так, *в Товаристві ревнителів військових знань в Санкт-Петербурзі у 1908 р. був організований відділ військової психології* на чолі з Г. Шумковим.

Таким чином, на початку ХХ ст. продовжували бути актуальними проблеми, пов'язані:

- з аналізом умов діяльності;
- з відбором та підготовкою до діяльності в особливих умовах;
- з психологічними аспектами управління;
- з проектуванням засобів праці з урахуванням психофізичних властивостей людини.

Саме на початку ХХ століття вперше з'являються програми процедурного професійного відбору, що включали фізичні та психофізичні вимірювання.

У цей період динамічно розвивається проблематика ще за двома напрямками: (1) психолого-психіатричні наслідки екстремальних ситуацій і (2) масові явища, як причина або наслідок екстремальних ситуацій.

Важливим для розвитку психології діяльності в особливих умовах стає поява і двох нових ідей: (1) реакції на екстремальний вплив можуть носити як непатологічний, так і патологічний характер. Ці реакції відрізнятимуться не якістю, а ступенем вираженості проявів; та (2) реакції на екстремальний вплив універсальні і не залежать від характеру подій.

2.2.2. Психологія діяльності в особливих умовах у роки Першої світової війни

Перша світова війна розпочалася 1 серпня 1914 р. як протистояння двох військово-політичних блоків європейських держав - Антанти (Англія, Франція, Росія) і Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). У стратегічних планах противників чільне місце відводилося завоюванню українських земель, які з початком війни перетворилися на театр жорстоких боїв.

Українці змушені були воювати на боці російської (3,5 млн.) та австрійської (250 тис.) армій за чужі інтереси і вести братовбивчу війну¹¹.

Тривалий час Росія і Польща задля необхідності збільшення свого війська *створювали козацькі частини* та застосовувати вміння та досвід козаків у битвах заради власних інтересів. Але ці формування мали тимчасовий характер, оскільки державні правителі вищезазначених країн побоювались відродження українських збройних сил.

У війні брали участь українці Наддніпрянини, які становили потужну частину Російської імперії. Це 58-й Станіславський (72% українців), 115-й (67% українців) піхотні полки, 19-й Львівський (59 % українців) і 35-й Золочівський (68% українців) стрілецькі полки [98].

Дещо інакше складались обставини на територіях, які потрапили під Австро-Угорщину. У цісарському війську в 1914-1918 рр. існували 19 піхотних і стрілецьких, 5 кінних і 7 гарматних полків, 8 гарматних бригад і 8 піхотних дивізій, в яких українці становили 60-80% від усього особового складу. Але вони були національними не по суті, а лише за укомплектуванням. Водночас в Австрії з дозволу влади у 1914 р. було створено *легіон Українських Січових Стрільців*, який був повністю укомплектований українцями, мав свої відзнаки, символіку і командування. *Саме він став першим бойовим формуванням українців у ХХ ст.* [99].

¹¹ Нагадаємо, що Переяславська угода 1654 року заклала возз'єднання частини України з Росією, яка зруйнувала в 1775 р. Запорізьку Січ, а у 1783 р. – розправила з Гетьманщиною. Західна Україна перейшла під владу Австрійської монархії.

Основну масу легіону Українських січових стрільців (УСС) становили молоді вихованці воєнізованих українських організацій: спортивно-громадської («Сокіл»), пожежної («Січ»), учнівсько-шкільної («Пласт»).

Відомий наступний історичний факт. До Стрия, що на Львівщині, де формувався легіон, прибуло понад 10 тисяч добровольців. Проте дозвіл на легіон УСС було дано у складі лише 2,5 тис. осіб, адже австрійське командування хотіло бачити українців мобілізованими до імперської армії, де б вони «розчинилися» у масі солдатів інших національностей. Військову присягу приймали двічі: перший раз — загальну для всього австрійського війська, а другий — «свою», національно-патріотичну, на вірність Україні.

Бойове хрещення «усуси» (від абревіатури УСС) прийняли 25 вересня 1914 р., захищаючи Ужоцький перевал Карпат. Тут проти них вела наступ дивізія кубанських козаків. Отже відразу ж *проявилася й загальнонаціональна для українців трагедія: адже змушені вони були битися один проти одного у лавах ворогуючих армій.*

«Усуси» виказали себе найстійкішими солдатами австрійської армії, яким доручили найвідповідальніші завдання. Генерал Ігнац фон Фляйшман писав в одному з наказів по дивізії, якою командував і в лавах якої перебували «усуси», що «... вони можуть гордо глядіти на свої подвиги, бо повсякчасно залишиться в історії слава їхніх хоробрих діл та лавровий вінок в історії їхнього народу» [100]. У цьому разі йшлося про найзапекліші бої за гору Маківка в Карпатах, які відбувалися з початку квітня до початку травня 1915 р. Ця гора кілька разів переходила з рук у руки. Бої за неї визначили перелом у військових операціях на користь німецько-австро-угорських союзників. Вони перейшли в наступ, і в їхньому складі «усуси» вже в червні 1915 р. першими ввійшли до Галича — старовинної столиці Галичини, піднявши тут на знак перемоги свій жовто-блакитний прапор.

Під час Першої світової війни *з військового мистецтва інших держав українці переймають:*

- розгорнуте лінійне шиккування (полягало у використанні одночасно максимальної кількості вогневих засобів);
- здійснення атаки після підготовки артилерійським і рушничним вогнем;
- завершення розгрому противника енергійним переслідуванням;
- налагодження чіткої взаємодії родів військ;
- удосконалення розвідки та охорони;
- використання автомобільного і залізничного транспорту для швидкого маневру людськими і матеріальними резервами;
- створення оборонних споруд і загороджень, здійснення дорожньо-мостових робіт¹².

За своїми масштабами та наслідками Перша світова війна не мала собі рівних за весь час попередньої історії людства. Ця війна поставила під загрозу існування держави і суспільства, об'єднала більшість громадян і примусово змусила на час забути про ворожнечу та незгоду. Для людей того часу вона стала вітчизняною: «Друга Вітчизняна війна», «Велика війна» - так називали її до жовтневих подій 1917 року.

З соціально-психологічної точки зору технологічна оснащеність війни здійснила неймовірний ефект на учасників бойових дій та цивільне населення. *Людина відчула себе вразливою перед армадою військової техніки на суші, в повітрі, та на воді.*

За час бойових дії вперше в історії людства застосовується бомбардування авіацією фугасними, осколковими, запалюючими бомбами; на суші люди гинули під гусеницями танків. Але одне з найжахливіших

¹² У подальшому, відпрацьовуючи та впроваджуючи структуру Збройних Сил, українські уряди 1918-1920 рр. змогли досягнути вагомих результатів: була створена, а здебільшого відновлена, розгалужена структура українського війська, створено регулярну армію з призовом на дійсну військову службу двічі на рік та встановлено терміни (у піхоті 2 роки, в кінноті й артилерії - 3 роки), відпрацьовано систему військових рангів та відзнак. 1921-й рік вважається в сучасній вітчизняній історії кінцем визвольних змагань в Україні, а отже, до цього періоду можна зарахувати і завершення існування самостійних українських Збройних Сил. У 1922 році створюється в складі СРСР Українська Радянська Соціалістична Республіка.

винаходів, застосованих у Першій світовій війні, стали отрутні речовини масового ураження. Близько мільйона людей було отруєно та вбито газом.

Масштабність та складність військових машини вражала уяву наукової еліти Російської імперії. Академічна спільнота одноголосно визнала винною у початку війни Німеччину. Протистояння «Ми - Вони» отримало масовий ідеологічний характер. Переважна більшість вчених була втягнута у так звану «мобілізацію інтелекту». Своїм науковим авторитетом вони намагалися мобілізувати націю на боротьбу. [101].

Допомога і підтримка зі сторони наукових кіл проводилася за двома основними напрямками:

- по-перше, проводилися розробки військової спрямованості в сфері технічного оснащення фронту, медичного, енергетичного та транспортного забезпечення;
- по-друге, була розгорнута широка ідеологічна та пропагандистська робота.

Наукові кола Російської імперії приймали активну участь в різних благодійних громадських проектах, спрямованих на підтримку армії та флоту. Не залишалися в стороні від загальної допомоги Вітчизні у перемозі над ворогом у Великій війні й представники психологічної науки.

До початку війни психологія у царській Росії здійснювала власне становлення й укріплення позиції серед інших наук. «До початку ХХ століття російська психологія перетворилася у багатогранну область наукових знань, як прикладного, так й теоретичного характеру. Продовжуючи традиції російської думки, вона досягла у своєму розвитку рівня, відповідного світовій науці. В той самий час, співіснування у російській психології різних теоретичних підходів... було свідченням розколу вітчизняної психології, її кризи» [102].

Психологічна наука активно розвивалася у Москві, Санкт-Петербурзі, Казані, Новосибірську, Харкові, Києві та Одесі. У широкій професійній спільноті виник значний інтерес до психологічних знань та психологічної

культури. Представники різних спеціальностей: філософи, історики, філологи, лікарі-психіатри, невропатологи, вчені-фізіологи, педагоги, музиканти, військові, працівники промислової сфери, меценати були зацікавлені психологією. [103]. Перша світова війна відбилася як на діяльності так і на житті багатьох з них. Нажаль, знайти достовірні відповіді на питання про те, яким чином відомі психологи прийняли участь в подіях, пов'язаних з цією війною, зараз є неможливим. Але про долю деяких з них можливо говорити з певною точністю. [103].

Майбутній всесвітньо визнаний учений-психолог, директор НІ психології АПН СРСР А. Смирнов¹³ одразу після закінчення університету в 1906 році був призваний на військову службу, прослужив не більше року в кавалерії, був демобілізований у 1918 році у зв'язку з завершенням існування Царської Армії.

Другий видатний психолог, завідувач лабораторією НІ психології АПН СРСР, Б. Теплов¹⁴ у 1916 році був призваний в армію. По закінченню школи прапорщиків отримав призначення в піхотний полк Західного фронту, брав участь у бойових діях.

Академік В. Бехтерев¹⁵ в період Першої світової війни *сприяв переобладнанню створеного ним Психоневрологічного інституту у Військовий шпиталь*, в якому функціонувало першокласне нейрохірургічне відділення.

Академік, лауреат Нобелівської премії в області медицини фізіології І. Павлов¹⁶, не дивлячись на те, що *вважав війну «тваринним способом вирішення життєвих труднощів»*, стосовно Першої світової війни казав, що війну з Німеччиною потрібно продовжувати «до переможного кінця». [103]. Військова компанія знаходилася під його пильною увагою, жорсткій критиці піддавалось бездарне командування та його головнокомандувач — Микола II.

¹³ Анатолій Олександрович Смирнов (1894-1980 рр.).

¹⁴ Борис Михайлович Теплов (1896-1965 рр.). Автор книги «Розум полководця» [104].

¹⁵ Володимир Михайлович Бехтерев (1857-1927рр.).

¹⁶ Іван Петрович Павлов (1849-1936рр.).

Його жорстку позицію у відношенні до результату війни характеризує той факт, що він віддалився від своїх колег, членів кадетської партії (до якої він не відносився, але розділяв їх основні положення), дізнавшись про їх поразницькі настрої.

Відомий психолог М. Басов¹⁷, будучи студентом, активно приймав участь у експериментальних роботах в межах досліджень під керівництвом В. Бехтерева та А. Лазурського. Результати його пошуків були опубліковані у «Віснику психології». Виступав на II Всеросійському з'їзді по експериментальній педагогіці (1914 рік) замість А. Лазурського. Однак він перервав свої наукові пошуки та на протязі двох років служив у регулярній армії рядовим піхоти.

Всесвітньо відомий лікар-невропатолог, дефектолог, організатор Інституту дитячої неврології Г. Россолімо¹⁸ в травні 1915 року відізався на заяву, зроблену на початку війни німецьким генералом Пауль фон Гинденбургом про те, що у війні переможе той, у кого міцніші нерви, статтею у «Російських відомствах». Він назвав її «Про міцні нерви та перемогу» та наголошував на тому, що час, минулий з початку війни, не засвідчив слабкості нервів у військах, навпроти – у німецьких військах він бачив збільшення числа душевнохворих у порівнянні з мирним часом [103].

А. Коні¹⁹, будучи широко відомим юристом, приділяв значну частину часу питанням психології в судових та слідчих питаннях. У роки Першої світової війни очолив декілька комітетів Державної ради; приймав участь в роботі різноманітних комісій: про кошториси, або організацію допомоги біженцям та ін. Під його керівництвом засідав *підклубальний комітет судового відомства, створеного для захисту жертв війни, докладав зусилля для надання допомоги особам які стали інвалідами* під час війни.

¹⁷ Михайло Якович Басов (1892-1931р.).

¹⁸ Григорій Іванович Россолімо (1860-1928 р.). Народився в Одесі.

¹⁹ Анатолій Федорович Коні (1844-1927рр.).

І. Сікорський²⁰, доктор медицини, професор університету ім. Св. Володимира, з ім'ям якого пов'язаний розвиток галузі природознавства «антропологічної психології», був людиною високих принципів. На початку війни в Києві він видав брошуру «Сучасна всесвітня війна 1914 року. Причини війни та усунення їх». Книга мала підзаголовок на титульному аркуші: «Збір від продажу на користь родин поранених». В ній він **пояснював причини виникнення військових конфліктів одвічними відмінностями в психічній організації народів й рас.**

Г. Трошин²¹ - невропатолог, психіатр, психолог та педагог. Був послідовником К. Ушинського. Створив школу-лікарню для аномальних дітей в Петербурзі, викладав в Казанському університеті. У роки війни служив у військовому госпіталі в Петербурзі, викладав у Казанському університеті. За матеріалами поточної війни створив серію статей, присвячених **травматичному неврозу.**

П. Тутишкін²² - психіатр, психолог та педагог. Автор статей з психіатрії, психоаналізу, педології, медицині, природознавству. У 1914 році **організував курси сестер милосердя.** У 1916 році написав брошуру «Духовна оборона особистості і Батьківщини», в якій з психоаналітичних позицій приділив увагу духовності особистості.

В. Чиж²³ - лікар-психіатр, фізіолог та психолог. Під час війни до травня 1917 року перебував на фронті в якості лікаря.

²⁰ Іван Олексійович Сікорський (1842-1919 рр.). Народився в с. Антонів Сквирського повіту Київської губернії. Батько відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського.

²¹ Григорій Якович Трошин (1874-1939 рр.). Серед серії статей, присвячених травматичному неврозу серед військовослужбовців виділяється [105]

²² Петро Петрович Тутишкін (1868-1937 рр.) Працював у Харкові ординатором у психіатричній лікарні «Сабурова дача».

²³ Володимир Федорович Чиж (1855-1922 рр.). Був уповноваженим Російського Червоного Хреста у м. Києві, де займався допомогою душевнохворим з числа воїнів армії Російської Імперії.

Найбільш помітний внесок в розвиток психології в цей час вніс військовий лікар, психіатр і психолог Г. Шумков²⁴. У своїх роботах надав визначення військової психології, розкрив її завдання і області досліджень, провів аналіз психіки і поведінки воїнів в різних умовах бою. Деякі висновки Г. Шумкова не втратили своєї актуальності і в наші дні. Так, наприклад, його положення про те, що «... попереднє ознайомлення воїнів з реальними явищами в бою в сенсі психічних переживань і в сенсі бойової діяльності — є попереднє ж накопичення бойового досвіду, а отже, і раціональна боротьба зі шкідливим впливом сильних переживань на організм воїнів при почуттях тривоги, страху». [106] стала одним з моментів сучасної психологічної підготовки воїнів.

Психологи Російської імперії по-різному проявляли себе під час Першої світової війни. Встановлені факти дозволяють говорити, що частина з них брали участь в військових діях в якості військовослужбовців; інші, — за основним фахом, як лікарі. В тилу було розгорнуте місце по організації допомоги жертвам війни. ***Як наукове осмислення були порушені причини, рушійні сили війни, її сенс і призначення.***

Власне розробок в рамках психології діяльності в особливих умовах зроблено не було, — адже наука «Психологія» перебувала в процесі свого становлення. Але досвід, отриманий в цей період, був з успіхом реалізований під час Другої світової війни.

2.3. Науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі радянської психологічної науки

²⁴ Герасим Єгорович Шумков (1873-1933 рр.). Закінчив медичний факультет Київського університету в 1890-х роках (потім цей факультет став Київським медичним університетом).

2.3.1. Розширення проблемного поля психології діяльності в особливих умовах на етапі розбудови нового державного устрою (початок 20-х – кінець 30-х рр. ХХ століття)

На жаль, пам'ять про 1920–30-ті рр. в історії української психологічної науки роздроблена фрагментарно, витіснена на периферію масової свідомості. Саме цей період характеризується величезною кількістю обірваних доль... Обірвані навіть імена науковців-психологів... Зникло серединне поле психологів. У пам'яті нащадків залишилися тільки прізвища великих науковців зі світовим ім'ям...

Більшість сучасних науковців, які працюють в Україні над проблемами психології діяльності в особливих умовах, пам'ятають лише той факт, що у 1920–30-ті роки під керівництвом В. Бехтерева розвивалася рефлексологія праці; Г. Челпанов просував програму розвитку психології праці, що значною мірою спиралася на роботи Є. Крепеліна та Х. Мюнстерберга; а І. Шпильрейн, який пройшов навчання у В. Вундта, став одним з організаторів психотехніки [107].

Але, попри фрагментарність (а часом і відсутність) знань про розвиток вітчизняної психології в цей період, саме науковці того часу *вперше поставили та вирішували завдання з добору й підготовки працівників ризиконебезпечних професій, оцінки придатності людини до різних професій, вивчали процеси формування фахових навичок, динамік працездатності.*

У цей період важливим напрямом прикладних досліджень стає фаховий опис професій, у тому числі, - пов'язаних з екстремальними й особливими умовами праці; вперше застосовується трудовий метод вивчення професій [108].

Так, Д. Рейтинбарг²⁵, вивчаючи професію пожежного (1928 р.), брав участь у *професіографічних дослідженнях, які проводилися з використанням трудового методу, відповідно до якого психологи, виступаючи з позиції учня, опановували цей фах і, водночас, вели ретроспективний щоденник спостережень та самоспостережень, який точно фіксував та відображав динаміку, етапи набуття ними кваліфікації, явища втому, що виникали у зв'язку з цим, тощо.*

Центральне місце в науковій та практичній діяльності Д. Рейтинбарга посідало розроблення проблеми психології впливу. *Досліджувався активний та пасивний словник червоноармійців, як спосіб опосередкованої оцінки ступеня адекватності розуміння солдатами звернених до них мовленнєвих впливів.*

У Московському інституті охорони праці, де Д. Рейтинбарг керував прикладними експериментальними розробками, спрямованими на *виявлення ефективності візуальних способів впливу (плакатів) на працівників з метою профілактики виробничого травматизму й аварійності*, були ретельно вивчені та систематизовані різноманітні варіанти таких засобів: вітчизняні та закордонні плакати [109].

Перша половина 20-х років ХХ століття характеризується ще й *ретельним вивченням трудових рухів, використанням циклографії, кіно-фотозйомки*. Поряд із фізіологічною лабораторією при Центральному Інституті праці (ЦІП)²⁶, створюються психотехнічна, сенсорна, педагогічна та інші лабораторії. До 1925 р. при ЦІП виникає акціонерне товариство «Установка», яке на замовлення підприємств здійснює *масову підготовку*

²⁵ Рейтинбарг Давид Ісаакович (1899–1977 рр.). Народився у м. Рівне, Польща (нині – Україна) – психолог, психотехнік, фахівець у галузі психології впливу. Після закінчення міського училища та гімназії у Катеринославі (нині – Дніпро) навчався там в педагогічному інституті. Вчитель у колонії для безпритульних єврейських дітей у підмосковній Малаховці (початок 1920-х рр.). 1923-1925 рр. – позаштатний співробітник Лабораторії промислової психотехніки НКП СРСР. 1925-1935 рр. – завідувач кабінету боротьби з промисловим травматизмом у Московському інституті охорони праці.

²⁶ Центральний інститут праці (1920–1938 рр.).

кадрів робітничих спеціальностей (водіїв автомобілів, льотчиків та ін.).

По країні створюються філії товариства «Установка».

Автором оригінальної концепції трудових настанов виробничого навчання став О. Гастев.²⁷ Трудові настанови він розглядав як продукт виховання конкретних рефлексів у спеціальній системі трудового тренування, побудованого на принципах, близьких до ідей програмування навчання у варіанті американського біхевіоризму. Проте О. Гастев недооцінював роль свідомості суб'єкта праці; тренування вважав необхідним лише для виховання корисних навичок в обхід розуміння, осмисленості виконуваної роботи, «від рук до голови», що часом спричиняло труднощі профадаптації випускників навчальних курсів ЦПП. Попри це, слід зауважити, що розробки ЦПП, які провадилися під керівництвом О. Гастева, зробили неоціненну послугу становленню промисловості СРСР та зміцненню військового потенціалу країни.

У 20-ті роки ХХ століття А. Колодна²⁸ організувала першу на залізничному транспорті Психофізіологічну лабораторію (1924 р.) у складі Центральної лабораторії з вивчення професійних хвороб на транспорті Медико-санітарного управління шляхів сполучення Наркомату охорони здоров'я РРФСР. У наступні роки брала участь у створенні філій лабораторії на всіх залізницях країни.

У 1930 р. А. Колодна відкриває кабінет профконсультації інвалідів при Центральному інституті експертизи працездатності інвалідів.

Фактично саме А. Колодній належить першість у *психологічному вивченні професії працівників залізничного транспорту, розробленні ефективної системи методів для прогнозування профпридатності, проведення оцінки кваліфікації та придатності спеціалістів, аналізу аварій і травматизму на залізницях*. Науковиця вважала за потрібне вийти за

²⁷ Гастев Олексій Капітонович (1882–1938 рр.). Психолог, видатний діяч Нотовського руху в Радянській Росії. Організатор та директор Центрального інституту праці.

²⁸ Колодна Ася Іллівна (1895–1976 рр.).

межі вузького розуміння ролі особистого чинника, як природно обумовлених індивідуальних рис працівника, що визначають його схильність до аварій і травматизму, пропонувала враховувати весь комплекс причин аварій та нещасних випадків, включно з організаційними умовами.

У Червоній Армії психофізіологічні лабораторії починають проводити професійний добір та розставлення кадрів за підрозділами та військовими спеціальностями. З 1921-го до 1928 рр. кількість психофізіологічних лабораторій в армії збільшилася у 8 разів, а кількість військовослужбовців, які пройшли обстеження, у більш ніж 42 рази [110].

С. Геллерштейном²⁹ було *зібрано та систематизовано помилки в небезпечних видах професійної діяльності (праця військових льотчиків); окреслено проблему профілактики льотних небезпечних подій* [111].

Ю. Котелова³⁰ спільно з С. Геллерштейном *досліджувала стан працездатності працюючої людини в умовах пониженого барометричного тиску, створила низку унікальних експериментальних настанов для вивчення вправлення сенсомоторних функцій в умовах перемикування уваги, під час сприймання об'єктів, що швидко рухаються, для вивчення ступеня змінності основних властивостей нервової системи (рухливості).* Розробила понад 20 апаратів і приладів для психологічних досліджень. *З середини 30-х років ХХ століття починає займатися психологічними дослідженнями в галузі авіації.*

²⁹ Геллерштейн Соломон Григорович (1896–1967 рр.). Один із засновників вітчизняної психології та психофізіології праці, авіаційної психології, психології спорту. Навчався у Харківському технологічному інституті. Працював у Лабораторії промислової психотехніки НК праці СРСР (1923–1925 рр.), у Московському інституті охорони праці НКП СРСР (1925 р.), очолював тут лабораторію психології праці (1929–1935 рр.). Одночасно працював у складі психотехнічної секції Державного інституту експериментальної психології в Москві під керівництвом І. Шпільрейна. Очолював лабораторію психології праці Всесоюзного інституту експериментальної медицини (1935–1937 рр.), керував психофізіологічним відділом Інституту авіаційної медицини Червоної Армії ім. акад. І. П. Павлова (1934–1937 рр.).

³⁰ Котелова Юлія Володимирівна (1903–1980 рр.). Працювала під керівництвом С.Т. Геллерштейна в Центральному інституті охорони праці ВЦРПС (м. Москва) в лабораторії психології праці (1930–1941 рр.).

Понад 20 років присвятив психологічним дослідженням в галузі авіації К. Платонов³¹ (1935–1959 рр.). Саме К. Платонов уперше створив літак-лабораторію для дослідження льотних навичок.

Цікавими є і дослідження психофізіолога З. Чучмарьова³², який експериментально встановив факт різноспрямованості змін психічних функцій працюючої людини протягом робочого дня під впливом трудового навантаження, залежності рівня професійної кваліфікації та індивідуальних відмінностей.

З. Чучмарьов виявив ознаки різних структурних особливостей роботи психічних функцій, варіанти їх компенсації, заміщення, домінування у різних фахівців та їхню динаміку протягом дня. *З метою прогнозування профпридатності висунув ідею добору працівників, які за «свою природною психофізіологічною структурою дають максимум продукції при мінімумі свого зношення».*

З. Чучмарьову вдалося за допомогою психогальвометрії показати специфічні відмінності інтелектуальних та емоційних станів, зафіксувати зміни загального нервово-психічного тону організму в процесі лабораторних проб на ергографі. При цьому були виявлені яскраві прояви індивідуальних відмінностей учасників випробування, порівнянні з особливостями їхнього темпераменту, специфічні прояви деяких форм патології та різних психічних станів: депресивних афективних станів, станів втоми, вольових зусиль у роботі.

Проблеми екстремального впливу на стан і поведінку людей розроблялися і в руслі вітчизняної психіатрії. Викликає зацікавлення монографія [112]. Автори наводять численні приклади «нервово-психічного

³¹ Платонов Костянтин Костянтинович (1906–1984 рр.). Закінчив Харківський медичний інститут і біологічний факультет Харківського інституту народної освіти. У 20-ті роки ХХ століття працював у Харківському інституті поширення природознавства, потім в Українському психоневрологічному інституті.

³² Чучмарьов Захарій Іванович (1888–1961 рр.). З 1923-го до 1929 рр. працював у психофізіологічній лабораторії Психоневрологічного інституту в Харкові.

травматизму» населення під час низки землетрусів, що сталися з 1887-го до 1927 рр. Спостереження, які проводилися під час Кримського землетрусу 1927 р., дозволили авторам *дійти висновку, що стихійні катастрофи завжди супроводжуються нервово-психічною травмою, і було запропоновано класифікацію реакцій, що виникають після землетрусу, а також комплекс заходів організації нервово-психічної допомоги потерпілим унаслідок землетрусів.*

Сумнозвісна постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі наркомпросів» (1937 р.) перервала розвиток психотехніки та розроблення в її межах проблем психології діяльності в особливих умовах. [113].

Таким чином, у період 20–30-х років ХХ століття проблеми професійної діяльності в особливих умовах розглядалися у межах військової психології, психофізіології, психології праці, психіатрії та психоневрології.

Серед основних проблем, що вивчалися як у військовій, так і у виробничій сфері, виокремлюються:

- ✓ вивчення особливостей діяльності спеціаліста ризиконебезпечного фаху;
- ✓ професіографічні описи професій, застосування трудового методу;
- ✓ прогнозування професійної непридатності;
- ✓ психофізіологічний добір на певні посади у війську, в т.ч., - на транспорті;
- ✓ проблеми формування необхідних навичок та професійно-важливих якостей;
- ✓ психологічні аспекти удосконалення процесу навчання;
- ✓ психологічна просвіта.

У межах психіатрії та психоневрології:

- ✓ описано і систематизовано психічні реакції та розлади у потерпілих унаслідок землетрусів;
- ✓ створено систему психоневрологічної допомоги потерпілим від землетрусу.

2.3.2. Розвиток психології діяльності в особливих умовах під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)

Друга світова війна (див. додаток В) докорінно змінила всі сфери життя країни, у тому числі й розвиток психології діяльності в особливих умовах. Наука й наукова інтелігенція не залишились осторонь від цього процесу. 28 червня 1941 року Академія наук СРСР звернулась до вчених всіх країн із закликом об'єднати сили для захисту людської культури від нацизму [115].

Згадуючи про перші дні війни, А. Лурія писав: «Почуття спільної відповідальності та спільної мети охопило всю країну. Кожен з нас знав, що ми зобов'язані об'єднатися з нашими співвітчизниками, щоб протистояти смертельній небезпеці. Кожен з нас повинен був знайти своє місце в цій боротьбі — або безпосередньо захищаючи свою країну, або працюючи в оборонній промисловості, яка була евакуйована у віддалені райони країни, або відновлюючи здоров'я й працездатність поранених» [116].

Зміни торкнулися всіх аспектів існування та функціонування науки: організаційної структури, напрямків роботи та тематики досліджень, форм практичної діяльності, підготовки наукових кадрів.

Що ж означав *перехід психології на «військові рейки»?*

Згортання в перший рік війни діяльності ряду наукових центрів, їх евакуація вглиб країни, скорочення числа психологів, зайнятих безпосередньо науково-дослідницькою діяльністю, ставило перед необхідністю концентрацію зусиль наукової спільноти на вирішення завдань військового часу, що, в свою чергу, вимагало *посилення прикладної орієнтованості психологічних розробок*. Це було пов'язано також з тим, що база наукових досліджень переміщалася зі стін інститутів і лабораторій в практичні установи – в госпіталі та клініки, в реальні трудові та навчальні колективи. Відповідно *провідним критерієм оцінки результатів і основним орієнтиром при*

плануванні науково-дослідницької роботи стають її прикладна значимість і практична ефективність.

Багатогранна діяльність психологів воєнних років включала проведення наукових досліджень з оборонної тематики, організації санітарно-гігієнічних і профілактичних заходів, роботи у сфері виробництва, охорони здоров'я, освіти тощо. Головна задача, яка була поставлена перед психологами, полягала в активному і масштабному застосуванні психологічних розробок і результатів досліджень у вивченні негативних психологічних феноменів.

Багато психологів безпосередньо зі зброєю в руках на фронтах війни відстоювали інтереси СРСР. Серед них були такі відомі вчені, як Г. Андреева, М. Гамезо, О. Глоточкін, П. Зінченко, А. Петровський, К. Платонов, Ф. Шемякін, Д. Ельконін та багато інших.

Безцінним свідоцтвом життя вчених і їх ратного подвигу є листи з фронту. Так, П. Зінченко в травні 1942 р. в листі до О. Леонтьєва писав: «Ось уже 7 місяців, як я відірвався... від колишнього кола дорогих для мене людей. Один тільки раз про психологів ... нагадало мені повідомлення у друці про нагородження С. Л. Рубінштейна Сталінською премією... Зараз я в діючій армії, заступник командира саперної роти. Працюю над фортифікацією і дивуюся сам, що поки і ця справа виходить у мене непогано» [117].

Формою практичної участі психологів у справі захисту Вітчизни була консультаційна робота і проведення військово-психологічної експертизи. Так, О. Шнірман з 1941 р. був консультантом Наркома охорони здоров'я РРФСР; К. Платонов очолював Військово-лікарську комісію 16 Повітряної армії, що здійснювала експертизу боєздатності льотчиків, які отримали поранення; О. Пуні був начальником кабінету лікувальної фізичної культури щелепно-лицьового госпіталю і консультантом Санітарного Управління Ленфронта [118].

Одним із найважливіших науково-практичних завдань, що вирішувалися психологами в роки війни, було **відновлення боєздатності й працездатності поранених бійців.**

Б. Анан'єв працював в роки війни в неврологічному центрі, створеному на базі госпіталю в Тбілісі, який об'єднав ряд науково-дослідних кабінетів Академії наук Грузії, очолюваних відомими грузинськими психологами і фізіологами Д. Узнадзе, І. Беріташвілі й іншими.

Тиловий відновлювальний госпіталь нейрохірургічного профілю в перші місяці війни був організований О. Лурією в селі Кісегач біля Челябінська. Разом з О. Лурією в госпіталі працювали Б. Зейгарник, С. Рубінштейн, С. Геллерштейн, В. Коган та інші. У 1943 р. госпіталь був переведений до Москви, де вчені продовжили роботу щодо відновлення боєздатності і працездатності поранених червоноармійців.

О. Леонт'єв був організатором і науковим керівником евакогоспіталю в селищі Кауровка недалеко від Свердловська. Там працювали О. Запорожець, П. Гальперін, Сусанна Рубінштейн і багато інших психологів та психофізіологів. Це був реабілітаційний госпіталь, який працював над відновленням рухів після поранення. На цьому матеріалі була блискуче продемонстрована не тільки практична значущість теорії діяльності, але й абсолютна адекватність і плідність фізіологічної теорії М. Бернштейна, який через декілька років, в кінці сорокових, був абсолютно відлучений від науки, і невідомо, що з ним було б, якби О. Леонт'єв не взяв його до себе працівником відділення психології.

Треба відзначити, що робота з відновлення функцій завжди була одним з найважливіших завдань медичної практики в умовах воєнного часу. Друга світова війна в цьому відношенні не була винятком. Два види бойових травм стали об'єктами пильної уваги психологів у роки війни. По-перше, це найбільш важкі з усіх видів військових травм – *поранення головного мозку* і, по-друге, – *вогнепальні поранення опорно-рухового апарату* (в основному, верхніх кінцівок). Відповідно, черепно-мозкові поранення були пов'язані з відновленням нервово-психічних функцій мозку, а травми верхніх кінцівок – з відновленням рухових функцій руки.

Зупинимось більш детально на лікувально-відновлювальній діяльності психологів з червоноармійцями з черепно-мозковими пораненнями [119].

На той час у медицині утвердилася думка про те, що функції безпосередньо порушених ділянок мозку не відновлюються, а функції порушеної периферичної нервової системи відновлюються надзвичайно повільно в результаті проростання центральних відрізків нерву на периферію. Враховуючи ці факти, особлива увага медиків приділялася відновленню функцій шляхом переміщення їх до інших, як правило, симетричних органів, і шляхом розгальмовування функцій там, де ураження ділянок нервової тканини вело до їх тимчасового гальмування. Психологи ж запропонували свій варіант відновлення втрачених функцій – через їх функціональну перебудову.

Ще в довоєнних психофізіологічних дослідженнях були отримані дані, що дозволяли припустити, що будь-яка складна функція (мовлення, мислення та ін.), по суті, є складною функціональною системою, що ґрунтується на спільній роботі багатьох ділянок мозкової кори. При цьому кожна з цих ділянок, будучи частиною кіркового представництва того чи іншого аналізатора, вносить свій специфічний внесок у здійснення діяльності функціональної системи. Враження однієї ділянки кори мозку супроводжується порушенням всіх процесів, які спираються на участь цієї кіркової зони. Функціональна системність будови мозку і здійснення складних видів психічної діяльності призводить до того, що руйнування різних ділянок мозку має наслідком порушення однієї і тієї ж функціональної системи (наприклад, довільної дії, мовлення чи уваги). Водночас, особливості перебігу того чи іншого процесу можуть бути нівельовані шляхом компенсаторного включення в здійснення порушеної діяльності нових, збережених ділянок кори головного мозку. Саме на цьому напрямку відновлення порушених функціональних систем і зосередили свої зусилля психологи. На основі отриманих даних були розроблені нові ефективні *методи працетерапії та лікувальної фізкультури, які широко використовувалися в медичній практиці евакогоспіталів і зіграли велику роль у відновленні боєздатності*

й працездатності поранених бійців. Такий підхід дозволяв скоротити час повернення бійців до строю в кілька разів [120; 121; 122].

Вивчаючи загальну клінічну картину і динаміку психічної діяльності людини, її відхилення від норми, психологи повинні були надати нейрохірургу і невропатологу допомогу у визначенні місця і поширеності ураження [123]. Цим визначалися і практичні завдання, що полягали в розробленні адекватних методів діагностики локальних мозкових уражень або ускладнень, викликаних пораненнями, пошуку і використання раціональних, психологічно обґрунтованих методик, прийомів і вправ відновлення порушених психічних функцій [115].

Принцип відновлення психічних функцій на основі перебудови функціональних систем (особливо шляхом залучення системи смислових зв'язків, що склалися на основі другої сигнальної системи) відрізнявся універсальністю й можливістю застосування до різноманітних порушень мозкової діяльності, що відповідно зумовило широкі можливості його застосування у відновлюваній практиці.

У роки війни клінічна робота проводилася психологами по відновленню рухів і мовлення (мовної артикуляції, розуміння мови), письма і читання, слуху та зору, процесів рахунку і просторових операцій, динаміки розумових і пізнавальних процесів, по компенсації дефектів праксису і гнозису.

Прийоми, що застосовувалися з цією метою, були різноманітні, але за своєю суттю вони завжди зводилися до різних форм психологічного впливу, що змінює установку пораненого, включаючи загальмовану функцію в систему збережених і активно діючих процесів.

Отже, психологами було переконливо продемонстровано принципову можливість **відновлення нервово-психічних функцій шляхом розгальмовування при мінімальних незворотних органічних порушеннях мозкових структур як результату воєнних травм.** У цьому аспекті цінність такої роботи полягала в тому, що психологами розроблялися конкретні

методики і лікувальні процедури впливу на поранених, які оперативно освоювалися на практиці великим числом лікарів і медичних працівників.

Психологи прагнули допомогти командирам глибше *усвідомити психологічну суть бойової діяльності, її багатогранні зв'язки з особистісними якостями воїнів, шляхи і умови її вдосконалення*. Цьому сприяли такі дослідження, як «Психологічні основи бойової діяльності» (З. Ходжава), «Психологічна сутність героїчного вчинку і типологія героїв» (Д. Рамішвілі), «Воля як фактор бойової діяльності» (Р. Натадзе), «Роль емоцій в бойової діяльності» (М. Коновалов) та ін.

Іншим важливим напрямком в роботі психологів в роки Другої світової війни були *пошуки психологічно обґрунтованих шляхів формування у воїнів високих морально-політичних і бойових якостей, аналіз психологічних основ виховання і навчання особового складу*. У числі робіт цього напрямку були: статті К. Корнілова «Виховання моральних якостей»; М. Левітова «Воля і характер бійця»; М. Рубінштейна «Сміливість і її виховання»; М. Феофанова «Виховання сміливості й мужності»; С. Чавдарова «Про мужність і шляхи його виховання»; книга Л. Москава «Психологія дисципліни бійця» та ін.

У 1942 році Г. Фортунатов захистив дисертацію, в якій в якості об'єкта дослідження виступали військовослужбовці, на тему «Страх і його подолання», заклавши тим самим початок низки дисертаційних досліджень з військово-психологічної проблематики [124].

А. Перовим була підготовлена дисертація «Психологія сміливості й страху в зв'язку з проблемою характеру». Шляхи виховання ініціативи і винахідливості у воїнів вивчала Н. Ферстер. О. Чернікова досліджувала шляхи виховання рішучості. Пошуком методів виховання воїнів у дусі героїзму займався З. Столиця. Дати психологічне обґрунтування процесу виховання бійця в мирних і в бойових умовах ставив собі за мету М. Добринін.

Абсолютну більшість дисертаційних робіт було виконано на основі бесід з фронтовиками, аналізу героїчних подвигів радянських солдатів, зображених в різних документах. З робіт цього напрямку можна виділити

велику статтю А. Прангішвілі «Соціальна психологія паніки». В якості основної тези автор висуває і доводить, що паніка – реакція особистості на розкладання колективу Звідси випливає, що міцність і стійкість колективу виключають можливість виникнення паніки, хоча його окремі члени можуть переживати в тій чи іншій обстановці моральну нестійкість, тривогу, страх тощо. Дослідник підкреслював велику роль дисципліни і організованості в боротьбі з панікою і панікерами.

Ряд аналогічних ідей, але на іншій теоретичній основі розвивалися Ф. Георгієвим в роботі «Психологія військового колективу».

Ряд цивільних психологів в контакті з військовими установами працювали над пошуками психологічно обґрунтованих шляхів вдосконалення навчання військових фахівців. Так, наприклад, Є. Гур'янов працював над проблемою формування складних навичок у льотчиків. Є. Ракша (Соловйова) під керівництвом Т. Єгорова та А. Смирнова вела дослідження з психології навчання радіотелеграфістів (відновлення навички, перенесення навичок при перенавчанні на нову техніку тощо). Результати цих досліджень були важливі і для військ з метою підготовки особового складу, і для військово-навчальних закладів, де готувалися кадри офіцерського складу.

Під час війни отримали подальший розвиток комплексні дослідження різних аспектів *підготовки льотчиків*, розпочаті ще в середині 30-х рр. ХХ ст. Їх проводили як військові (К. Платонов, Г. Голубєв, М. Пешевський тощо), так і цивільні психологи (К. Гуревич, Є. Гур'янов, В. Чебишева, Л. Шварц тощо). Вони вивчали *закономірності формування складного навичку роботи на спеціальному тренажері (кабіна Лінка), навичок реагування на швидкорухомі об'єкти, впізнання різних типів літаків*. Велике місце в їх дослідженнях займали проблеми *втоми і перевтоми льотного складу, шляхів подолання напруженості в польоті, впливу зниженого барометричного тиску на сенсорні функції льотчиків*.

З метою вивчення особистості пілотів поряд з уже відомими методами дослідники застосовували *метод незалежних характеристик*. Результати

цих досліджень використовувалися в практиці авіаційних училищ, бойових авіаційних частин, в курсі авіаційної психології, який читався для лікарів кафедрою авіаційної психології військового факультету Центрального інституту удосконалення лікарів. Найбільш повно результати цих досліджень були представлені в ряді публікацій післявоєнного часу.

Велике практичне значення в роки Другої світової війни мали *психофізіологічні дослідження сенсорних і перцептивних процесів*. Вони спиралися на дослідження, проведені в 20-30-і рр. ХХ ст., і здійснювалися з метою вдосконалення *маскування військових і цивільних об'єктів, а також підвищення зорової та слухової чутливості бійців, загострення їх сприйняття в бойових умовах*. Сюди відносяться роботи Б. Ананьєва, К. Кекчеєва, С. Кравкова, Л. Шварца та їх співробітників. Так, в лабораторії сприйняття Інституту психології під керівництвом К. Кекчеєва розроблялися *методи боротьби з осліпленням очей світлом прожекторів, методи прискорення темної адаптації, сенсibiliзації слуху і зору, уточнення глазомірної оцінки відстані, методи тренування розрізнення швидкорухомих об'єктів, методи звукомаскування, прийоми підвищення ефективності спостереження, проведеного за допомогою оптичних приладів*.

Методи боротьби зі сніговим засліпленням були розроблені С. Кравковим.

У результаті вивчення бойової роботи персоналу протиповітряної оборони Л. Шварц і її співробітники виявили, що у спостерігачів за деякими умовами можуть істотно порушуватися як стійкість ясного бачення, так і, особливо, слухова чутливість. Дослідження виявило причину цього зниження чутливості. Вона виявилася такою, яку можна усунути. В результаті з'явилася можливість удвічі, а то й вчетверо *підвищити чутливість і ефективність спостереження на постах протиповітряної оборони*.

Результати цих та інших аналогічних досліджень активно використовувалися при організації маскуванню різних об'єктів і в ході підготовки до бойової службі воїнів.

У процесі вивчення роботи аналізаторів ленінградські психологи **виявили високий рівень диференціації звуків, бінаурального ефекту (просторового слуху) при вродженій втраті зору**. Вчені запропонували командуванню залучити до роботи з обслуговування звуковловлювачів осіб, сліпих від народження. Вони фіксували наближення до міста ворожих літаків при таких дальності й висоті польоту, при яких це не вдавалося помічати зрячим бійцям.

До даного напрямку примикає і ряд інших психофізіологічних досліджень, виконаних в роки Другої світової війни, наприклад **ролі дотику у військовій справі** (М. Ферстер), **акустичного сприйняття** (О. Мальцева), **просторового уявлення** (А. Колодна), особливостей орієнтування на місцевості в бойових умовах (Н. Чернікова), **ролі уваги при сприйнятті в бойових умовах** (О. Семенівська) тощо. Будучи за своєю сутністю теоретико-експериментальними, ці дослідження також мали вихід в практику Збройних Сил. Їх результати використовувалися при підготовці мінерів, телеграфістів, спостерігачів, навідників, розвідників тощо.

Однією з пріоритетних у військовій тематиці радянської психології була **проблема особистісних якостей рядового і командного складу**. І це цілком логічно і зрозуміло, адже саме людський чинник є одним з головних і визначальних умов, що забезпечує результат військових баталій.

Оскільки війна розпочалася при істотній військово-політичній і організаційній перевазі противника, то особливе значення у відбитті нападу загарбників набув саме **моральний чинник: стійкість, прагнення до перемоги, патріотичні почуття й ідеали** тощо.

Серед праць цього напрямку особливий інтерес представляє цикл воєнних і післявоєнних досліджень одного з лідерів радянської диференціальної психології і психофізіології Б. Теплова, присвячений

вивченню особистості воєначальника [125]. Проведення цієї роботи було продиктовано соціальним замовленням, здійснювалося вченим в нелегких умовах евакуації, надихалось його прагненням допомогти своєму народу в його боротьбі. Водночас, це, здавалося б, суто практичне завдання, набуває в працях Б. Теплова глибокого фундаментального звучання. Воно вирішувалася через звернення до таких ключових проблем психології, як проблеми загальних розумових здібностей і практичного мислення [126].

Розум полководця, як вважає Б. Теплов, представляє один із типових прикладів «практичного розуму». Тому дослідження розумової діяльності полководця має, на думку автора, не тільки практичний, але й науковий інтерес, є однією з підстав розвитку психології мислення.

Специфічними особливостями мислення воєначальника, що визначають ефективність його діяльності як військового керівника, Б. Теплов називає такі характеристики:

- ✓ вміння зберігати чіткість і ясність мислення, приймати адекватні рішення у критичній ситуації, проявляти «максимальну продуктивність розуму в умовах максимальної небезпеки»;

- ✓ здатність на основі «системного аналізу» здійснювати одночасно цілісне і конкретне бачення й оцінку ситуації, виявляти в ній головне і суттєве, стрижневе і водночас – чітко фіксувати і враховувати все, зокрема: справжній військовий геній – це завжди і геній цілого, і геній деталей;

- ✓ вміння на основі складного і різноманітного вихідного матеріалу, що підлягає осмисленню, приймати прості і зрозумілі рішення;

- ✓ «перетворювати складне в просте»;

- ✓ вміння діяти і приймати рішення в невизначених умовах, в ситуаціях непередбаченої зміни обстановки;

- ✓ здатність до ризику, сміливість думки, «мужність розуму»;

- ✓ «рішучість» в подоланні сумнівів у поєднанні з обережністю, обачністю, ошадливістю, критичністю думки: «обережна сміливість»;

✓ вміння розгадувати, розуміти і вираховувати плани дій противника, проникати в його задуми і наміри, «підпорядковувати свій розум відомостям про ворога» і вже на цій основі – визначати свою стратегію і тактику (підпорядковувати собі «волю противника»);

✓ гнучкість, рухливість розуму, швидкість реагування на ситуацію, що змінюється, при одночасній завязаності в здійсненні прийнятих планів;

✓ прогностичні здібності: вміння передбачати хід, результати і наслідки військових баталій;

✓ оперативність мислення: «швидкість орієнтування та прийняття рішення» на основі розвитку інтуїції і багатого практичного досвіду [126].

Б. Теплов вказував, що для того, щоб стати хорошим полководцем, поряд з природними задатками («природною силою розуму»), необхідна різнобічна «культура думки», професійна підготовленість та освіченість: «...Недостатньо сказати: полководець має бути дуже розумною людиною. До цього треба додати: полководець має бути високоосвіченою людиною, він повинен мати прекрасний вишкіл і високу освіту» [126, С. 297].

Виокремлюючи основні психологічні якості, що характеризують великих воєначальників, Б. Теплов підкреслює складну діалектику й відсутність однобічності в їхньому розвитку, амбівалентність їх прояву: швидкість прийняття рішень поєднується з неквапливістю, сміливість – з розрахунком і обережністю, аналітичні здібності – з синтетичними та ін.

Інтелектуальні властивості, на думку вченого, не виступають в ізольованому вигляді, а існують і розвиваються в цілісній структурі особистості, у взаємодії з іншими особистісними характеристиками і властивостями, вони нерозривно пов'язані з емоційно-вольовими проявами людини, її знаннями, досвідом.

До переліку важливих особистісних проявів воєначальника, показників «військового таланту» і «військового покликання» Б. Теплов включає емоційну стійкість, відсутність астенічних реакцій на небезпеку, вміння зберігати здатність адекватно мислити в критичних ситуаціях: «... у всякого

добротою воїна, а тим більше у будь-якого великого полководця ... небезпека не тільки не знижує, а, навпаки, загострює роботу розуму», викликає «емоційний стан стеничного типу, позитивно забарвлений, тобто пов'язаний зі своєрідною насолодою і підвищує психічну діяльність» [126, С. 234].

Тобто йдеться не про наявність чи відсутність у людини емоції страху в бою (як правило, абсолютно спокійним в бою бути неможливо), а про те, чи виступає вона в астеничній формі чи набуває характеру емоції «бойового збудження».

Звідси випливають основні висновки Б. Теплова:

- ✓ по-перше, інтелект у людини один, і єдині основні механізми мислення;

- ✓ по-друге, критерієм виокремлення різних форм розумової діяльності є специфіка визначених задач та характер зв'язку мислення з практикою. І теоретичне, і практичне мислення пов'язані з практикою, але «по-різному». У разі практичного мислення цей зв'язок «має більш безпосередній характер». Робота практичного розуму безпосередньо вплетена в практичну діяльність і піддається її безперервному випробовуванню;

- ✓ по-третє, з огляду на більш високу «відповідальність» практичного мислення за наслідки прийнятих рішень і більш жорсткі часові параметри його функціонування, Б. Теплов відкидає думку про перевагу теоретичного розуму над практичним. Він зазначає, що немає ні найменшої підстави вважати роботу практичного розуму більш простою і елементарною, ніж роботу розуму теоретичного. Та й фактично вищі прояви людського розуму ми спостерігаємо однаковою мірою і у великих практиків, і у великих теоретиків.

Таким чином, Б. Теплов одним з перших у радянській психології звертається до розгляду особливостей практичного інтелекту і визначає ті ключові підходи і позиції, які й зараз використовуються в якості теоретичного підґрунтя при розробленні зазначеної проблематики.

Хоробрість, сміливість, героїзм визначалися психологами того часу, як прояви особистісних вольових дій. Спроба їх вивчення і пояснення, відповідно, включала виявлення мотивів людської поведінки, особливостей вольової та емоційної сфер особистості.

Важливість мотиваційного аспекту зумовлена тим, що вольова дія завжди заснована на будь-яких мотивах. Несвідомі мотиви (спонукання) оцінюються як нехарактерні для вольової поведінки. Які ж мотиви спонукають людину до здійснення сміливої вольової дії? На думку радянських психологів, – це, перш за все, моральні мотиви поведінки, суспільно-значущі за своїм характером. У зв'язку з цим, *проблема мотивів людської поведінки розглядалась як одна з найважливіших проблем радянської психології.*

В якості конкретних мотивів вольової поведінки в першу чергу виокремлювалась любов і відданість Батьківщині, ненависть до ворога, усвідомлення справедливості суспільних ідеалів.

Поряд з позитивними піднесеними мотивами, людиною в роки війни рухала і *ненависть до ворога, яка виховувалася в бійцях буднями фронтового життя й була природною реакцією на жахливі злочиння загарбників. Її формування розглядалось як важливий чинник підвищення боєздатності армії.* У найбільш концентрованому вигляді ця ідея була виражена відомим радянським письменником О. Толстим: «...Щоб перемогти ворога, – писав він, – потрібна сильна, міцна, смілива ненависть ... Не чорна, яка руйнує душу, але світла священна ненависть, яка об'єднує і підносить» [127].

Оригінальна теоретична *модель розгляду особистісних характеристик* була представлена в працях М. Феофанова, в яких обґрунтовувалася необхідність їх дослідження в контексті емоційних проявів. Так, визначаючи *сміливість*, М. Феофанов підкреслював, що це одна з емоційних рис характеру людини, що *виявляється*, на його думку, *в таких вчинках, як героїзм, відвага, самовідданість.* Головний акцент при розкритті цієї якості робиться автором на вивченні змісту чуттєвих переживань, які

супроводжують вчинки людини. При цьому визначалося дві групи почуттів, що стимулюють сміливі і рішучі дії:

✓ перше джерело сміливості – «це приємне переживання відомого ризику або «пристрасть до небезпеки». Ризик, що загрожує небезпекою, збуджує у сміливої людини особливий радісний стан, а у деяких – навіть стан, близький до захоплення. Приємність ризику поєднується з надією подолання небезпеки» [128];

✓ друге джерело сміливості – «почуття боротьби» як прояв власних сил і здібностей, а також радість успіху боротьби і досягнення поставленої мети. Це, в свою чергу, сприяє підвищенню почуття самоповаги, впевненості в своїх силах, в збільшенні своєї суспільної значущості. Автор наводить відгук бійців про те, що під час бою їх охоплює радісний жар боротьби, бою перемоги, який настільки великий, що часом нівелює, згладжує гостроту больових відчуттів від ран, змушує людину забути про особисту небезпеку, про загрозу смерті [128].

Вчений визнавав, що здійснення сміливого і мужнього вчинку включає в якості важливих складових активну розумову діяльність (обдумування способів подолання небезпеки, виходу зі складних ситуацій тощо). Але ключовою якістю цього складного особистісного феномена він вважав, все ж таки, зміст емоційних переживань. Виходячи з цього, мужність оцінювалася ним не як простий інтелектуальний акт психічної діяльності, а як специфічний психічний стан, при якому перебіг розумової діяльності відбувається в умовах самовладання, нівелювання астенічних емоцій (в якості підтвердження вчений посилається на встановлені емпіричні факти, згідно з якими в умовах небезпеки думка особливо інтенсивно функціонує саме у мужніх людей).

Таким чином, очевидно, що розвиток психологічної науки в роки війни не тільки не зупинявся, але й набув нового імпульсу.

Показником розвитку психології в роки Другої Світової війни стало також створення нових психологічних підрозділів, які в подальшому перетворилися у великі психологічні центри. Так, у жовтні 1943 р., була

створена Академія педагогічних наук, що включала два відділення – педагогічне та психологічне; відкриті психологічні центри в АН Грузії і АН УРСР.

Під час війни не тільки не ослаб пульс творчого життя психологічної спільноти, але, навпаки, вона отримала новий потужний імпульс для свого розвитку. Тривога за долю Батьківщини, прагнення внести вклад в розгром ворога стали джерелом натхнення, стимулювали розвиток творчої активності вчених. Результатом стало відновлення статусу психологічної науки, який істотно похитнувся в передвоєнних ідеологічних дискусіях, посилення її авторитету, розширення зв'язків з різними галузями науки і практики.

2.3.3. Розвиток психології діяльності в особливих умовах в період «хрущовської відлиги», «брежнєвського застою» та «горбачовської перебудови»

У післявоєнні роки радянська психологія відчула «друге дихання» на тлі збільшеної потреби в психологічних знаннях і психологічній практиці. Цей період характеризувався відносною різноманітністю підходів до вирішення теоретичних і практичних проблем, при збереженні зовнішньої орієнтації на природничу позитивістську парадигму.

Значний вплив на розвиток радянської психології в цей час надали рішення так званої «Павлівської сесії» (1952 р.), результатом якої стало затвердження на державному рівні рефлексорної теорії, як єдино можливого методологічного орієнтира для психології [129; 130].

Реакцією Б. Теплова на це стала інтенсифікація пошуку об'єктивних методів вивчення індивідуальних відмінностей, що в результаті послужило основою для розвитку нового міждисциплінарного напрямку - психофізіології індивідуальних відмінностей [131]. Б. Теплов заклав основи психофізіологічної концепції здібностей, а також методи вивчення стосовно до різних видів діяльності, в тому числі, таких, що перебігають в особливих та

екстремальних умовах [132].

На підставі концепції поетапного формування розумових дій П. Гальперіна розглядалися питання навчання на різних етапах професійного становлення та формування професійних навичок [133].

В 1960-1970 роках у радянській психології **створюються впливові інформаційно-кібернетичні теорії, в тому числі, - теорія функціональних систем П. Анохіна і інформаційна теорія емоцій П. Симонова.**

А розроблений Б. Ломовим **системний підхід** став основним методологічним базисом цілого ряду прикладних психологічних досліджень в області інженерної, військової, авіаційної та космічної психології [134].

К. Платонов та інші психологи починають **вивчати діяльність льотчиків трудовим методом**: моделювати в реальних умовах аварійні або близькі до них ситуації; вивчати функціональні стани льотного складу в польоті, психологічні причини льотних пригод; методи професійної підготовки льотного складу; ергономічні проблеми тощо [135].

В авіаційній психології створюється дієва система професійно-психологічного відбору, яка зберігає актуальність і до теперішнього часу. Так, у 1971 році Б. Покровським, В. Сергєєвим, Т. Джамгаровим, Ю. Дем'яненко, Т. Жуковою та В. Маріцуком була підготовлена «Інструкція з організації та проведення психологічного відбору курсантів льотних училищ ВПС» [136], яка визначила стандарт психологічного вивчення кандидата до навчання, що включав інтелектуально-мнестичу та емоційно-вольову сфери особистості. Відмітимо, що система критеріїв відбору кандидатів і винесення висновку про їх придатність до навчання, методики та організація проведення відбору, описані в інструкції, багато в чому є прототипом систем психодіагностичного забезпечення діяльності, які існують в даний час у Збройних Силах України.

Постанова уряду від 22 травня 1959 року «Про підготовку людини до космічного польоту» стала в СРСР початком робіт з **відбору та підготовки кандидатів в космонавти.**

З 1960 року починається підготовка кандидатів-космонавтів до польоту,

складовою частиною якої стає медико-біологічна підготовка, яка включала психологічну та психофізіологічну підготовку [137]. У програму цієї підготовки входило вивчення основ космічної біології, медицини та психології, індивідуальний і груповий психологічний прогноз успішності діяльності в умовах космічного польоту, підвищення психологічної стійкості космонавтів, проведення відновлювальних післяполітних заходів [138].

На початку 60-х р. ХХ століття в основу концепції психологічного відбору та психологічної підготовки космонавтів був покладений розроблений Ф. Горбовим принцип відтворення діяльності космонавтів при моделюванні основних екстремальних факторів польоту [139].

Стрибки з парашутом використовувалися для моделювання діяльності в умовах гострого стресу, що мало прогностичний потенціал. Згодом була розроблена програма спеціальної парашутної психологічної підготовки [140].

Проводилися сурдокамерні випробування сенсорної інформаційної депривації зміненими добовими режимами, режимом безперервної діяльності для вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Ще одним напрямком моделювання умов космічного польоту були дослідження в районах з екстремальними кліматичними умовами. Цим напрямком, зокрема, займався відділ Інституту медико-біологічних проблем АН СРСР під керівництвом Ф. Горбова. В рамках даного напрямку проводилися психофізіологічні, психологічні та соціально-психологічні дослідження [139].

Проблеми вивчення рольової структури групи та психологічної сумісності розроблялися Ф. Горбовим і М. Новіковим [141].

У зв'язку з розвитком авіаційної та космічної техніки активно розвивалися питання діяльності людини-оператора технічних систем [142]; методологічні основи авіаційної психології та психології праці в особливих умовах [143; 144].

Зміни в керівництві польотами, пов'язані з оснащенням командних пунктів і літаків засобами зв'язку, спричинили за собою розробку проблеми

керівництва польотами. З 1964 р *діяльність по керівництву польотами оформилася в самостійний напрямок психологічного аналізу* [145].

До проблем, вперше фактично включених у цей період до проблематики психології діяльності в особливих умовах, відносяться:

- ✓ психічні й психофізіологічні стани суб'єктів діяльності в особливих і екстремальних умовах [146; 147; 148; 149; 150];
- ✓ психологічна готовність до діяльності в особливих і екстремальних умовах [151; 152; 153];
- ✓ ергономічні фактори помилкових дій суб'єкта діяльності [154];
- ✓ проблеми професійного відбору [155; 156; 157].
- ✓ в руслі військової психології активно розробляються методи психологічного аналізу діяльності, підходи до оцінки психологічної готовності до діяльності в особливих умовах, проблеми управління військовими колективами тощо [158; 159; 160].

У 1950 році була проведена перша в СРСР наукова конференція з проблем військової психології, в якій взяли участь викладачі військової педагогіки та психології сухопутних і військово-морських військово-навчальних закладів, а також фахівці авіаційної медицини.

У 1969 році українець за походження М. Д'яченко захищає першу в Радянському Союзі дисертацію з воєнної тематики на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за темою: «Психологічний аналіз бойової діяльності радянських воїнів» (див. додаток Г.).

У 1970 р. виходить книга, призначена для офіцерів, старшин флоту і курсантів вищих військово-морських училищ - «Введення в військово-морську психологію», авторами якої є О. Столяренко, Г. Броневицький, Ю. Зуєв і В. Коркін [161]. Спрямованість та структура цього видання перегукується з «Нарисами психології льотчиків» К. Платонова та Л. Шварца. Тобто можна виділити ознаки перенесення досвіду, отриманого в одній прикладній області (авіаційна психологія) в іншу (військово-морська психологія).

На тлі процесів інституціоналізації інженерної психології й ергономіки, соціальної психології відбувається виділення проблематики діяльності в особливих умовах в окремий напрям. Організовується професійне співтовариство, яке стійко визначає область своїх професійних інтересів, як психології праці в особливих і екстремальних умовах. Виділяються визнані лідери професійного співтовариства: Б. Ломов та К. Платонов. Інтенсивність комунікацій значно збільшується, стають регулярними конференції. При цьому проблематика психології праці/діяльності в особливих умовах, в цілому, залишається «розпорошеною»: проблеми психогенних наслідків екстремальних ситуацій розглядаються в рамках психіатрії; масовидні явища, як причина і наслідок екстремальних ситуацій, - в рамках соціальної психології; праця/діяльність в особливих і екстремальних умовах в рамках психології праці, інженерної, авіаційної та військової психології.

З 70-х р. ХХ ст. виражене соціальне замовлення на розробку проблем діяльності в системі «людина - машина» сприяло широкомасштабному впровадженню в прикладні дослідження системного (В. Ганзен, Д. Ломов), діяльнісного (О. Леонтьєв, П. Гальперін) та суб'єктно-діяльнісного підходів (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський).

Факторами, що зумовили бурхливий розвиток напрямків психології праці/діяльності в особливих умовах і створили умови для подальшого їх розвитку, стали:

- ✓ соціокультурні (науково-технічна революція і пріоритети державного розвитку);
- ✓ внутрішньонаукові (єдина і цілісна методологічна основа; висока результативність досліджень; наявність груп лідерів, у сферу наукових інтересів яких входила проблематика психології праці/діяльності в особливих і екстремальних умовах).

Початок становлення вітчизняної психології праці/діяльності в особливих умовах можна віднести до 1972 року, коли К. Платонов, описуючи систему психологічних наук, виділив в окрему дисципліну, яка

розвивалася в межах медичної психології, екстремальну психологію [162].

Надалі, проблематика психології праці/діяльності в особливих і екстремальних умовах значно поглибилася і розширилася, що можна простежити по формуванню напрямків з проблем попереднього періоду і диференціації проблем всередині цих напрямків.

Так, напрямок *психологічного вивчення професійної діяльності* розкривався у наступній проблематиці:

- ✓ побудова моделей психологічного аналізу професійної діяльності в особливих і екстремальних умовах [163; 164; 165; 166];
- ✓ психічні стани в особливих і екстремальних умовах діяльності [167; 168];
- ✓ проблеми моделювання станів у професійній діяльності [169];
- ✓ проблема психологічних особливостей професійної діяльності в екстремальних умовах [170];
- ✓ проблема спільної діяльності [171];
- ✓ проблеми поєднаної діяльності [172].

Продовжувалися *дослідження «людського фактору» в аварійних ситуаціях*:

- ✓ психологічний аналіз помилкових дій [173; 174; 175; 176];
- ✓ проблема «людського фактору» в системі «людина - оператор технічних систем» [177].

Напрямок *вивчення суб'єкта професійної діяльності* розкривався:

- ✓ у вивченні індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта професійної діяльності [178; 179; 180; 181];
- ✓ у дослідженні професійно-важливих якостей [182];
- ✓ у дослідженні індивідуального стилю діяльності [183].

Проблематика *оцінки професійної діяльності* розкривалася в роботах, присвячених вивченню:

- ✓ працездатності, її динаміки, відновленню [184];
- ✓ втоми у професійній діяльності [185];

✓ стійкості психічних функцій при виконанні професійної діяльності [186];

✓ надійності професійної діяльності [187; 188; 189].

Проблематика *психічної регуляції професійної діяльності в особливих та/або екстремальних умовах* розкривалася у фундаментальній праці [190], присвяченій психічному образу в регуляції професійної діяльності.

Тематика *функціонального стану суб'єкта праці, його діагностика* розкривалася в межах комплексного *вивчення психічних і функціональних станів в діяльності* [191; 192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201].

Зміни стану суб'єкта діяльності розглядалися і в контексті *адаптації* [202], *стомлення* [203] та *стресу* [204].

Питання *вивчення професійної придатності до професійної діяльності та прогнозу успішності професійної діяльності* розкривалися у проблемах *професійно-психологічного відбору* [205; 206; 207; 208; 209].

Проблеми професійної готовності, підготовки до професійної діяльності були розкриті в межах *вивчення психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях* [210; 211; 212].

Пропонувалися *практичні методи підготовки до професійної діяльності*, такі, як аутогенні тренування, ідеомоторні тренування та ін. [наприклад: 213].

У цей період *отримують розвиток галузеві напрямки психології діяльності в особливих умовах*, наприклад: динамічний розвиток військово-морської психології. В межах цього напрямку вивчалися:

✓ проблеми психологічної підготовки військових моряків [214; 215; 216];

✓ психічні стани моряків [наприклад: 217];

✓ питання працездатності під час несення вахт [218; 219; 220];

✓ динаміка стану здоров'я і режим праці та відпочинку під час тривалих походів [221; 222];

✓ проблеми профілактики аварійних подій [223];

✓ соціально-психологічні проблеми [224; 225; 226; 227].

У 1984 році на першій Всесоюзній нараді, присвяченій роботі психологів в енергетичній галузі СРСР, був визначений перспективний план розвитку психологічної роботи, в якому наголошувалося на необхідності залучення висококваліфікованих наукових кадрів для вирішення завдань по забезпеченню надійності роботи підприємств енергетичної галузі.

Важливим етапом у розробці проблем особливих та екстремальних впливів на стан і поведінку людей став досвід фахівців, озвучений в роботах М. Решетникова зі співавторами [228], а також монографія «Психогенії в екстремальних умовах» Ю. Олександровського зі співавторами [229].

У 1984 році згідно з директивою генерального штабу МО СРСР починаються дослідження з *прогнозування бойової діяльності і бойової адаптації військовослужбовців* [230].

З початку 80-х років ХХ століття, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 15 січня 1980 р. № 25.7, в центрі підготовки космонавтів розпочинаються роботи зі *створення тренажерно-моделюючого комплексу, складовою частиною якого стає система автоматизованої обробки медичної та психофізіологічної інформації*.

Наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ століття в СРСР створюються психологічні та психофізіологічні відділення, групи, відділи, в сферу діяльності яких входить *практична робота з психологічного супроводу професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій*. Так, наказом МВС СРСР від 29 грудня 1973 року в органах внутрішніх справ була утворена Центральна психонаркологічна лабораторія, до складу якої входило психофізіологічне відділення, яке здійснювало професійно-психологічний відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ [231; 232].

У міністерствах і відомствах правоохоронної системи, у військовому відомстві, на деяких об'єктах високотехнологічних галузей народного господарства (космічна галузь, атомна енергетика, залізничний транспорт) *вводяться посади практичних психологів, створюються структурні*

підрозділи, які здійснюють психологічне забезпечення діяльності співробітників, а також психологічне забезпечення кадрових рішень [233; 234].

У військово-політичній академії ім. В.І. Леніна здійснюється підготовка військових психологів; з 1981 р. - розпочинається підготовка психологів-дослідників; з 1983 р. - проводяться курси військових психологів.

Серед 31 доктора психологічних наук, які захистили дисертаційні дослідження з проблем військової психології в Радянському Союзі за період з 1952 по 1991 рр. (див. додаток Д), окрім М. Д'яченка та К. Платонова, про яких ми вже говорили, хочеться згадати й інших видатних науковців українського походження: Л. Железняка (див. додаток Є.), П. Корчемного (див. додаток Ж.), В. Пономаренка (див. додаток К.), С. С'єдіна (див. додаток Л.) та одного з фундаторів сучасної вітчизняної психологічної науки - Г. Ложкіна (див. додаток М.).

Соціально-психологічні й психологічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, як в гострий, так і у віддалений період, надали імпульс численним психолого-психіатричним дослідженням. Серед них:

- ✓ особливості психічного стану і поведінки осіб, які зазнали радіаційного впливу [235];
- ✓ систематизація динаміки розвитку психогенних реакцій і розладів у різних групах населення, залученого після наслідків аварії на ЧАЕС [236];
- ✓ систематика і динаміка психогенних реакцій і розладів у ліквідаторів аварії на ЧАЕС [237];
- ✓ підходи та програми у сфері медико-соціально-психологічної реабілітації постраждалих внаслідок аварії [238];
- ✓ концепції медико-психологічної реабілітації населення, в тій чи іншій мірі залученого в надзвичайну ситуацію [239];
- ✓ основні принципи та напрямки роботи щодо профілактики психогенних реакцій і розладів [240; 241];

✓ концепція інформаційно-психологічної безпеки населення, проживаючих на радіаційно забруднених територіях [242];

✓ виявлення і опис факторів, що впливають на психічний стан та поведінку постраждалих [243].

Відмітимо, що після аварії на Чорнобильській АЕС і до розвалу Радянського Союзу починає проводитися цільова підготовка фахівців-психологів для атомної енергетики на базі факультету перепідготовки кадрів Ленінградського державного університету.

Висновки до розділу

1. Дослідницька модель вивчення генезу спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» дозволила задати періодизацію її становлення та розвитку, яка, безперечно, може згодом уточнюватися:

✓ початок зародження ідей психології діяльності в особливих умовах (донауковий період). Цей період можна віднести у часі від епохи існування Київської Русі (IX – XIII століття) до епохи українського козацтва (XV – XVIII століття).

✓ період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії промисловості, транспорту та військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть).

✓ науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *радянської* психологічної науки (початок XX століття – розпад СРСР).

✓ науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *сучасної вітчизняної* психологічної науки (1991 – 2021 рр.).

2. Епоха Київської Русі збагатила сучасну спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» наступними постулатами:

- ✓ кожен вільний член громади має бути воїном і з малих років володіти зброєю;
- ✓ військове служіння повинно сприйматися крізь призму поєднання християнських і слов'янських архаїчних традицій;
- ✓ образ воїна, захисника православної віри і православної країни, має наділятися героїчними рисами;
- ✓ милосердя до переможених - особлива моральна цінність українських воїнів;
- ✓ насильницький спосіб вирішення конфліктної ситуації має розглядатися як крайній захід, що застосовується там, де немає іншого способу утвердження справедливості.

3. Становим хребтом українського народу є козацтво. У XVII – XVIII ст. Україну називали в Європі країною козаків, а українців – козацькою нацією. Сучасна спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» зберегла та примножила досвід минулих поколінь епохи українського козацтва:

- ✓ для тих, хто хотів бути козаком, ставилися вимоги - бути сильною, вольовою, вільною й мужньою людиною, володіти українською мовою, присягнути на вірність Україні, сповідати християнську віру. Є наукові відомості, що новобранців-козаків піддавали певним випробуванням;
- ✓ поширеною формою морального впливу на війська та населення противника стає написання листів образливого характеру, що дискредитували керівництво противника;
- ✓ серед обов'язкових умов успіху у війні виділялися: (а) використання психологічних прийомів у міжнародних контактах та (б) визначення морально-психологічних чинників оцінки боєздатності військ противника;
- ✓ успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, умінням збирати й аналізувати інформацію та розповсюджувати дезінформацію;

✓ саме у запорізьких козаків викристалізувалася й досягла найвищого ступеня розвитку цілісна система козацького тіловиховання. Тілесне і психофізичне загартування козаків було складовою частиною комплексної й цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного та військового виховання.;

✓ на території Хортиці, Запорізьких Січей (їх було 8), у козацьких таборих та інших місцях постійно діяли справжні козацькі школи по навчанню молодих бійців, селян із метою захистити себе, рідну землю від чужоземних загарбників.

4. З середини XVIII до рубежу XIX-XX ст. в Російській імперії ідеї, пов'язані з перебуванням людини в складних і незвичайних умовах, розвивалися за трьома різними областями суспільної практики: (а) у промисловій галузі, (б) у військовій справі та (в) у філософсько-релігійних працях. Серед основних ідей, що дісталися нам в спадок, можна відзначити:

- ✓ виділення переліку професій екстремального профілю діяльності;
- ✓ розгляд питання взаємозв'язку задоволення працею і фізичним добробутом фахівця екстремального профілю діяльності;
- ✓ проведення аналізу факторів, що негативно впливають на стан персоналу і збільшують ймовірність аварій;
- ✓ розгляд питання профілактики подій, що відбуваються з вини персоналу;
- ✓ ідеї про специфіку праці паровозних бригад у зв'язку з особливими умовами діяльності та придатності до даного виду діяльності;
- ✓ поява несистемних описів психологічних, психофізіологічних і фізичних якостей, необхідних для керування літальним апаратом;
- ✓ висунення ідеї використання об'єктивних засобів вимірювання чутливості;
- ✓ вивчення адаптації людини до умов високогір'я;

✓ розгляд проблеми психології натовпу, механізмів взаємовпливу людей у натовпі (наслідування, навіювання, зараження, протиставлення), лідерства в контексті натовпу.

Особливе місце в розвитку проблем психології діяльності в особливих умовах на початку ХХ ст. належить військовій психології, яка в цей історичний період почала оформлюватися в цілісну систему. Так:

✓ починаючи з російсько-турецької війни 1877-1887 рр. активно проводилися спостереження розвитку психічних порушень серед військовослужбовців. Було доведено, що в досвіді військовослужбовців у воєнний час - від призову до повернення до колишнього життя - присутнє психічне напруження або психічна травма;

✓ війна починає розглядатися, як різновид стихійного лиха;

✓ вивчаються проблеми масових явищ (так звані «психічні епідемії»); феномени страху і паніки (у тому числі, - масової) серед військовослужбовців;

✓ проводяться перші досліді психофізіологічної експертизи льотного складу, розробляється методика професійного відбору в авіацію і флот;

✓ у 1908 р. в Товаристві ревнителів військових знань (м. Санкт-Петербург) вперше був організований відділ військової психології.

5. Перша світова війна за своїми масштабами та наслідками не мала собі рівних за весь час попередньої історії людства. Ця війна поставила під загрозу саме існування держави і суспільства.

Серед основної спадщини того часу, яка і до сьогодні активно використовується в межах спеціальності 19.00.09, можливо виділити наступне:

✓ з соціально-психологічної точки зору технологічна оснащеність Першої світової війни здійснила неймовірний ефект на учасників бойових дій та цивільне населення: людина відчула себе вразливою перед армадою військової техніки на суші, у повітрі, та на воді;

✓ допомога і підтримка зі сторони наукових кіл у боротьбі з ворогом проводилася за двома основними напрямками: (а) розробки військової

спрямованості у сфері технічного оснащення фронту, медичного, енергетичного та транспортного забезпечення; (б) широка ідеологічна та пропагандистська робота;

- ✓ як наукове осмислення були порушені причини, рушійні сили війни, її сенс і призначення;

- ✓ науково оформилося визначення військової психології, розкриті її завдання і області досліджень, проведено аналіз психіки і поведінки воїнів в різних умовах бою.

6. У період 20–30-х років ХХ століття проблеми професійної діяльності в особливих умовах розглядалися в межах військової психології, психофізіології, психології праці, психіатрії та психоневрології.

Серед основних проблем, що вивчалися на той час як у військовій, так і у виробничій сфері, та які активно застосовуються і сьогодні в межах спеціальності 19.00.09, виокремлюються:

- ✓ вивчення особливостей діяльності спеціаліста ризиконебезпечного фаху;

- ✓ професіографічні описи професій, застосування трудового методу;

- ✓ прогнозування професійної непридатності;

- ✓ психофізіологічний відбір на певні посади у Червоній Армії та на транспорті;

- ✓ проблеми формування необхідних навичок та професійно-важливих якостей;

- ✓ психологічні аспекти удосконалення процесу навчання;

- ✓ психологічна просвіта.

Саме у цей період у межах психіатрії та психоневрології було описано і систематизовано психічні реакції та розлади у потерпілих унаслідок землетрусів та створено систему психоневрологічної допомоги потерпілим від землетрусу.

7. Друга світова війна докорінно змінила всі сфери життя країни, у тому числі й розвиток психології діяльності в особливих умовах. Зміни

торкнулися всіх аспектів існування та функціонування науки: організаційної структури, напрямків роботи та тематики досліджень, форм практичної діяльності, підготовки наукових кадрів. Провідним критерієм оцінки результатів і основним орієнтиром при плануванні науково-дослідницької роботи стають її прикладна значимість і практична ефективність.

Багатогранна діяльність психологів воєнних років включала проведення наукових досліджень з оборонної тематики, організації санітарно-гігієнічних і профілактичних заходів, роботи у сфері виробництва, охорони здоров'я, освіти тощо. Головна задача, яка була поставлена перед психологами, полягала в активному і масштабному застосуванні психологічних розробок і результатів досліджень у вивченні негативних психологічних феноменів.

Одним із найважливіших науково-практичних завдань, що вирішувалися психологами в роки війни, було відновлення боєздатності й працездатності поранених бійців.

Клінічна робота з пораненими бійцями проводилася психологами по відновленню рухів і мовлення (мовної артикуляції, розуміння мови), письма і читання, слуху та зору, процесів рахунку і просторових операцій, динаміки розумових і пізнавальних процесів, по компенсації дефектів праксису і гнозису.

Психологи прагнули допомогти командирам глибше усвідомити психологічну суть бойової діяльності, її багатогранні зв'язки з особистісними якостями воїнів, шляхи і умови її вдосконалення.

Іншим важливим напрямком були пошуки психологічно обґрунтованих шляхів формування у воїнів високих морально-політичних і бойових якостей, аналіз психологічних основ виховання і навчання особового складу.

Під час війни отримали подальший розвиток комплексні дослідження:

✓ різних аспектів підготовки льотчиків (закономірності формування складного навичку роботи на спеціальному тренажері (кабіна Лінка); навичок реагування на швидкорухомі об'єкти; впізнання різних типів літаків; проблем

втоми і перевтоми льотного складу; шляхів подолання напруженості в польоті, впливу зниженого барометричного тиску на сенсорні функції льотчиків тощо);

✓ психофізіологічні дослідження сенсорних і перцептивних процесів, що здійснювалися з метою вдосконалення маскування військових і цивільних об'єктів, а також підвищення зорової та слухової чутливості бійців, загострення їх сприйняття в бойових умовах.

Розроблялися методи боротьби з осліпленням очей світлом прожекторів, методи прискорення темної адаптації, сенсibiлізації слуху і зору, уточнення глазомірної оцінки відстані, методи тренування розрізнення швидкорухомих об'єктів, методи звукомаскування, прийоми підвищення ефективності спостереження, проведеного за допомогою оптичних приладів.

Однією з пріоритетних у військовій тематиці радянської психології була проблема особистісних якостей рядового і командного складу. Хоробрість, сміливість, героїзм визначалися психологами того часу, як прояви особистісних вольових дій. Спроба їх вивчення і пояснення, відповідно, включала виявлення мотивів людської поведінки, особливостей вольової та емоційної сфер особистості.

8. Динаміку проблемного поля наукових досліджень в межах спеціальності психології праці/діяльності в особливих умовах під час радянського періоду розвитку психології, можливо показати наступним чином:

✓ у період з 1948 по 1952 роки, у наукових дослідженнях з проблем психології праці/діяльності в особливих умовах розглядалися психогенні реакції екстремальних умов діяльності, їх профілактика, когнітивні аспекти працездатності на прикладі льотного складу та військовослужбовців;

✓ у період з 1953 по 1962 роки дані про наукові дослідження з проблем психології праці/діяльності в особливих умовах у відкритих джерелах відсутні;

✓ період з 1963 по 1967 роки охарактеризувався зверненням до проблем емоційної стійкості та психологічної підготовки льотного складу і підводників;

✓ у 1968 - 1972 роки розширюється спектр проблем, що розглядаються в межах психології праці/діяльності в особливих умовах: професійно-психологічний відбір; психічні стани; психологічна підготовка до діяльності; моделювання умов екстремальної діяльності; соціально-психологічні проблеми формування колективу. Розширюється і спектр військових спеціальностей, досліджуваних в рамках психології праці/діяльності в особливих (бойових) умовах: крім льотного складу та підводників проводяться дослідження діяльності танкістів і прикордонників;

✓ у 1973 - 1977 роках з'являються дослідження психологічної діяльності та психологічної професійної підготовки; дослідження психологічних аспектів професійної діяльності в умовах космічного польоту;

✓ період з 1978 по 1982 роки охарактеризувався: зверненням до проблем психологічного аналізу діяльності та підвищенням його ефективності; формуванням професійно-важливих якостей, зокрема, емоційної стійкості; психологічною підготовкою; профілактикою несприятливих емоційних станів і паніки. Вперше в Радянському Союзі захищається дисертація з проблем діяльності пожежних;

✓ період з 1983 по 1987 роки відрізняється дослідженнями психологічної регуляції діяльності; професійно-психологічним відбором та прогнозуванням успішності діяльності; психологічною підготовкою; психологічним забезпеченням безпеки польотів; згуртованістю колективів; особистісною адаптацією в колективах;

✓ період з 1988 по 1991 роки ознаменований появою проблематики психологічної реабілітації військовослужбовців в постекстремальний період, а також зверненням до проблем діяльності цивільних фахівців в особливих і екстремальних умовах.

РОЗДІЛ III

НАУКОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ, ЯК ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (1991 – 2021 рр.)

Етапом розвитку сучасної вітчизняної науки виступає узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) досліджень, що накопичились з 1991 року по теперішній час. Це дозволяє осмислити науковий досвід, отриманий у дослідженнях і уточнити напрямки їх подальшого розвитку. Така робота затребувана, по-перше, практичними запитами сектору безпеки та оборони України та, по-друге, - внутрішньою логікою наукової діяльності, яка дає можливість отримати справжнє, адекватне і достовірне знання.

Вищезазначені якості наукового знання визначаються методами обробки результатів досліджень, які припускають кількісні та якісні складники.

В останні роки саме якісні дослідження ставали все більш популярним напрямком дослідницької практики в межах екстремальної та кризової психології та психології діяльності в особливих умовах.

Однак, треба відмітити і деяке протиріччя, яке спостерігається в сучасній вітчизняній психологічній практиці. Якісні дослідження мають достатньо багату історію в світовій психології, яка включає дослідження одиничних випадків у межах психоаналізу (З. Фрейд) і екзистенціонального підходу (Л. Бінсвангер), а також опис клінічних випадків (Й. Блейер), патографічні дослідження З. Фрейда, присвячені Леонардо да Вінчі, Ф. Достоєвському, В. Вільсону, які потім були продовжені Е. Еріксоном, Е. Фроммом, Д. Ранкуром-Лафер'є та ін., психобіографічні дослідження Е. Еріксона та ін. Однак кількість робіт щодо використання якісного аналізу у психологічних дослідження вітчизняних науковців на сьогодні є вкрай недостатнім.

Одним з напрямків якісних досліджень виступають *бібліометричні дослідження в психології*, які передбачають аналіз динаміки кількості публікацій за певний період часу і тематичних напрямів наукових робіт; виділення факторів, що впливають на тематичні напрями публікацій і методи дослідження, що використовуються; визначення актуальних проблем і стратегій їх вирішення; аналіз ролі конкретних наукових концепцій, підходів у розвитку теорії і практики тощо.

Серед усього великого масиву текстів в межах психології діяльності в особливих умовах, саме теми докторських та кандидатських дисертацій є найбільш вивіреними, обґрунтованими, чітко та коротко сформульованими визначеннями найбільш важливих і актуальних проблем спеціальності 19.00.09.

Зазвичай, у формулюваннях тем дисертаційних досліджень науковці використовують чотири виду одиниць мови: слово³³, термін³⁴, поняття³⁵ та категорію³⁶.

Не маючи часових та інтелектуальних ресурсів для аналізу проблематики 230 докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» за кожним з вищезазначених чотирьох одиниць мови, ми вирішили умовно оцінювати усі використані у назвах кваліфікаційних наукових праць слова та поняття.

Порівняльний аналіз частоти використання понять в темах дисертацій дозволяє, по-перше, визначити, яким психологічним проблемам віддають

³³ Слово – одне з основних одиниць мови, що служить для найменування предметів, осіб, процесів, властивостей [244].

³⁴ Термін – однозначне слово, що фіксує певне поняття науки, техніки, мистецтва тощо [245].

³⁵ Поняття – одна з форм відображення світу на ступені пізнання, пов'язаної з використанням мови, форма (засіб узагальнення предметів та явищ) [246].

³⁶ Категорія – форма свідомості в поняттях загальних способів відношення людини до світу, що відображає найбільш загальні і істотні властивості, закони природи, суспільства та мислення [247].

перевагу вітчизняні психологи та, по-друге, оцінити, які категорії людей найчастіше виступають у якості досліджуваних.

Ми розуміємо, що нам вдалося провести лише спрощений аналіз частоти використання різноманітних понять у тематиці дисертаційних досліджень зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Спрощення полягають у тому, що не аналізувалася частота використання таких макрокатегорій, як «психологічні» та «психології». У їх змістовній оболонці розміщуються десятки більш дрібних проблем, проаналізувати які ми просто були не в змозі. Не аналізувалися також і менш об'ємні, але такі, що важко піддаються оцінці, поняття (наприклад, «процеси», «людина», «суб'єкт», «концепція» тощо). Допускалися деякі інші, менш істотні спрощення.

3.1. Аналіз проблематики вітчизняних дисертаційних досліджень зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Для проведення аналізу ієрархії частоти понять, усі теми 230 докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (див. додаток Н) були об'єднані в єдиний текстовий масив, який був проаналізований за допомогою комп'ютерних програм аналізу тексту на основі контент-аналізу. При аналізі текстового масиву проблематики дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» був проведений аналіз за частотою зустрічальності окремого слова та словосполучення. Оскільки для нас було цікавим якісний аналіз тем дисертацій, то нами була встановлена нижня межа частоти зустрічальності слова або словосполучення $f = 1$. По кожному з виділених термінів був встановлений відносний процент зустрічальності у загальному текстовому масиві. Терміни, які були виділені з тем дисертаційних досліджень, представлені у вигляді ієрархії на основі частоти зустрічальності.

Таким чином, результат аналізу тематичної структури назв 230 докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» показує, наскільки часто у назвах зустрічаються ті чи інші психологічні поняття. Ці данні дозволили оцінити відносну «вагу» різноманітних понять у семантиці напрямків дисертаційних досліджень в межах вищезазначеної спеціальності, виявити більш-менш докладно пророблену наукову тематику і, нарешті, дозволили подивитись на увесь текстовий матеріал за смисловими зрізами різної глибини.

Аналіз частоти використання понять, що розкривають головну проблему, досліджувану у дисертації, дозволив встановити приблизну ієрархію проблем, які цікавлять психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Для усіх дисертацій, які захистилися за вищезазначеною спеціальністю за роки незалежності нашої країни, перші одинадцять проблем у даній ієрархії виглядають наступним чином (див. табл. 3.1).

Перейдемо до історіографічного аналізу основних проблем, що розкриті в кандидатських та докторських дисертаціях за вищезазначеною спеціальністю, та окреслимо їх проблемно-хронологічну класифікацію за 1999-2021 рр. Це дозволить вийти на більш якісний рівень прогнозування майбутніх запитів сектору безпеки та оборони в галузі знань 053 «Психологія», в яку на сьогодні увійшла і спеціальність 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Лише нагадаємо читачеві, що різниця між захистом і вивченням проблеми, що досліджується, становить 3-4 роки, необхідні для написання кваліфікаційної наукової праці.

Дослідження проблеми «особистість» були актуальними від початку заснування в Україні спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» і до її інтеграції в галузь знань 053 – «Психологія» (див. рис.3.1.).

Таблиця 3.1. - Основні проблеми, що вивчалися в межах досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

№	Назва проблеми	Кількість робіт
1.	Особистість	67
2.	Психологічна підготовка, психологічна готовність	48
3.	Діяльність	29
4.	Негативні психічні стани	22
5.	Стрес та копінг-стратегії	17
6.	Колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок)	14
7.	Психологічна адаптація	14
8.	Професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності	9
9.	Психологічна допомога та підтримка	9
10.	Професійно-психологічний відбір	6
11.	Реабілітація, реадаптація, постізоляційний період	4

Примітка: У визначеному проблемному полі розглянуто 228 наукових праць (два наукових дослідження мають гриф «секретно», тому до аналізу включені не були). Також було виявлено 11 наукових досліджень, в яких дисертанти спробували дати відповіді одночасно на декілька проблем, які ми розподілили по категоріях, тому кількість категоріального поля більша за кількість наукових досліджень.

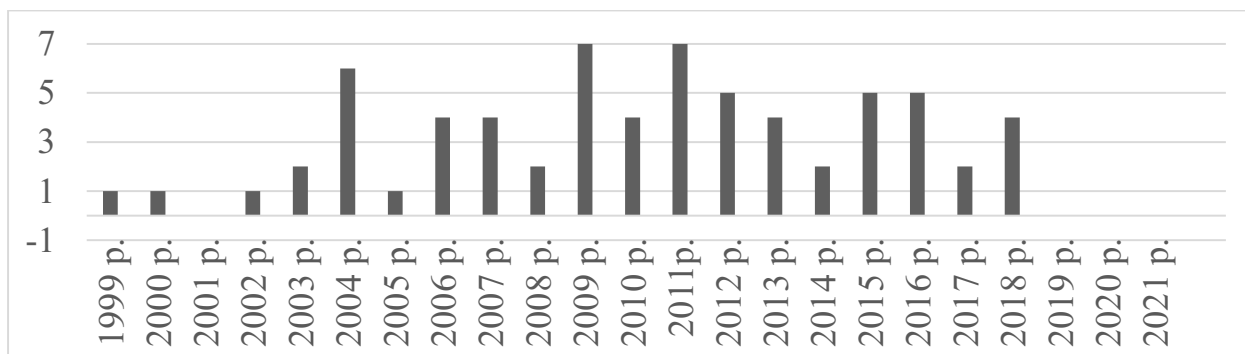

Рис. 3.1. – Хронологія вивчення проблемного поля «особистість» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Першим вітчизняним науковцем, хто в межах спеціальності 19.00.09 вивчав «особистість», став В. Плохих [248].

Бачимо, що питання особистості стало темою наукових пошуків вітчизняних вчених від початку утворення спеціальності «Психологія діяльності в особливих умовах». Апогею проблемне поле досягло у 2009 та 2011 рр. (по 7 робіт).

Найменша кількість захистів – 1999, 2000, 2002, 2005 рр. (по 1 роботі). У 2001 та 2019-2021 рр. жодна дисертація за даною проблемою в межах спеціальності не захищалася. В цілому гістограма має вигляд хвилі з періодами піднесення і спаду, що можна пояснити періодичністю наукового інтересу до проблематики.

За даними гістограми (див. рис. 3.2.) початком розвитку проблемного поля «психологічна підготовка, психологічна готовність» є 2000 р. (2 роботи). Найбільше по даній проблемі захистилися у 2015 р. (7 дисертаційних досліджень). Зовсім не представлені дисертаційні дослідження з проблеми «психологічна підготовка, психологічна готовність» у 1999, 2001, 2005, 2017 та 2020 рр.

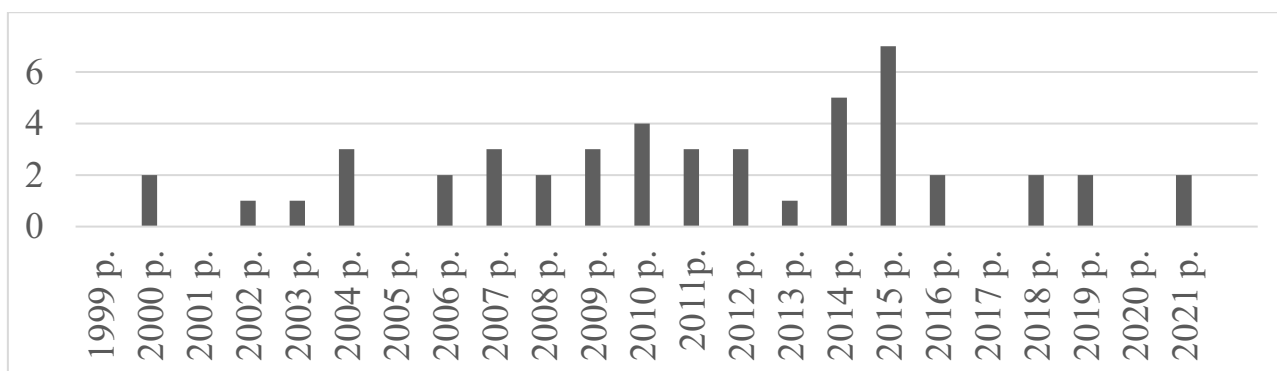

Рис. 3.2. – Хронологія вивчення проблемного поля «психологічна підготовка, психологічна готовність» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Дисертаційне дослідження, в якому розкривалося проблемне поле «діяльність» вперше було захищено в межах вищезазначеної спеціальності у 2004 р. (рис. 3.3.).

Проблемне поле «діяльність» отримало найбільший розгляд у дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 у 2008 р., 2012 р. та 2014 р. (по 4 роботи). Захисти робіт за даною проблемою відсутні за період 1999-2003 рр., а також у 2018 р. та 2021 р.

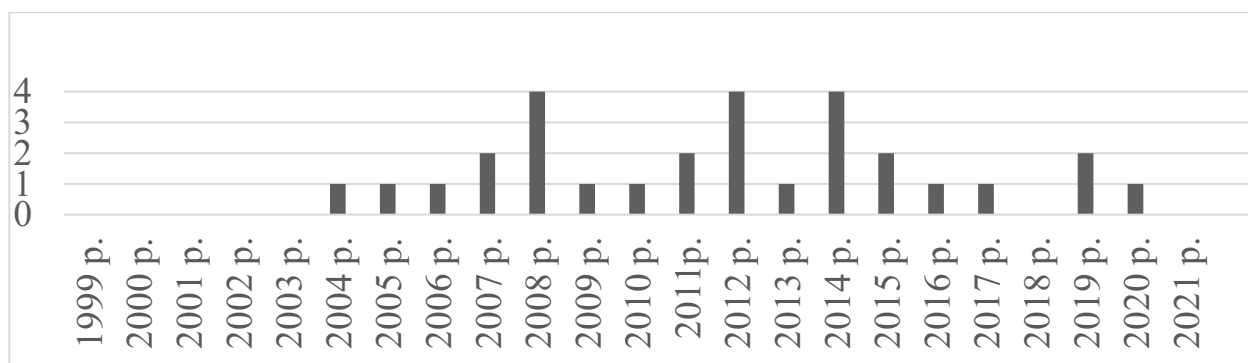

Рис. 3.3. – Хронологія вивчення проблемного поля «діяльність» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Першим поштовхом проблемного поля «негативні психічні стани» є 2003 р. (захищено 2 дисертації). Найбільш вагомими для вищезазначеної проблеми стали 2019 р. (захищено 4 дисертації) та 2011 р. (захищено 3 дисертації). Періодами, коли дана проблема не отримала свого розгляду, стали 1999-2002 рр., 2004-2005 рр., 2009 р., 2012 р. та 2020-2021 рр. (рис. 3.4.).

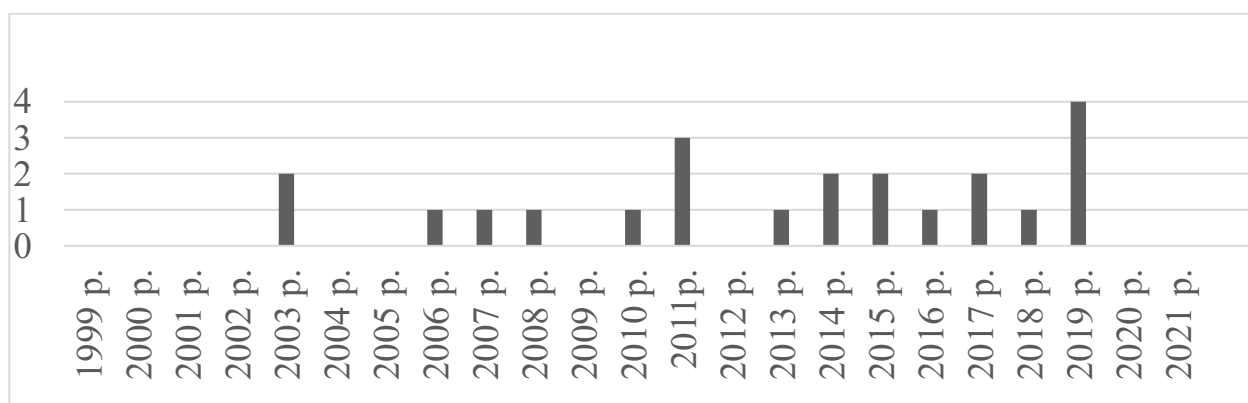

Рис. 3.4. – Хронологія вивчення проблемного поля «негативні психічні стани» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Висуваємо припущення, що піковий період проблемного поля (2019 р.) обумовлений наступним – у 2014-2015 рр. (коли науковці обирали теми майбутніх дисертацій) велика кількість фахівців сектору безпеки та оборони зазнали згубного впливу травматичних факторів під час виконання завдань за призначенням в зоні АТО, що й актуалізувало необхідність визначення шляхів протидії розвитку в них негативних психічних станів.

Згідно рисунку 3.5., у 2000 р., в межах вищезазначеної спеціальності, була захищена перша робота з проблем стресу та копінг-стратегій. У 2012 р. до захисту були представлені вже 3 дисертаційні дослідження, що становило апогей дослідження вищезазначеного проблемного поля. У 1999 р., 2001-2003 рр., 2009-2010 рр., 2016 р., 2018 р. та 2020-2021 рр. дисертаційні дослідження за даною проблематикою не захищалися.

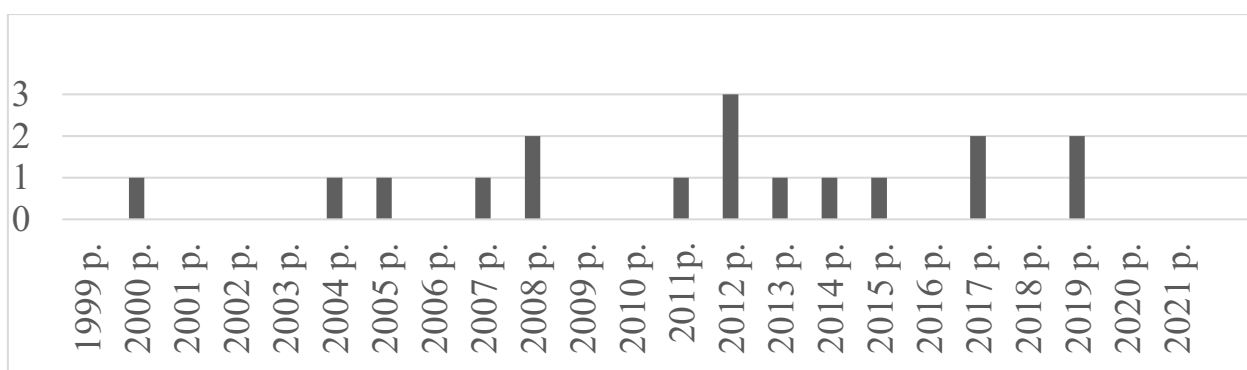

Рис. 3.5. – Хронологія вивчення проблемного поля «стрес та копінг-стратегії» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Розгляд проблем колективу (групи, команди, екіпажу, відділення, розрахунку) в межах заявленої спеціальності бере свій початок у 2003 р. (1 дисертаційне дослідження), а у 2005 р. вже відбувається максимальний захист кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною проблемою – 4 дисертаційні дослідження (див. рис. 3.6.). Нажаль, за роки існування спеціальності 19.00.09 в Україні інтерес до дослідження проблем колективу (групи, команди, екіпажу, відділення, розрахунку) мав уривчастий характер, однак з роками не згас, про що свідчить захист дисертації у 2021 р., – напередодні включення спеціальності 19.00.09 в загальну галузь знань 053 - «Психологія».

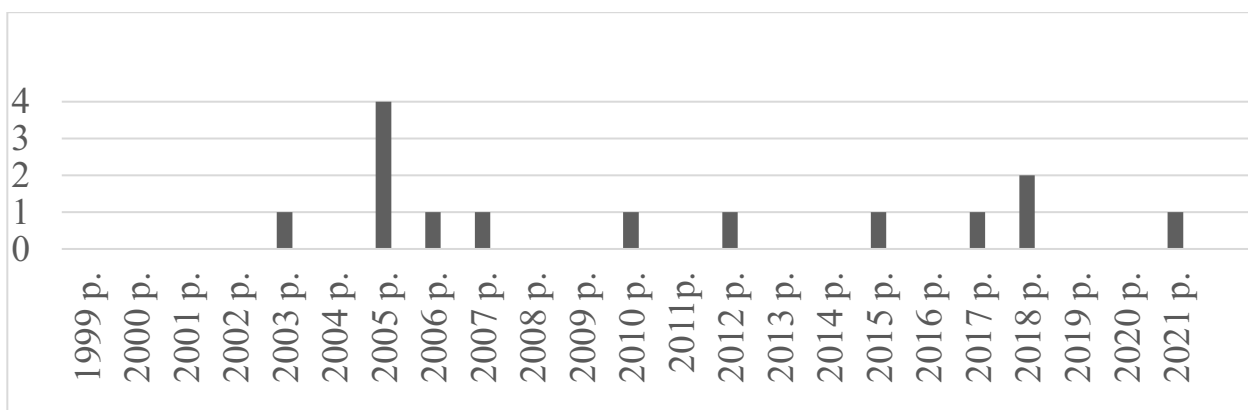

Рис. 3.6. – Хронологія вивчення проблемного поля «колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок)» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Проблема психологічної адаптації вперше була висвітлена в межах спеціальності 19.00.09 у 2003 р. (1 дисертаційна робота). У 2012 р. було захищено відразу 3 дисертаційних роботи, що стало найкращим показником вирішення даної проблеми за часів існування в Україні спеціальності 19.00.09. Як можна побачити (див. рис. 3.7.), розвиток проблеми психологічної адаптації відбувався періодами – у 2003-2007 рр., у 2011-2015 рр. та у 2017 р. В інші роки дана проблема не розглядалася.

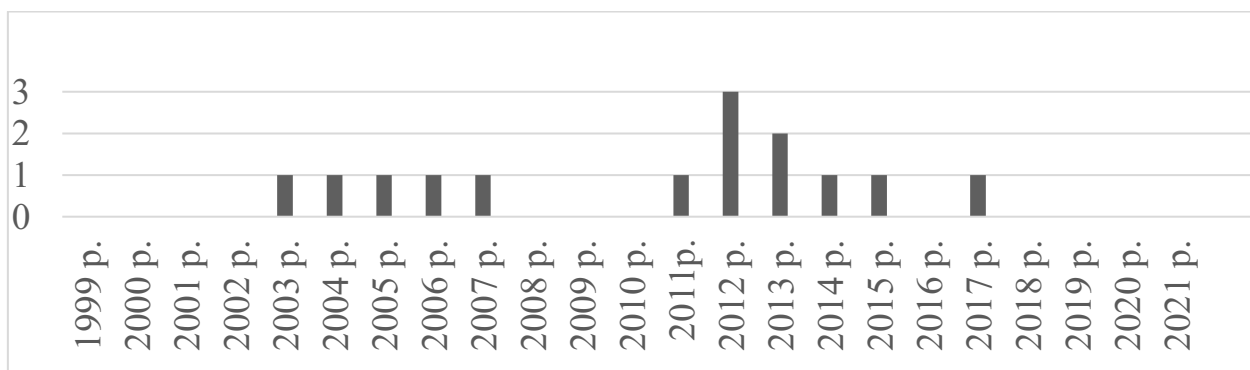

Рис. 3.7. – Хронологія вивчення проблемного поля «психологічна адаптація» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Як видно з рис. 3.8., проблемне поле «професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності» вперше було розглянуто в межах спеціальності 19.00.09 у 2008 р. (відразу в 2-х дисертаційних

дослідженнях), а у 2011 р. його розгляд досяг свого піку (3 дисертаційні дослідження).

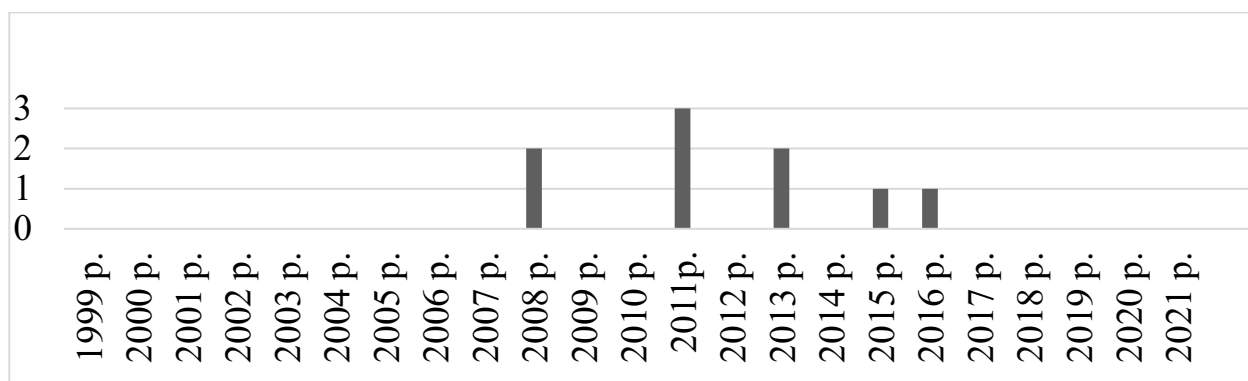

Рис. 3. 8. – Хронологія вивчення проблемного поля «професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Нажаль, за роки незалежності дана проблема була висвітлена лише в 9 дисертаціях зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Припускаємо, що це пов'язано з наявними розробками професіограм основних спеціальностей, які входили до груп ризиконебезпечних професій ще в Радянському Союзі, і які були повністю опрацьовані в роботах представників військової психології та до сьогодні подальшого розвитку не потребували.

Вивчення проблеми «психологічна допомога та підтримка» (див. рис. 3.9.) бере свій початок у 2003 р. (успішно захистилася 1 дисертаційна робота). У 2005 р. розгляд даної проблеми досяг найбільшого значення (2 дисертаційні дослідження), в інші роки (2004 р., 2006 р., 2011 р., 2015 р., 2018-2019 рр.) – успішно захищалися по 1-й дисертаційній роботі з даної проблеми.

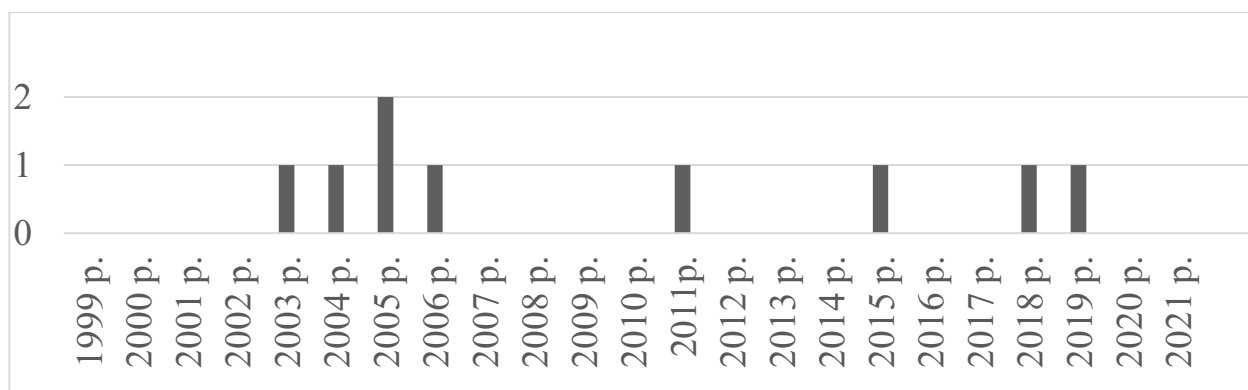

Рис. 3.9. – Хронологія вивчення проблемного поля «психологічна допомога та підтримка» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

Хронологія вивчення проблемного поля «професійно-психологічний відбір» виглядає дуже не втішно (див. рис. 3.10.). Адже, з загальної кількості 230 захищених за роки існування спеціальності 19.00.09 дисертацій, лише 6 були присвячені вивченню даної проблеми.

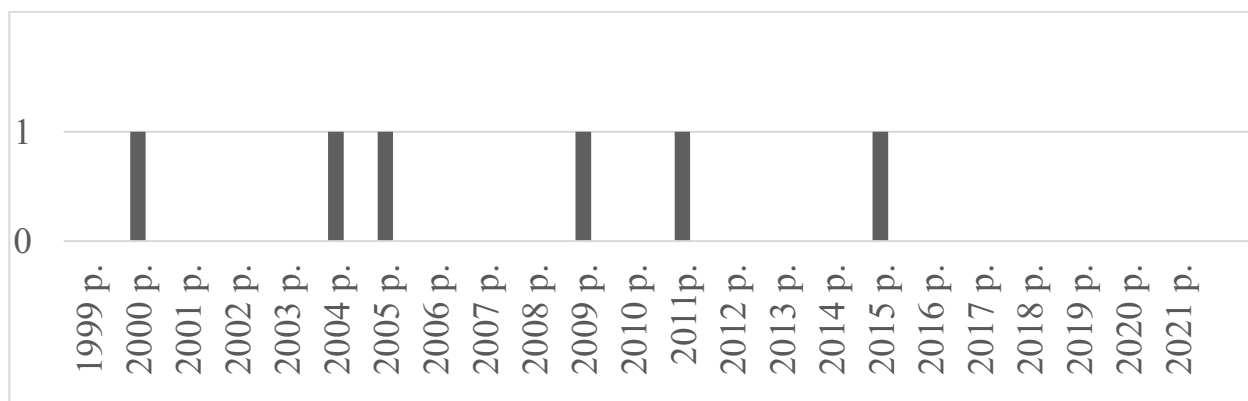

Рис. 3.10. – Хронологія вивчення проблемного поля «професійно-психологічний відбір» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

У 2000 р. була захищена перша дисертація за означеним проблемним полем, в інші роки (2004 р., 2005 р., 2009 р., 2011 р. та 2015 р.) також захищалося по 1 дисертаційній роботі. І хоча для сектору безпеки та оборони України проблема відбору стоїть дуже гостро, невелика кількість кваліфікаційних наукових праць за означеною темою лише підтверджує важкість її вирішення.

Перший захист дисертаційної роботи з проблем «реабілітація, реадaptaція, постізоляційний період» відбувся у 2008 р. (див. рис. 3.11.). У 2019 р. було захищено 2 роботи, присвячені даній темі. А у 2020 р. відбувся захист дисертаційного дослідження, присвяченого постізоляційного періоду.

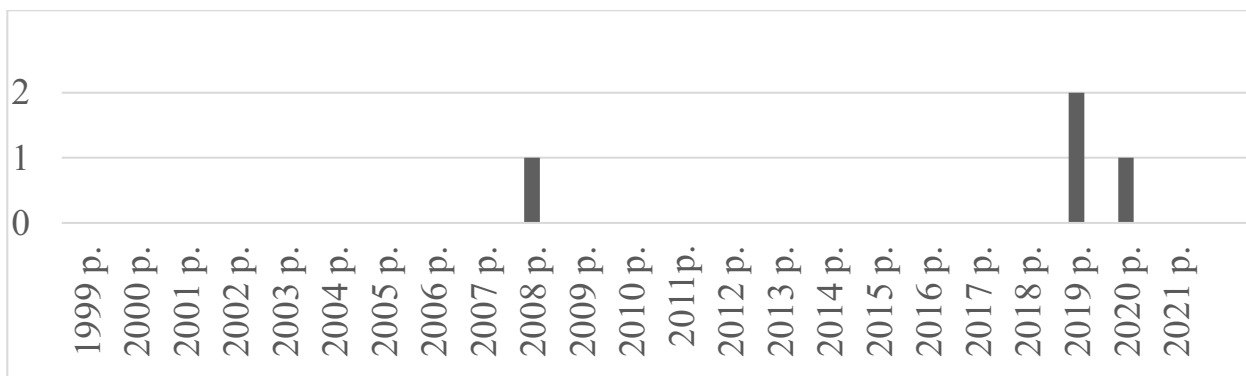

Рис. 3.11. – Хронологія вивчення проблемного поля «реабілітація, реадaptaція, постізоляційний період» за період існування в Україні спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021рр.)

І хоча зазначена проблема є на сьогодні найменш дослідженою в межах заявленої спеціальності (лише 4 дисертаційні роботи), однак в сучасних умовах ведення повномасштабної війни вона є дуже актуальною. Вже зараз психологи сектору безпеки та оборони України, співробітники центрів реабілітації військових і членів їхніх сімей, центрів допомоги внутрішньо переміщеним особам, волонтерських організацій, міждисциплінарних реабілітаційних команд потребують науково обґрунтовані програми, алгоритми, протоколи, методики, моделі реабілітації й реадaptaції наших захисників та захисниць, а в післявоєнні роки такі фундаментальні напрацювання стануть просто безцінними.

Аналіз проблематики наукових досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», проведених серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України наведено у додатку О.

Аналіз проблематики наукових досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», проведених серед професій екстремального профілю діяльності (окрім професій, що входять до складу

сектору безпеки і оборони України) та цивільного населення, постраждалого внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру, наведено у додатку П.

Перейдемо до визначення частоти дослідження вищезначених проблем в залежності від закладу вищої освіти, в якому проходили захисти дисертаційних робіт за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (див. додаток Р).

Розглянемо більш докладніше заклади вищої освіти, які мають найбільшу кількість захистів за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», інші аналізувати не має сенсу через одиничні захисти дисертаційних досліджень з зазначеної спеціальності.

Так, у Національному університеті цивільного захисту України (НУЦЗУ) найбільша кількість захищених дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» була присвячена наступним проблемам: «діяльність», «негативні психічні стани», «стрес та копінг-стратегії», «колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок)», «реабілітація, реадaptaція, постізоляційний період».

Найбільш популярними серед здобувачів вищої кваліфікації були такі проблемні поля: «особистість» (21 робота), «психологічна підготовка, психологічна готовність» (15 робіт), «діяльність» (15 робіт).

Найменш популярними серед здобувачів вищої кваліфікації були такі проблемні поля: «психологічна допомога та підтримка» (2 роботи), «професійно-психологічний відбір» (1 робота), «реабілітація, реадaptaція, постізоляційний період» (1 робота).

Однак, треба відмітити, що науковці НУЦЗУ у своїх дисертаційних роботах висвітили всі виокремлені нами проблемні поля.

У Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (НАДПСУ) найбільша кількість захищених дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» була присвячена наступним проблемам: «особистість»,

«психологічна підготовка, психологічна готовність», «психологічна адаптація», «психологічна допомога та підтримка».

Найбільш популярними серед здобувачів вищої кваліфікації були такі проблемні поля: «особистість» (33 роботи), «психологічна підготовка, психологічна готовність» (23 роботи), «діяльність» (11 робіт).

Найменш популярними серед здобувачів вищої кваліфікації були такі проблемні поля: «психологічна допомога та підтримка» (3 роботи), «професійно-психологічний відбір» (2 роботи).

Треба відмітити, що науковці НАДПСУ у своїх дисертаційних роботах висвітили практично всі виокремленні нами проблемні поля, окрім проблеми «реабілітація, реадаптація, постізоляційний період».

Для Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (НУОУ) найбільша кількість захищених дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» була присвячена проблемі «особистість» (8 робіт)

Найменш популярними серед здобувачів вищої кваліфікації були такі проблемні поля: «психологічна адаптація» (1 робота) та «професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності» (1 робота).

Проблеми «психологічна допомога та підтримка», «професійно-психологічний відбір» та «реабілітація, реадаптація, постізоляційний період» у даному закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання не розглядалися.

Для Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (ХНУПС) найбільша кількість захищених дисертацій зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» була присвячена проблемі «особистість» (7 робіт), а найменш досліджуваними стали «негативні психічні стани» (1 робота), «стрес та копінг-стратегії» (1 робота), «колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок)» (1 робота).

Теми «психологічна адаптація», «професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності», «психологічна допомога та підтримка», «професійно-психологічний відбір», «реабілітація, реадаптація, постізоляційний період» у даному закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання не досліджувалися.

Цікавим виявляється і наступний факт. Так, станом на 1 вересня 2019 р. в Україні налічувалось 281 університетів, академій, інститутів, та 338 коледжів, технікумів, училищ, що мали статус «заклад вищої освіти» [251]. Однак, за роки існування спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.) лише в 30 закладах вищої освіти відбулися дослідження за вищезазначеною спеціальністю (див. додаток С).

Підводячи підсумок, хотілося б зазначити наступне:

1. В межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» за роки її існування (1999-2021 рр.) серед основних проблем, найчастіше досліджуваних психологами вищої кваліфікації, були наступні: особистість; психологічна підготовка, психологічна готовність; діяльність; негативні психічні стани; стрес та копінг-стратегії; колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок); психологічна адаптація; професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності; психологічна допомога та підтримка; професійно-психологічний відбір; реабілітація, реадаптація, постізоляційний період.

2. За роки існування спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» утворилися потужні центри з дослідження проблем, які найбільш турбували і турбують професійні контингенти сектору безпеки та оборони України. Серед них: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського та Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

3.2. Гендерна складова вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Останнім часом тема гендерної рівності є актуальною, адже усюди обговорюється та дискутується. Нині означене питання вирішується не лише в форматі наукової полеміки та громадських мітингів, а і в правовому полі, хоча ще тридцять років тому суспільно-політична ситуація була зворотною.

Яскравим прикладом є закон «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці», прийнятий Міністерством охорони здоров'я у 1993 році. Згідно з ним, 450 професій визначалися недоступними для жінок. Так, під заборонаю для жінок опинялася низка важливих галузей: підземний робітник; гірничий робітник по запобіганню та гасінню пожеж; роботи, що пов'язані з безпосереднім гасінням пожеж; роботи в машинному відділенні корабля; ряд будівельних спеціальностей; машиніст метро; моторист на кораблі; газорятівник; підривник; десантник-пожежник; парашутист-пожежник та ін. [252].

Цей документ втратив чинність лише у 2017 році, однак позитивні зрушення стосовно зрівняння прав жінок та чоловіків відбулися значно раніше. Так, у 1996 році була прийнята Конституція України, 141 стаття якої визначає: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки й чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї» [253].

Однак, наш науковий інтерес стосується не ретроспективного аналізу нормативно-правового забезпечення гендерної рівності, а відстеження позитивної динаміки «жіночого представництва» в секторі безпеки і оборони

України, як такого, який був найбільш табуйованим свого часу в СРСР для жінок.

Безперечно, для жінок на заваді самореалізації в цій галузі часто ставали не лише закони, а й соціальні бар'єри: усталені уявлення про соціальну роль жінки у суспільстві, страх осуду, панування стійкого стереотипу про «чоловіче обличчя» людини, яка виконує захисну, правоохоронну, рятувальну або військову діяльність. Проте цивілізація розвивалася, змінювалися технології, економіка, зброя, тактика та стратегія ведення війни та, відповідно, актуалізувалася потреба щодо безпеки у суспільстві.

Сучасний стан диктує необхідність змін не лише в законодавчих актах, а і у суспільній думці, яка має проголошувати рівне ставлення до професіоналів в секторі безпеки і оборони України, незалежно від статі. Саме тому, ми і вважаємо за доцільним розкрити гендерну складову спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю було захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць). Жінками було захищено 79 дисертацій, що становить 34% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць за період 1991-2021 рр. (див. додаток Т, рис. 3.12.). Іншими словами, - фактично кожна третя дисертація в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» була захищена жінкою.

Перша дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за вищезначеною спеціальністю була успішно захищена у 1999 р. В. Плохих на тему «Антиципаційні функції оперативної пам'яті у діяльності льотчика» у Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба [248].

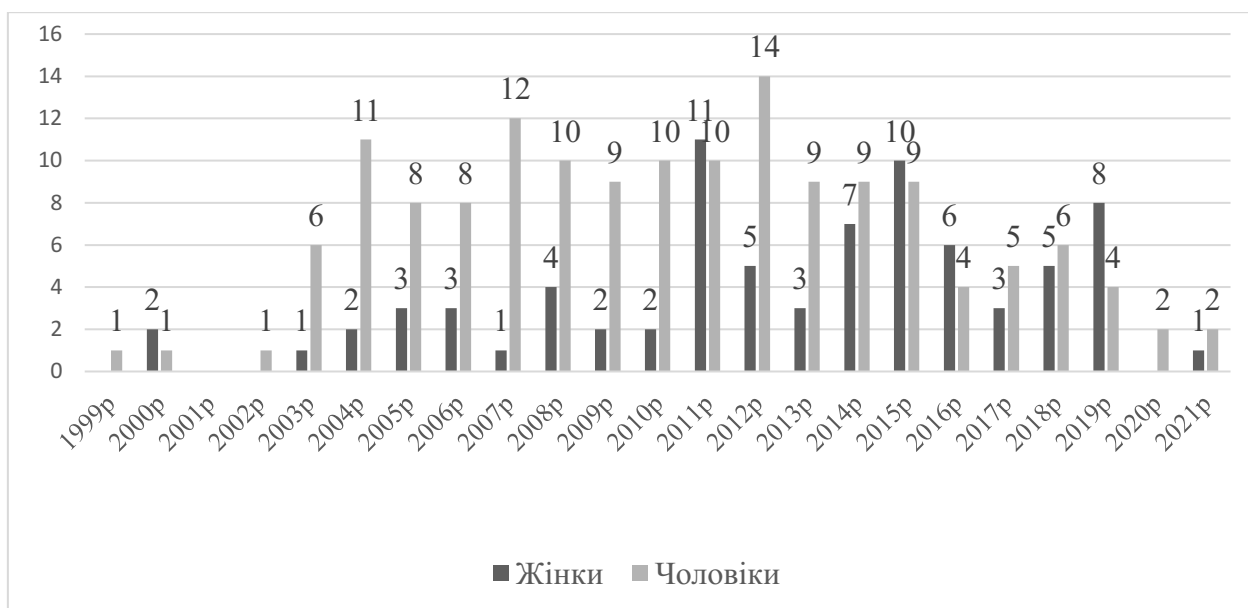

Рис. 3.12.- Гендерний розподіл науковців, які захистили дисертаційні дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» в Україні (1999-2021 рр.)

Жіноче представництво спеціальність 19.00.09 отримала у 2000 р. завдяки успішному захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук у спеціалізованій вченій раді при Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба А. Большаковой на тему: «Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах» [254]) та Л. Чебан на тему: «Професійна самоідентифікація особистості курсанта вищого військового навчального закладу в процесі соціально-психологічного тренінгу» [255]).

З 2003 по 2010 рр. спостерігається досить велика різниця між кількістю дисертацій, захищених жінками та чоловіками. Так, найбільшу кількість дисертацій чоловіками було захищено у 2012 р. (14 наукових праць), більшість з яких була спрямована на специфіку діяльності прикордонників (8 дисертацій). Також досить активними роками для науковців-чоловіків є 2004-2007 рр.

Найбільша жіноча роль у розвитку досліджень за вищезазначеною спеціальністю припадає на 2011 рік – 11 дисертаційних робіт. З цього року жінки мали майже однакову кількість захищених дисертацій, а у 2015 та 2019

роках - суттєву більшість. Цікавим для нас виявився той факт, що з 230 кваліфікаційних наукових праць, захищених за спеціальністю 19.00.09, лише 3 були спрямовані на вивчення ролі та місця фахівців жіночої статі в секторі безпеки і оборони України.

Для більш детального аналізу розглянемо динаміку захисту дисертацій за критерієм навчального закладу, в спеціалізованій вченій раді якого відбувався захист (див. рис. 3.13. - 3.19.)

Так, у Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба з 1999 р. по 2006 рр. відбулось 13 захистів дисертацій за вищезазначеною спеціальністю, що становить 5% від загальної кількості захищених дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук в межах спеціальності 19.00.09. З них 11 дисертацій (85%) захищено чоловіками та 2 (15%) – жінками (рис. 3.13.).

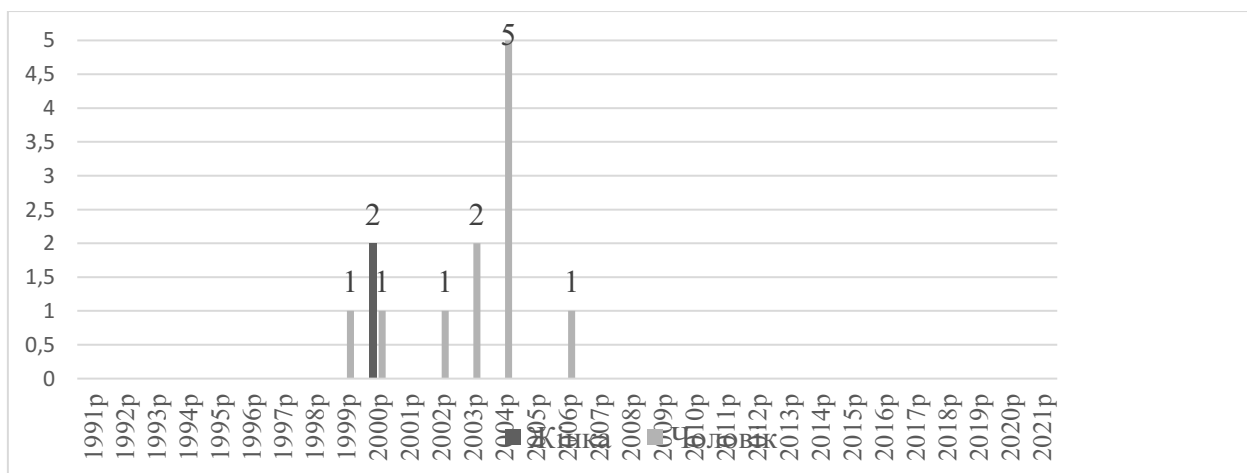

Рис. 3.13.- Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба (гендерний аспект)

Отже, за гендерною ознакою у спеціалізованій вченій раді при Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба представленість дисертаційних досліджень була нерівномірною. Це, на наш погляд, обумовлено наступним – ЗСУ в представлений період лише починали шлях модернізації під стандарти НАТО, а тому думка науковців з приводу ролі

та місця жінки-військовослужбовця в системі безпеки держави ще не набула свого розгляду. Деякі вчені вважали, що жінки лише вносять дезорганізованість в усталений розпорядок армійського життя, негативно впливають на військову дисципліну, провокують сексуальну активність чоловіків. Інша частина вчених, навпаки, стверджувала, що жінки не гірше від чоловіків, а нерідко й краще виконують військові обов'язки, сприяють зміцненню дисципліни, дотриманню етичних норм.

На жаль, масштабного дослідження, спрямованого на вивчення питання жінок в армії України до 2006 році не проводилося, але ми можемо поглянути на співвідношення військовослужбовців обох статей у штатному розкладі офіцерського складу ЗСУ.

Так, якщо у 2001 р. жінки-офіцери становили всього 0,7% від загальної кількості офіцерського складу ЗСУ, то у 2006 р. цей показник досяг 2,25%. [256]. На нашу думку, таке незначне, але поступове зростання чисельності жінок-військовослужбовців було витоком змін в законодавстві України щодо прийому на військову службу за контрактом, де жінкам дозволялося бути прийнятими за наявності вакантних військових посад.

Значні зміни стосовно гендерного питання у ЗСУ почалися з 2014 року, коли тисячі жінок виявили бажання захищати незалежність нашої держави. Згідно з інформацією, наданою інформаційним агентством МОУ АрміяInform, у 2014 році чисельність жінок-військовослужбовців у ЗСУ на початок року складала 14 тисяч, а наприкінці року їх чисельність зросла вдвічі. [257] У 2020 році кількість жінок-військовослужбовців становила майже 32 тисячі (15,6%). Доречі, відсоткова представленість жінок в лавах нашої армії на сьогодні є найбільшою серед армій - країн НАТО.

На жаль, спеціалізована вчена рада при Харківському національному університеті Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба за визначеною спеціальністю була закрита у 2006 році. Припускаємо, що інакше тут міг би бути утворений потужний науковий осередок з дослідження гендерної рівності в лавах ЗСУ, адже з того часу відмічене значне зростання військовослужбовців-жінок, що

стало витоком так званого «Прискореного діалогу» вступу України до НАТО. Вважаємо, що дослідження гендерної рівності у ЗСУ потребує свого продовження, адже є суспільний запит, є науковий потенціал, а наукової бази, нажаль, вкрай недостатньо.

У спеціалізованій вченій раді при Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського з 2006 по 2021 рр. було захищено 23 наукові праці, з яких 16 (70%) дисертацій були захищені чоловіками та 7 (30%) – жінками (рис. 3.14.).

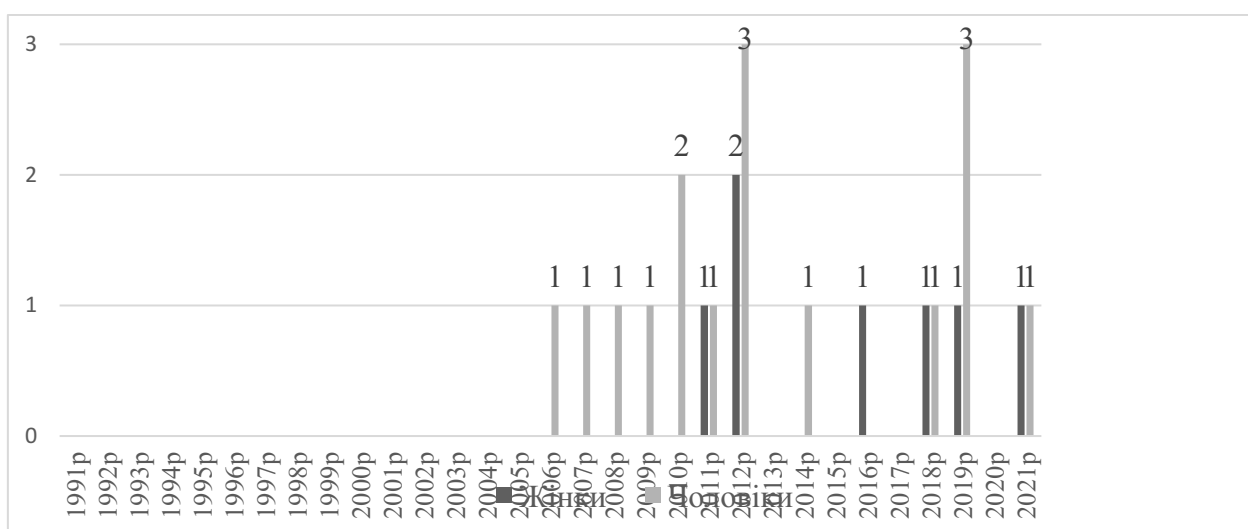

Рис. 3.14. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського (гендерний аспект)

Означений ЗВО входить до структури ЗСУ, тому вважаємо зайвим повторювати причинно-наслідкові зв'язки нерівномірної гендерної представленості дисертантів, але актуальним нам вбачається аналіз специфіки даного ЗВО, що спрямована на перепідготовку офіцерів з тактичного рівня на стратегічний.

З 2006 по 2010 рр. захисти дисертаційних досліджень у спеціалізованій вченій раді при Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського проходили виключно науковцями-чоловіками. Першим чоловіком, хто захистив дисертацію в цьому ЗВО став

Н. Агаєв [258]. Першою жінкою, яка захистилася у спеціалізованій вченій раді при Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського у 2011 році стала В. Ісаченко [259]. Звертаємо увагу на те, що у 2016 році, вперше в Україні, саме у спеціалізованій вченій раді при Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського була захищена дисертаційна робота, спрямована на дослідження військовослужбовців-жінок. Автором кваліфікаційної наукової праці «Психологічні механізми саморегуляції поведінки жінок-військовослужбовців в особливих умовах» стала О. Іванова [260].

Наступний ЗВО, який ми проаналізуємо, є Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького.

За період з 2003 по 2019 рр. у спеціалізованій вченій раді при Національній академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького було захищено 100 дисертаційних досліджень, що є найбільшим показником захисту дисертацій в межах спеціальності 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах» серед усіх ЗВО, в яких були відкриті спеціалізовані вчені ради за вищезазначеною спеціальністю (рис. 3.15.).

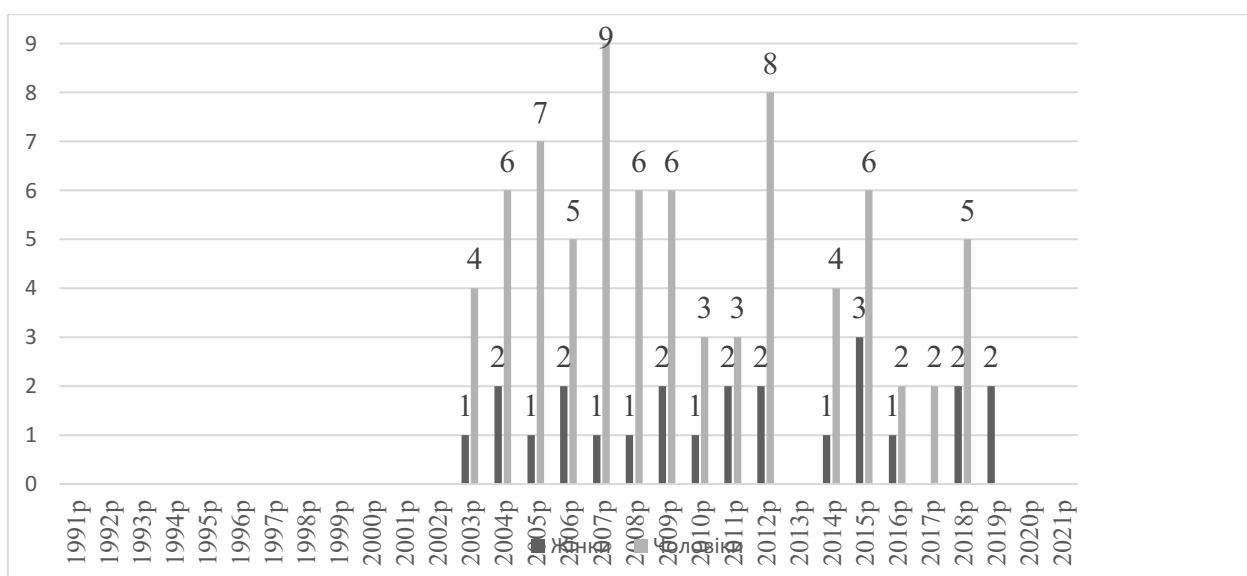

Рис. 3.15. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у

**Національній академії Державної прикордонної служби України
ім. Богдана Хмельницького (гендерний аспект)**

Однак, треба відмітити, що лише 24 кваліфікаційні наукові праці були захищені у вищезазначеній спеціалізованій вченій раді жінками (24% від загальної кількості кваліфікаційних наукових праць, захищених у даному ЗВО) та 76 - чоловіками (76% від загальної кількості кваліфікаційних наукових праць, захищених у даному ЗВО).

Відмітимо, що саме у спеціалізованій вченій раді при Національній академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького було захищено дві (з трьох, захищених в Україні за період з 1991 по 2021 рр.) кваліфікаційні наукові праці, спрямовані на вивчення психологічних особливостей жінок – професійних контингентів сектору безпеки і оборони України, а саме:

- ✓ О.С Кальчук (2009 р.) – «Мотивація до професійної діяльності військовослужбовців-жінок у Державній прикордонній службі України» [261];
- ✓ О.О. Кучмєєв (2010 р.) – «Психологічні особливості міжособистісних стосунків жінок-військовослужбовців» [262].

У Національному університеті цивільного захисту України пройшов захист 91 кваліфікаційної наукової праці за вищезазначеною спеціальністю, з яких 48 було захищено чоловіками (53% від загальної кількості кваліфікаційних наукових праць, захищених у даному ЗВО) та 43 - жінками (47% від загальної кількості кваліфікаційних наукових праць, захищених у даному ЗВО). Заклад вищої освіти має найкращий показник з гендерної рівності серед ЗВО, яким надавалося право у період з 1991 по 2021 рр. проводити захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (рис. 3.16.).

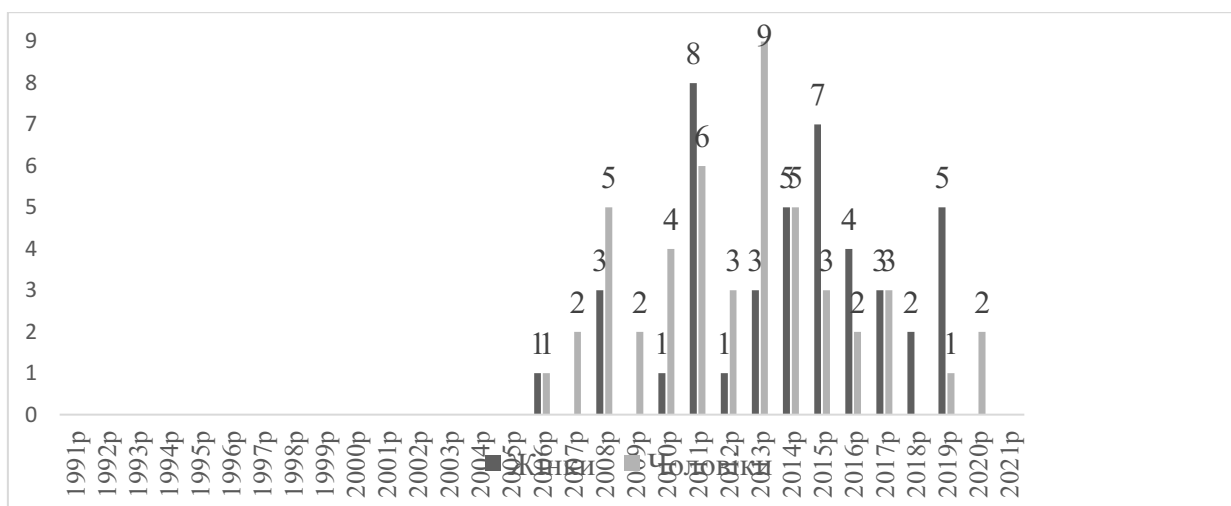

Рис. 3.16. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у Національному університеті цивільного захисту України (гендерний аспект)

У 2006 році у спеціалізованій вченій раді при Національному університеті цивільного захисту України було захищено перші наукові праці А.С. Куфлієвським на тему: «Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому вигорання пожежно-рятувальних підрозділів МНС України» [263] та Н.Д. Потапчук: «Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників» [264].

Для науковців-чоловіків найбільш продуктивним став 2013 рік (9 успішно захищених дисертаційних робіт), а для науковців-жінок – 2011 рік (8 успішно захищених дисертаційних робіт).

Наступним ЗВО, який нами проаналізований, став Харківський національний університет внутрішніх справ (див. рис. 3.17.).

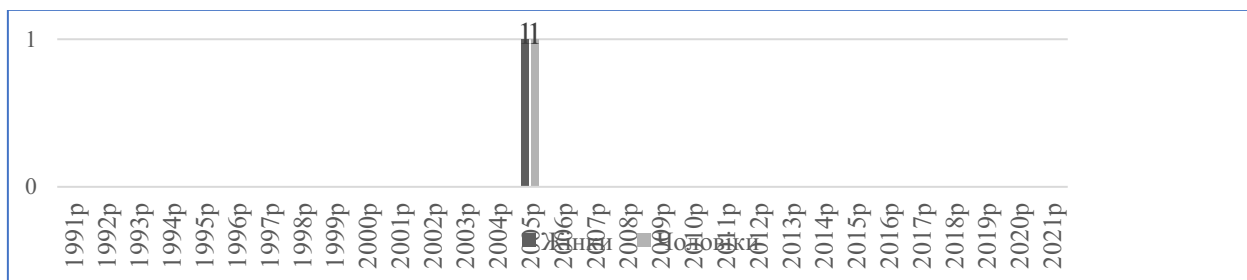

Рис. 3.17. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у Харківському національному університеті внутрішніх справ (гендерний аспект)

В зазначеному ЗВО були захищені 2 наукові праці: С. Лебедєвою (2005 р.) на тему: «Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України» [265] та В. Садковим (2005 р.) на тему: «Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС» [266]. Хоча за гендерним показником спеціалізована вчена рада при Харківському національному університеті внутрішніх справ досягла ідеального показнику (50% захищених дисертацій чоловіками та 50% - жінками), аналізувати отримані дані вважаємо недоречним, зважаючи на незначну базу захищених кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю.

Перейдемо до розгляду наступного ЗВО – Національної академії внутрішніх справ (рис. 3.18.).

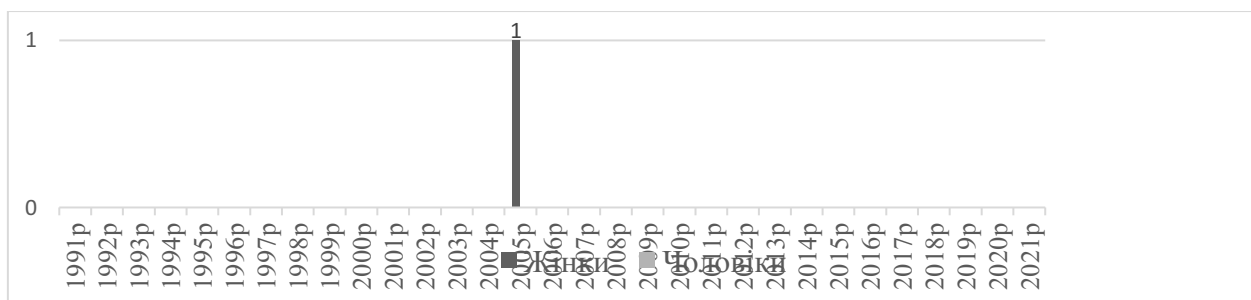

Рис. 3.18. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. у Національній академії внутрішніх справ (гендерний аспект)

В представленому науковому осередку була захищена лише одна дисертаційна робота – О.Р. Охременко (2005 р.) на тему: «Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності» [267]. Одна захищена кваліфікаційна наукова праця не дозволяє робити обґрунтовані висновки стосовно гендерного співвідношення захищених робіт у даному ЗВО.

Наступним для розгляду є Інститут дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України (рис. 3.19.).

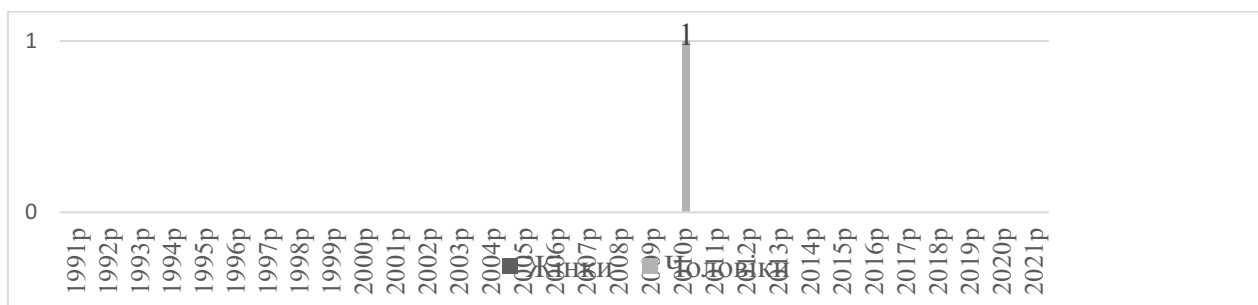

Рис. 3.19. - Розподіл захисту дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» науковцями за період 1991-2021 рр. в Інституті дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України (гендерний аспект)

В Інституті у 2010 році пройшов захист кваліфікаційної наукової праці В. Шимка. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» має гриф «Таємно». Як і у випадку разової спеціалізованої вченої ради при Національній академії внутрішніх справ, вищезазначений захист не дозволяє робити обґрунтовані висновки стосовно гендерного співвідношення захищених в Інституті дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України робіт.

Завершивши розгляд гендерного співвідношення захищених кваліфікаційних наукових праць за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», окремо зупинимося на розгляді означеного параметру стосовно докторів психологічних наук (рис. 3.20.).

Рис. 3.20. - Відсоткове співвідношення науковців-докторів психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» в Україні за гендерним аспектом

З 12 докторів психологічних наук, які за період з 1991 по 2021 рр. захистили в Україні свої кваліфікаційні наукові праці за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», 8 осіб (або 67% від загальної кількості докторів психологічних наук за вищезазначеною спеціальністю) складають чоловіки, 4 особи (або 33% відповідно) – жінки. Як бачимо, чоловіків-науковців, які захистили докторські дисертації в три рази більше, ніж жінок (див. додаток Ф).

Для більш повного аналізу побудуємо наочну гістограму з розподілом захистів докторських дисертацій за вищезазначеною спеціальністю по рокам (див. рис. 3.20.).

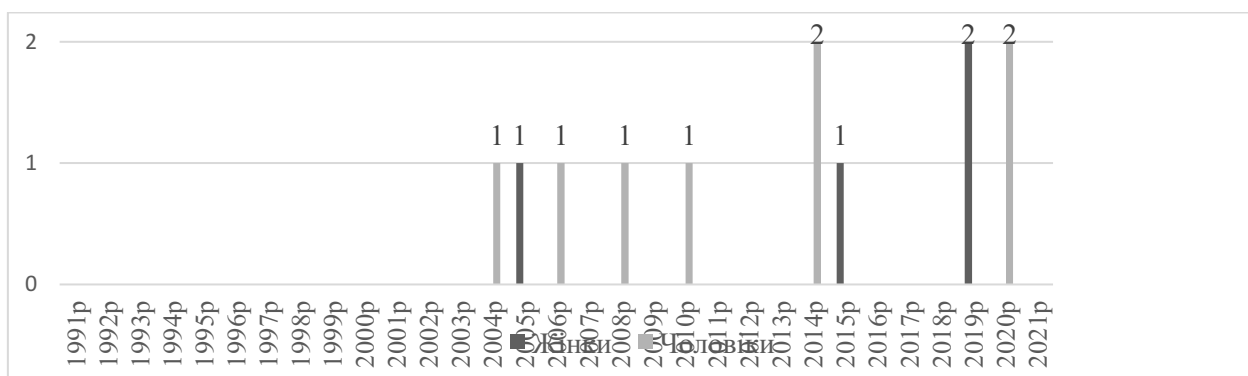

Рис. 3.20. - Розподіл захисту науковців-докторів психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» в Україні за період 1991-2021 рр. (гендерний аспект)

Першою захищеною докторською дисертацією за вищезазначеною спеціальністю стала робота Є.М Потапчука (2004 р.) на тему: «Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців» [268].

У 2005 році була захищена перша дисертаційна робота жінки-доктора наук, а саме О.Р Охременко на тему: «Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності» [267].

Наступні дисертації були захищені жінками у 2017 році (Н.В. Оніщенко) [269] та у 2019 році (Н.Д Потапчук [270] та Р.І. Сірко [271]).

З метою більш повного аналізу гендерних розбіжностей в дисертаційних роботах проаналізуємо ключові слова, які в своїх працях вивчали жінки та чоловіки. Наочно представимо отримані дані у вигляді «хмари слів» (див. рис. 3.21. та 3.22.) та зіставимо їх.

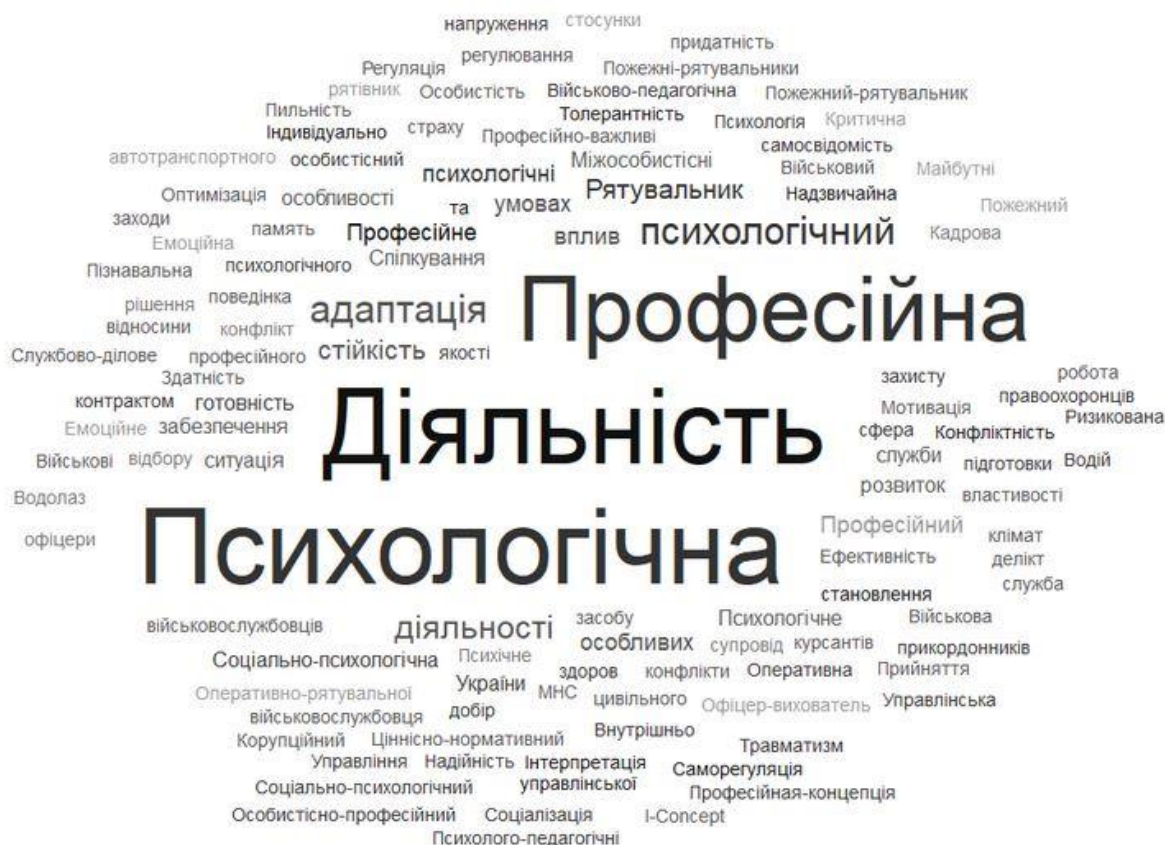

Рис. 3.21. - Ключові слова в роботах дисертантів-чоловіків за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

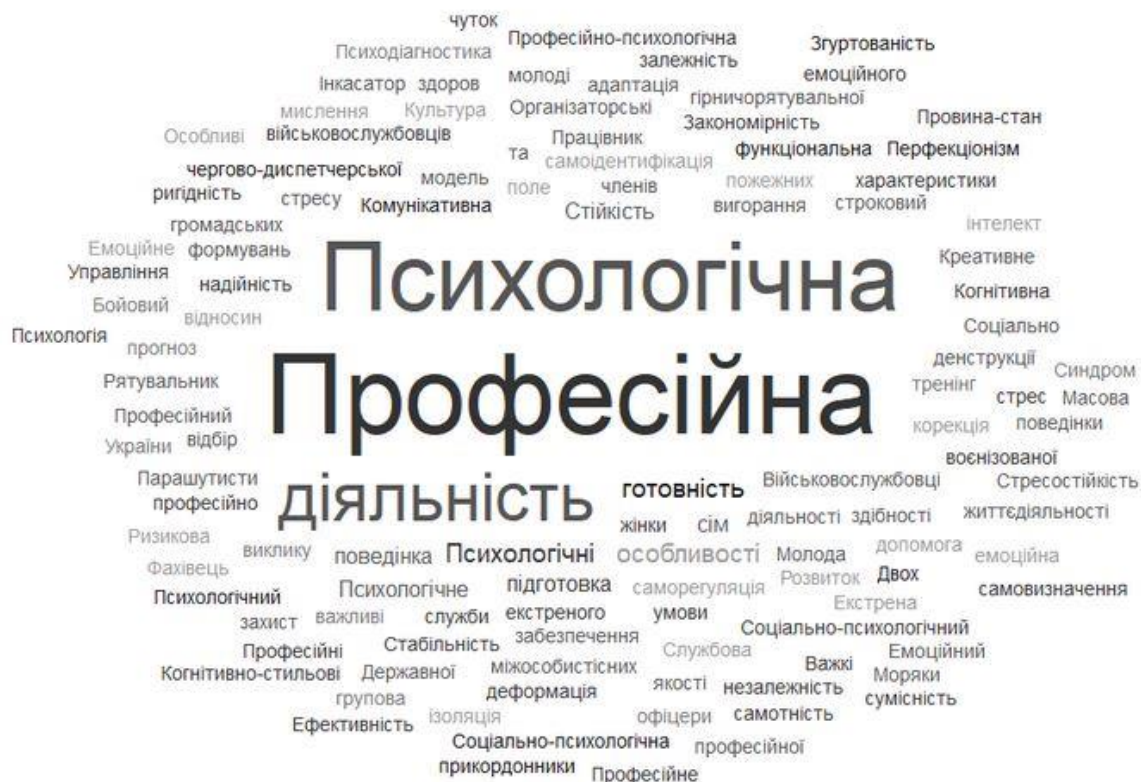

Рис. 3.22. - Ключові слова в роботах дисертанток-жінок за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

Бачимо, що чоловіки-науковці найчастіше оперували такими поняттями: «професійна», «діяльність», «психологічна», «адаптація», «стійкість», «рятувальник».

Жінки частіше використовували такі ключові слова: «психологічна», «професійна», «діяльність», «готовність», «стійкість».

Можемо констатувати, що найбільш вживані слова для чоловіків та жінок майже однакові, а невелика різниця між ними не вказує на суттєві розбіжності у наукових інтересах та не є гендерно специфічною.

Розподіл вживаних понять (ключових слів), що використовувалися дослідницями-жінками та дослідниками-чоловіками по рокам захисту дисертаційних робіт за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», представлено у додатку Х.

3.3. Теоретико-методологічна база досліджень, проведених вітчизняними науковцями в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Необхідним в розрізі нашого дослідження вважаємо проведення аналізу теоретико-методологічних основ дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Для зручності увесь масив отриманої при аналізі інформації ми поділили на три групи – загальнонауковий, загальнопсихологічний та спеціальний блоки теоретико-методологічних основ дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Першим розглянемо *загальнонауковий блок*, який поданий нижче в порядку від найбільш до найменш використовуваних теоретико-методологічних основ 230 захищених за роки існування спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» кваліфікаційних наукових працях. В межах даного блоку виділяються:

• *Діяльнісний підхід.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, Л. Анциферова, В. Асєєв, В. Біблер, М. Бахтін, Л. Божович, О. Бондаренко, Л. Бурлачук, М. Вебер, Л. Виготський, В. Ганзен, П. Ганнушкін, Г. Голіцин, Е. Гуссерля, Л. Дика, О. Дусавицький, Ф. Емері, А. Журавльов, М. Завалов, В. Зав'ялова, О. Запорожець, І. Зимня, В. Зінченко, Є. Ільїн, В. Казміренко, А. Кардінер, А. Карпов, О. Киричук, Ю. Клейнберг, В. Клименко, Є. Клімов, М. Князева, Г. Костюк, А. Крилов, Е. Кречмер, М. Лайнен, К. Леонгард, А. Леонов, О. Леонт'єв, А. Лічко, Б. Ломов, А. Лоуен, С. Максименко, О. Малхазов, М. Мамардашвілі, В. Мерлін, В. Моляко, В. Москаленко, А. Мудрик, В. Небілицин, Д. Ошанін, А. Петровський, К. Платонов, О. Ратінов, В. Роменець, С. Рубінштейн, М. Савчин, В. Семиченко, Г. Серєда, В. Синьов, Г. Скворода, Н. Смелзер, К. Судаков, В. Татенко, Б. Теплов, Т. Титаренко, Ю. Трофимов, А. Тюков, Д. Узнадзе, А. Уйомов, З. Фрейд, Е. Фромм, О. Хміляр, Д. Хонігман, Д. Хоуманс, П. Чамата, А. Чачко, В. Шадріков, Г. Шевченко, В. Штоф, Г. Щєдровицький, Л. Щєрбина, К. Юнг, П. Якобсон;

• *Системний підхід.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Абульханова-Славська, Р. Акофф, Б. Ананьєв, П. Анохін, В. Афанасьєв, О. Асмолов, Л. Балабанова, Г. Балл, В. Барабанщиков, М. Басов, М. Боришевський, С. Бочарова, О. Брушлинський;

• *Структурно-функціональне моделювання.* В межах даного моделювання при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, П. Анохін, Ю. Белов, В. Бодров, О. Воронін, Е. Гублер, С. Зуєв;

- *Андрогогічний підход*. В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Божович, Т. Ільїна, Г. Костюк, В. Москалець, В. Панок, А. Петровський, Т. Титаренко;

- *Принцип розвитку*. В межах даного принципу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, Л. Виготський, Д. Ельконін, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн, І. Сеченов, В. Сухомлинський;

- *Праксеологічний підхід*. В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: П. Зуєв, Т. Котарбінський, Т. Половський.

Бачимо, що найбільш дослідженим є особливо важливий в психологічній галузі діяльнісний підхід. І це не випадково, адже він, зв'язує особистість та її діяльність, взаємообумовлює їх.

Другим, але найбільш широким за варіативністю, є **загальнопсихологічний блок**, в межах якого використані:

- *Положення про діяльнісний підхід у розвитку особистості*. В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б. Ананьєв, Г. Андраєва, О. Асмолов, О. Бодалев, В. Бодров, А. Брушлінський, Л. Виготський, П. Гальперін, А. Деркач, М. Дмитрієва, М. Д'яченко, Г. Зілбург, В. Зінченко, О. Іванова, Л. Кандибович, О. Киричук, В. Клімов, Є. Клімов, М. Корольчук, Г. Костюк, М. Коуз, А. Крилов, О. Лактіонов, О. Леонт'єв, Г. Ложкін, В. Лозова, С. Максименко, І. Маноха, А. Маслоу, В. Мерлін, М. Мерло-Понті, К. Мустакас, В. М'ясищев, М. Обозов, Л. Пепло, А. Перовський, К. Платонов, В. Рибалка, Д. Рісмен, К. Роджерс,

В. Роменець, С. Рубінштейн, М. Савчин, О. Саннікова, Ж. Сартр, О. Сафін, В. Татенко, Б. Теплов, Т. Титаренко, П. Тіллях, М. Томчук, Ю. Трофімов, З. Фрейд, О. Чебикін, В. Шадриков, К. Юнг, І. Якиманська;

- *Поняття про саморегуляцію.* В межах даного поняття при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Аболін, К. Абульханова-Славська, В. Аверін, П. Анохін, Л. Балабанова, А. Бандура, Р. Бернс, М. Бобнева, М. Боришевський, І. Васильєв, В. Вілюнас, Е. Гельгорн, Г. Горбунова, О. Дасткевич, В. Джемс, Б. Додонов, М. Єнікєєв, О. Захарова, К. Ізард, Є. Ільїн, А. Кіколов, В. Клименко, В. Ключко, О. Конопкін, А. Костін, А. Леонова, О. Леонтєв, В. Моросанова, А. Осницький, О. Плотка, Н. Пов'якель, В. Полужний, А. Порицький, Л. Путляєв, Я. Рейковський, Ф. Ріман, К. Роджерс, М. Савчин, П. Сімонов, Є. Соколов, О. Тихоміров, О. Туренко, О. Чебикін, І. Чесноков, О. Шаров, Є. Щербакова, Ю. Щербатих;

- *Напрацювання про адаптацію до умов діяльності.* В межах даних напрацювань при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: А. Адлер, Б. Ананьєв, В. Асєєв, Г. Балл, Ф. Березін, Л. Божович, О. Бондаренко, В. Васильєв, Л. Віготський, А. Маклакова, Л. Дика, Б. Ельконін, Ю. Забродін, Н. Завалова, О. Запорожець, В. Ілічева, В. Казначєєв, О. Кокун, Ц. Короленко, Г. Костюк, Н. Кузьміна, В. Лебедєв, О. Леонтєв, І. Ліпатов, С. Максименко, А. Мацкевич, В. Медведєв, Ф. Меєрсон, В. Москалець, О. Назаров, А. Налчаджян, В. Невмержицький, В. Новиков, Л. Орбан-Лембрик, О. Охріменко, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, О. Сафін, В. Семиченко, О. Солодухова, Т. Яценко;

- *Системно-структурний підхід до розуміння особистості, її діяльності.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, П. Анохін,

О. Бандурка, Ф. Березін, С. Бочарова, О. Ганушкін, І. Данилюк, О. Дусавицький, М. Д'яченко, О. Іванова, Л. Кандибович, Є. Климов, А. Коваленко, М. Корольчук, А. Крилов, Г. Ложкін, Б. Ломов, О. Малхазов, В. Медведєв, В. Мерлін, В. Небиліцин, Л. Нерсесян, А. Петровський, К. Платонов, В. Пушкін, В. Рибалка, М. Роговін, О. Сафін, В. Семиченко, О. Столяренко, М. Томчук, Д. Узнадзе, В. Шадріков Л. Шестопалова;

- *Теорія та практика психологічного тренінгу.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Т. Альберт, Р. Баклі, Л. Балабанова, О. Бондаренко, І. Вачков, О. Горбушина, П. Горностай, Ю. Ємельянова, Л. Карамушка, Б. Карвасарський, В. Лефтеров, С. Макшанова, Н. Мілорадова, В. Москалець, Л. Перелигіна, Л. Петровська, Г. Попова, І. Приходько, О. Прутченко, К. Роджерс, К. Рудестам, О. Сидоренко, В. Третьяченко, К. Фопель, М. Форверг, Н. Чепелева, Ю. Швалб, С. Яковенко, Т. Яценко;

- *Наукові уявлення про психологічні особливості праці.* В межах даних наукових уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Авренєв, А. Анцупов, А. Асмолов, В. Бодров, Л. Божович, С. Бочарова, В. Вайсман, А. Вальков, С. Геллерштейн, Т. Грицевич, В. Денісов, С. Єлін, В. Зінченко, А. Карпов, І. Карчевський, Ю. Киршин, Є. Клімов, О. Липман, Б. Ломов, В. Лоос, В. Мерлін, Є. Мілерян, Г. Мюнстерберг, В. Мясіщев, В. Осьодло, К. Платонов, В. Покровский, Ф. Тейлор, М. Томчук, Ю. Трофімов, Д. Узнадзе, С. Чистяков, В. Шадріков, В. Штерн, В. Ядов;

- *Питання емоційного вигорання.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Д. Аронсон, В. Бойко, О. Бондаренко, Н. Булатувич, Н. Водопьянова, А. Гарден, Н. Гришина, С. Джексон, Д. Дірендонк,

Д. Енцманн, Т. Зайчикова, Е. Зеер, С. Калашникова, Л. Карамушка, С. Кахілл, О. Кропивіна, А. Ланге, К. Малишева, К. Маслач, В. Медведєв, Н. Мілорадова, В. Орел, А. Пайнс, О. Саннікова, О. Тімченко, В. Франкл, Г. Фрейденбергер, О. Чабан, В. Шауфелі, В. Шимко, Л. Юр'єва;

• *Теоретичні й практичні напрацювання про комунікативну компетентність.* В межах даних напрацювань при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Андрєєва, А. Анцупов, О. Бодальов, Н. Бордовська, І. Ващенко, О. Дусавицький, Ю. Ємельянова, І. Зимня, Н. Казаринова, І. Карчевський, Л. Китаєв-Смик, В. Куніцина, О. Леонтєв, Б. Ломов, О. Макаревич, А. Маклаков, С. Максименко, Л. Мітіна, А. Міхальська, М. Новіков, Л. Петровська, А. Петровський, В. Погольша, Т. Рібо, В. Семиченко, Л. Шипілінова, Е. Юніна, В. Якунін;

• *Наукові розвідки про профвідбір та професійну придатність.* В межах даних наукових розвідок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Барко, В. Бодров, В. Гуревич, О. Іванова, Є. Климов, М. Корольчук, Д. Котов, М. Кроз, Б. Кулагін, В. Лефтеров, М. Макаренко, В. Медведєв, В. Пухов, О. Ратінов, В. Романова, В. Русалов, О. Саннікова, Л. Собчик, Д. Сохадзе, О. Столяренко, О. Тімченко, Г. Шиханцева;

• *Поняття про стрес.* В межах даного поняття при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Бодров, Ф. Василюк, Л. Вассерман, Г. Вейлант, Н. Водоп'янова, В. Гічун, Л. Китаєв-Смик, О. Коқун, К. Кондо, М. Корольчук, В. Крайнюк, Р. Лазарус, А. Леонова, В. Марищук, Х. Маслач, К. Меннінгер, В. Мільман, Н. Наєнко, В. Норақідзе, Г. Сельє, Л. Славина, Б. Соколова, Ч. Спілбергер, В. Суворов, О. Тімченко, З. Фрейд, П. Фрес, Л. Шестопалова;

- *Наукові уявлення про індивідуальні відмінності.* В межах даних наукових уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: П. Анохін, Ю. Бушов, Б. Вяткін, Л. Гіссен, О. Кокун, Є. Коноз, Н. Левітов, К. Леонгард, А. Леонова, А. Лічко, М. Макаренко, О. Малхазов, О. Махнач, В. Мерлін, В. Моросанова, В. Небиліцин, В. Рибалко, В. Русалов, Л. Собчик, Б. Теплов, Г. Шмішек;

- *Наукові напрацювання з питань професійної підготовки і розвитку фахівця-психолога.* В межах даних наукових напрацювань при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: М. Бадалова, О. Бондаренко, Ж. Вірна, В. Волошина, О. Горбушина, С. Максименко, С. Макшанов, В. Панок, Л. Петровська, Н. Пов'якель, О. Сафін, В. Стасюк, В. Татенко, Л. Терлецька, Н. Чепелева, Н. Шевченко, Т. Яценко;

- *Принцип інтегрального підходу до дослідження індивідуальності.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, Л. Анциферова, В. Бодров, А. Брушлінський, Л. Виготський, Б. Вяткін, А. Карпов, Є. Клімов, В. Козлов, О. Леонтєв, В. Манилов, В. Мерлін, Г. Никифоров, В. Новиков, К. Платонов, С. Рубінштейн, М. Томчук, В. Шадріков;

- *Наукові розробки в сфері психодіагностики та психокорекції.* В межах даних наукових розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Абрамова, П. Анохін, О. Бондаренко, Л. Бурлачук, М. Горовиць, К. Гуревич, В. Компанець, О. Конопкін, О. Кочарян, Р. Лазарус, М. Левітов, Н. Наєнко, Р. Немов, Є. Потапчук, К. Роджерс, К. Рудестам, Г. Сельє, Т. Титаренко, О. Тімченко, С. Яковенко, Т. Яценко;

- *Уявлення про особистість як суб'єкта професійної діяльності.* В межах даного уявлення про особистість при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Абульханова-Славська, В. Барко, С. Бочарова, Л. Бурлачук, Ж. Вірна, А. Журавльов, О. Землянська, І. Зязюн, В. Клименко, Є. Клімов, Г. Костюк, С. Максименко, А. Маркова, Є. Мілерян, В. Моляко, Г. Олпорт, В. Осьодло, С. Рубінштейн, Б. Теплов, Ю Трофімов;

- *Наукові уявлення про саморозвиток, самоудосконалення та самореалізацію особистості.* В межах даних наукових уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Балабанова, Д. Богоявленська, О. Бондаренко, Е. Зеєр, Л. Карамушка, Є. Клімов, Г. Крайг, І. Маноха, А. Маслоу, В. Рибалка, К. Роджерс, О. Саннікова, О. Сафін, Л. Сохань, О. Тихомиров, Е. Фромм, Т. Яценко;

- *Положення про особливі психічні стани та реакції особистості.* В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Ю. Александровський, Г. Балл, С. Бочарова, О. Кронік, М. Левітов, В. Медведєв, С. Миронець, В. Моляко, Ю. Олександровський, А. Петровський, Є. Потапчук, О. Сафін, В. Татенко, Т. Титаренко, О. Тімченко, Л. Шестопалова, С. Яковенко;

- *Наукові напрацювання про питання самотності.* В межах даних наукових напрацювань при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Абульханова-Славська, М. Бубер, С. Ветров, О. Данчева, А. Камю, С. Корчагіна, О. Кузнецов, В. Лебедев, Н. Покровський, Ж. Пузанова, Ж. Сартр, Л. Старовойтова, Г. Тихонов, Г. Торо, С. Трубніков, Е Фромм, А. Харащ, Ю. Швалб;

• *Психологічні уявлення про рефлексію.* В межах даних уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Альбуханова-Славська, М. Варбан, Н. Воляннюк, О. Гуменюк, Н. Гуткіна, Л. Карамушка, А. Коваленко, І. Ладенко, Г. Ложкін, В. Осьодло, М. Савчин, І. Семьонов, В. Слободчиков, С. Степанов, А. Фурман, О. Чебикін, Г. Щедровицький, Т. Яблонська;

• *Наукові розвідки про спільну діяльність.* В межах даних наукових розвідок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Агєєв, А. Анцупов, О. Бодальова, Є. Головаха, О. Донцов, О. Єршов, А. Журавльов, Я. Коломенський, М. Корольчук, Р. Кричевський, А. Ложкін, Б. Ломов, В. Мясичев, Р. Немов, М. Обозов, Н. Паніна, В. Поздняков, В. Стасюк, В. Толочек;

• *Вчення про управлінську діяльність.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, В. Афанасьєв, С. Бочарова, Л. Карамушка, Л. Орбан-Лембрик, О. Охременко, А. Свенцицький, О. Тімченко, В. Шпалінський, Н. Щеколдіна, Г. Щокін;

• *Психологічна концепція професіоналізму.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Анциферова, А. Бандура, Г. Голубєва, К. Гуревич, С. Дружилов, Е. Зеер, О. Іванова, Є. Клімов, Т. Кудрявцев, Б. Ломов, П. Маноха, А. Маркова, К. Платонов, В. Рибалка, В. Шадріков;

• *Вчення про психологічну й інформаційну безпеку людини й суспільства.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: І. Баєва, М. Варій,

Г. Грачев, Г. Зараковський, М. Котик, Т. Краснянська, В. Лепський, І. Мельник, Т. Мельницька, І. Панарін, І. Пістун, С. Решетіна, С. Роцин, Г. Смолян, В. Соснін, Н. Шликова;

• *Уявлення про людину як суб'єкта її життєдіяльності.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Андреева, Л. Божович, Р. Грановська, Н. Гришина, І. Данилюк, А. Коваленко, М. Леонов, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Осьодло, С. Рубінштейн, В. Татенко;

• *Положення про роль функціональних психічних станів.* В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Аболін, С. Бочарова, Б. Ломов, Є. Мілерян, В. Мільман, Н. Наєнко, І. Павлов, К. Платонов, В. Пономаренко, Г. Сельє, Л. Китаєв-Смик, О. Тімченко;

• *Положення про професійно-важливі якості.* В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Т. Вежновець, Ю. Голубихина, М. Дятлов, В. Лефтеров, М. Котик, В. Крук, В. Маслюк, В. Шадриков;

• *Теоретичні і практичні розробки в сфері психологічної допомоги.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Абрамова, О. Бондаренко, І. Лисенко, Р. Немов, К. Роджерс, К. Рудестам, С. Яковенко, Т. Яценко;

• *Концепції психологічної готовності особистості до різних видів діяльності.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Блях, М. Д'яченко,

Л. Кандибович, В. Пономаренко, Є. Потапчук, О. Ростунов, О. Сафін, О. Тімченко, М. Томчук;

• *Поняття про посттравматичний стресовий розлад.* В межах даного поняття при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Ф. Бассін, Д. Вільсон, М. Горовиць, В. Зазикін, Л. Пергаменщик, Є. Потапчук, Н. Тарабрина, Ч. Фіглі, З. Фрейд, Д. Шпігель, Л. Шестопалова;

• *Концепція прогнозування професійної діяльності майбутнього фахівця.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Бодров, В. Губін, В. Іванніков, О. Конопкін, М. Корольчук, Л. Крушинський;

• *Психологічні напрацювання стосовно психологічних відносин.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Андреева, Ю. Варданян, В. Введенський, Р. Мільруд, В. Мясіщев, М. Обозов, А. Петровський, О. Хуторський;

• *Системно-антропоцентрична концепція психологічного проектування діяльності.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Балабанова, В. Друзь, Б. Ломов, Г. Суходольський;

• *Вчення про успішність професійної діяльності.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: М. Жукова, Е. Зеєр, Є. Ільїн, Є. Клімов, М. Кузнецов, Д. Леонтєв, В. Осьодло, Ю. Приходько, В. Рибалка, О. Родіна, Б. Теплов, О. Тімченко;

- *Уявлення про психологічний захист.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Бойко, Л. Єремєєва, Р. Зачевицький, Т. Кабаченко, Т. Колеснікова, В. Орел, Г. Почепцов, І. Приходько, О. Тимченко, Д. Титаренко;

- *Концепція професійної відповідальності й невідповідальності.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Бодров, О. Борисова, М. Глуханюк, Е. Зеєр, Є. Ільїн, Л. Корнеєва, І. Фейгенберг;

- *Вчення про пізнавальні процеси.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: П. Блонський, Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Лурія, С. Рубінштейн, Б. Теплов, О. Тихомиров С. Бочарова;

- *Ідеї професійної деформації особистості в системі «людина-людина».* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: С. Безносів, Н. Максимова, В. Медведєв, І. Моцонелідзе, Т. Яблонська;

- *Психологічне вчення про лідерські якості.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Кокун, О. Колісник, Т. Мацевка, В. Романова;

- *Вчення про механізм цілепокладання в структурі діяльності.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих

умовах» найбільше були процитовані: П. Анохін, М. Бернштейн, Б. Ломов, В. Ляудіс;

- *Наукові розробки з питань допінгу.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Анциферова, В. Бодров, Т. Крюкова, Р. Лазарус, О. Лібіна, С. Фолкман;

- *Уявлення про психологічне здоров'я.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Ф. Березін, С. Семичев, Н. Світлична, Л. Перелигіна, Є. Потапчук, Ю. Приходько;

- *Вчення про психологічний вплив.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Г. Балл, В. Васютинський, Г. Ковальов, Є. Доценко, Т. Кабаченко, О. Сидоренко;

- *Положення про суб'єктний досвід та самодетермінацію активності.* В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Лактіонов, С. Максименко, О. Саннікова, Т. Титаренко, О. Чебикін;

- *Питання психології сім'ї та шлюбу.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Ю. Альошина, Т. Андреева, Е. Ейдемільер, Є. Потапчук, Н. Потапчук, В. Юстіцкіс;

- *Положення про організацію психологічного дослідження.* В межах даного положення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних

досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, А. Анастасі, Л. Бурлачук, С. Максименко, Е. Носенко;

- *Вчення про вищу нервову діяльність.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Бехтерев, М. Введенський, І. Павлов, І. Сеченов;

- *Концепція професійного становлення.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Е. Зеер, Р. Ахмер, А. Буцик, В. Венда, А. Войтенко, А. Коваленко, О. Панченко, С. Саричев;

- *Наукові положення про мотивацію в аспектах діяльності.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Божович, С. Бочарова, О. Леонтєв;

- *Уявлення про емоції.* В межах даних уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Адолін, Л. Божович, В. Вілюнас, Ф. Василюк, Ю. Гіппенрейтер, К. Ізард, Є. Ільїн;

- *Вчення про страх.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Д. Боулбі, О. Захаров, К. Ізард, В. Небиліцин, Ф. Ріман;

- *Питання міжособистісних конфліктів.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

найбільше були процитовані: А. Анцупов, І. Ващенко, Н. Грішина, Г. Ложкін, М. Пірен;

- *Концепція психологічного системного дослідження діяльності.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: С. Геллерштейн, В. Дилерський;

- *Психологічні теорії особистості.* В межах даних теорій при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Б. Ананьєв, К. Платонов, С. Рубінштейн;

- *Психотехнології ведення переговорів.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Р. Бройніга, Н. Гришина, В. Мастенбрук, В. Цепцов, Р. Фішер, У. Юрі;

- *Теоретичні і практичні положення гуманістичної психології.* В межах даних положень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: А. Маслоу, К. Роджерс;

- *Теорія сигматики психофізіологічних станів.* В межах даної теорії при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Балабанова, В. Клименко;

- *Уявлення про інтелект.* В межах даного уявлення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: М. Дворяшина, В. Дружинін, Т. Корнілова, Р. Лазарус, Т. Немчин, Я. Рейковський, С. Хазова, М. Холодна;

• *Положення щодо життєстійкості особистості.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: А. Антоновський, М. Лааб, Д. Леонт'єв, С. Мадді;

• *Акмеологічний підхід до вивчення професійної діяльності.* В межах даного підходу при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, А. Деркач, Л. Латеу;

• *Вчення про професійний досвід.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Барко, М. Корольчук, Г. Ложкін, Є. Потапчук, О. Сафін;

• *Концепція психічної ригідності.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» був процитований її засновник Г. Залевський.

Серед загальнопсихологічного блоку теоретико-методологічних основ досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» можна виокремити декілька провідних напрямків, що склали науковий інтерес дослідників за вищезазначеною спеціальністю:

✓ *психологічні утворення* – саморегуляція, рефлексія, комунікативна компетентність, самореалізація, копінг тощо;

✓ *аспекти професійної діяльності* – адаптація до умов діяльності, психологічні особливості праці, профвідбір та професійна придатність, професійна підготовка і розвиток, спільна діяльність, управлінська діяльність, професіоналізм тощо;

✓ *негативні психічні стани та реакції* – емоційного вигорання, стрес, самотність, фобії тощо;

✓ *засоби психологічного впливу* – тренінг, психодіагностика, психокорекція тощо.

Останній блок присвячений теоретико-методологічним основам дисертаційних досліджень, які окреслюють сфери наукового пізнання саме спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Ми назвали його *спеціальним блоком теоретико-методологічних основ досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»*. Даний блок включає:

- *Вчення про діяльність в особливих умовах*. В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Р. Абдурахманов, Н. Агаєв, Л. Балабанова, В. Барко, В. Березовець, С. Бочарова, М. Варій, В. Васильєв, В. Вінтоняк, М. Д'яченко, Ю. Забродін, В. Кислий, Є. Климов, О. Ковальчук, В. Крайнюк, П. Криворучко, О. Кронік, С. Лебедева, О. Леонт'єв, В. Лефтеров, І. Ліпатов, Г. Ложкін, О. Матеюк, В. Медведєв, С. Миронець, В. Моляко, В. Назаренко, М. Наєнко, Б. Олексієнко, Л. Олійник, Н. Оніщенко, В. Осьодло, О. Охременко, Л. Перелигіна, А. Петровський, С. Поздишев, В. Пономаренко, В. Попов, Є. Потапчук, Н. Потапчук, І. Приходько, Д. Приходько, В. Романець, А. Романишин, В. Садковий, О. Сафін, М. Синьов, С. Склярів, Б. Смірнов, Д. Сохадзе, В. Стасюк, О. Столяренко, В. Татенко, О. Тімченко, Б. Теплов, Т. Титаренко, М. Томчук, С. Філіппов, В. Христенко, Ю. Шиделко, Ю. Ширококов, В. Ягупов, С. Яковенко;

- *Наукові напрацювання про психологічну готовність до діяльності в особливих умовах, психологічне забезпечення діяльності*. В межах даних напрацювань при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: В. Алещенко, О. Бандурка, В. Бодров,

Г. Грибенюк, Л. Дика, М. Д'яченко, А. Єна, Л. Калхоун, Л. Кандибович, О. Караяні, Є. Клімов, І. Ковальова, О. Кокун, О. Колесніченко, М. Корольчук, М. Крайнюк, П. Криворучко, О. Леонт'єв, Г. Ложкін, Б. Ломов, М. Магомед-Емінова, О. Макаревич, Н. Макаренко, Н. Мась, С. Миронець, Г. Нікіфоров, В. Осьодло, Н. Пенькова, Л. Перелигіна, К. Платонов, І. Приходько, Є. Псядло, О. Сафін, В. Стасюк, Є. Татарінов, Р. Тедескі, О. Тімченко, М. Томчук, Ю. Трофімов, Ю. Царьов, Л. Шафран, А. Якимчук;

• *Уявлення про психологічні детермінанти діяльності фахівців екстремального профілю.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Бандурка, В. Барко, С. Бочарова, О. Землянська, Є. Ільїн, М. Козяр, І. Конопльова, М. Корольчук, В. Лефтеров, С. Лебедева, М. Логачов, О. Матеюк, В. Медведєв, С. Миронець, С. Олексієнко, Н. Оніщенко, В. Осьодло, О. Охременко, Є. Потапчук, І. Приходько, О. Родіна, О. Сафін, В. Смирнов, О. Столяренко, Б. Теплов, О. Тімченко, М. Томчук, О. Шаповалов;

• *Вчення про психологічну допомогу з профілактики та подолання негативних станів і розладів працівників сектору безпеки та оборони України.* В межах даного вчення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Бандурка, В. Барко, О. Безпалько, В. Гічун, Т. Журавель, А. Злотніков, М. Костицький, С. Лисюк, В. Лютий, О. Макаревич, В. Медведєв, С. Мул, Ю. Приходько, І. Слюсар, О. Тімченко, О. Хайрулін;

• *Психологічний відбір фахівців сектору безпеки та оборони України.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Бандурка, В. Барко, С. Бочарова, В. Журавльов, О. Землянская, С. Казьмірчук, В. Каськов,

В. Ковальов, В. Конопльов, І. Латкова, В. Лефтеров, П. Макаренко, А. Москаленко, І. Платонов, В. Примаков, І. Приходько, О. Столяренко, О. Тімченко, О. Торіцин, С. Яковенко;

• *Вчення про професійну підготовку фахівців екстремального профілю.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Л. Балабанова, В. Барко, Г. Гребенюк, В. Лефтеров, О. Матеюк, Н. Оніщенко, В. Осьодло, Л. Перелигіна, Є. Потапчук, І. Приходько, Р. Сірко, О. Тімченко, О. Хміляр;

• *Положення про психологічне забезпечення у військових колективах.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Н. Агаєв, С. Бочарова, Є. Брижаний, С. Будник, В. Демський, А. Журавльов, С. Заболотний, С. Злегко, О. Кокун, П. Корчемний, Т. Мацевко, Л. Орбан-Лембрик, В. Осьодло, І. Приходько, О. Сафін, В. Стасюк, М. Сторожук;

• *Концепція професійного становлення особистості фахівця екстремального профілю.* В межах даної концепції при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: Д. Александров, Г. Балл, О. Бондаренко, О. Іванова, Г. Костюк, С. Максименко, Т. Олійник, С. Остапенко, В. Осьодло, О. Петренко, В. Татенко, О. Тімченко, Т. Яценко;

• *Психологічні уявлення про особливості діяльності фахівця правоохоронних органах в екстремальних умовах.* В межах даних уявлень при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Бандурка, С. Бочарова, В. Васильєв, А. Видай, С. Делікатний, М. Д'яченко, Л. Кандибович, В. Медведєв,

В. Невмержицький, М. Савчин, О. Сафін, О. Тімченко, М. Томчук, В. Христенко;

• *Наукові напрацювання про особливості освітньої та службової діяльності у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: О. Кудерміна, Т. Кодлубовська, Т. Малкова, Д. Швець, С. Яковенко;

• *Положення про особливі психічні стани та реакції службової діяльності пожежних та рятувальників МНС/ДСНС України.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: А. Куфлієвський, С. Миронець, О. Назаров, В. Садковий, О. Тімченко, З. Шайхлісламов;

• *Поняття посттравматичного стресового розладу у фахівців правоохоронних органів.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: С. Бочарова, І. Ващенко, В. Медведєв, О. Тімченко;

• *Психологічні закономірності праці моряка.* В межах даних розробок при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше були процитовані: М. Корольчук, Е. Псядло, А. Страхов, Л. Шафран;

• *Уявлення про психічне здоров'я військовослужбовців.* В межах даного уявлення при проведенні вітчизняними науковцями дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» найбільше був процитований засновник вітчизняного напрямку досліджень проблеми психічного/психологічного здоров'я професійних контингентів сектору безпеки та оборони України Є. Потапчук.

Таким чином, більшість теоретико-методологічних основ досліджень в межах спеціального блоку мають загальне спрямування, орієнтоване на розкриття особливостей діяльності фахівців екстремального профілю, а саме: психологічна готовність й підготовка, психологічне забезпечення, психологічні детермінанти діяльності, психологічний відбір, професійне становлення.

Є підходи, що стосуються певних категорій фахівців: психічне/психологічне здоров'я військових та психологічне забезпечення життєдіяльності військових колективів; особливості діяльності фахівців правоохоронних органах в екстремальних умовах й посттравматичний стресовий розлад у фахівців правоохоронних органів; психічні стани та реакції службової діяльності пожежних-рятувальників; закономірності праці моряка.

В межах спеціального блоку зустрічаються і підходи, що окреслюють особливості профілактики та надання допомоги при подоланні негативних психічних станів та реакцій працівників сектору безпеки та оборони України.

3.4. Характеристика методів, що використовувалися вітчизняними науковцями в ході проведення досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Нами проведений аналіз методів (теоретичні, емпіричні та експериментальні, психодіагностичні, математико-статистичні, технічні), які застосовувалися вітчизняними науковцями при проведенні досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Розглянемо групу *теоретичних методів дослідження* (див. табл. 3.2.).

Таблиця 3.2. - Частота використання теоретичних методів дослідження у кваліфікаційних наукових працях за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

№	Методи дослідження	Кількість використань у	% від загальної кількості захищених
---	--------------------	-------------------------	-------------------------------------

		кваліфікаційних наукових працях	кваліфікаційних наукових праць
1.	Аналіз	160	69.57%
2.	Теоретичний аналіз літературних джерел	158	68.70%
3.	Узагальнення	88	38.26%
4.	Систематизація наукових джерел	82	35.65%
5.	Порівняння	79	34.35%
6.	Синтез	68	29.57%
7.	Дедукція	44	19.13%
8.	Моделювання	38	16.52%
9.	Системний аналіз	25	10.87%
10.	Абстрагування	14	6.09%

Верхівку переліку теоретичних методів очолює «аналіз», використаний у 160 роботах (69.57% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю). Цей метод (у широкому тлумаченні) включає також і «системний аналіз», що має 9-ту позицію за вживаністю (25 робіт, 10.87% відповідно).

Друга позиція – «теоретичний аналіз літературних джерел», застосовувався у 158 роботах (68.70% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю), що перегукується з методом «систематизація наукових джерел» (82 роботи, 35.65% відповідно).

Третє місце за мірою вживаності займає метод «узагальнення» (88 робіт, 38.26% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

Найменш популярним для дослідників проблем психології діяльності в особливих умовах є метод «абстрагування», який був використаний лише у 14 роботах (6.09% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

Фактично, застосовані у 230 кваліфікаційних наукових працях за вищезазначеною спеціальністю теоретичні методи є стандартними для психологічних наукових досліджень. Специфічних теоретичних методів дослідження, які б використовувалися лише в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», нами не виявлено.

Перейдемо до розгляду *емпіричних та експериментальних методів дослідження* (див. табл. 3.3.).

Таблиця 3.3. - Частота використання емпіричних та експериментальних методів у ході проведення дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

№	Методи дослідження	Кількість використань у кваліфікаційних наукових працях	% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць
1.	Бесіда	83	36.09%
2.	Анкетування	79	34.35%
3.	Спостереження	71	30.87%
4.	Експертна оцінка	57	24.78%
5.	Опитування	35	15.22%
6.	Інтерв'ю	25	10.87%
7.	Аналіз документів	22	9.57%
8.	Формувальний експеримент	20	8.70%
9.	Констатуючий експеримент	18	7.83%
10.	Групова оцінка особистості	18	7.83%
11.	Контент-аналіз	17	7.39%
12.	Тренінг	17	7.39%
14.	Експеримент	13	5.65%
15.	Технічні засоби	10	4.35%
16.	Аналіз ієрархій	6	2.61%
17.	Клінічна бесіда	5	2.17%

Інші емпіричні методи дослідження мають незначну представленість, тому, вилучивши з таблиці, ми опишемо їх у текстовому вигляді.

Так, емпіричні методи «аутотренінг», «дебрифінг», «ранжування», «узагальнення» використані в 4 роботах (1.74%); «анамнестичний метод», «фокус-група», «візуальна психодіагностика», «моделювання», «семантичний диференціал» – по 3 роботи (1.30%); «хронометрія», «послідовна динамічна оцінка ситуації»; «рефлеппрактика», «рефлексивно-емоційний тренінг» – в 1-й роботі (0.43%).

Загальна кількість емпіричних та експериментальних методів, які використовувалися при проведенні дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» – 30.

З представлених емпіричних методів найпопулярнішим є «бесіда». Цей метод задіяний у 83 роботах (36.09% від загальної кількості захищених

дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю), адже він простий у підготовці й реалізації.

Другим за мірою вживаності є «анкетування» (79 робіт – 34.35% відповідно). Цей метод особливо корисний при проведенні констатуючого та контрольних етапів експерименту.

Трійку методів-лідерів очолює «спостереження» (71 робота – 30.87% відповідно) – важливий дослідницький метод діагностичного характеру.

Представлені методи є поліфункціональними (наприклад, бесіда може бути діагностичною, корекційною, мотиваційною, превентивною тощо), інтегративними (наприклад, анкетування охоплює методи опитування, тестування, інтерв'ювання тощо) й багатоаспектними (наприклад, спостереження – приховане й відкрите, лабораторне й польове, систематичне й епізодичне тощо), що і обумовлює їх вибір вітчизняними науковцями при опрацюванні дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

Найменш вживаними (по 1 роботі – 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю) є такі специфічні методи, як «рефлепрактика» (розвиток рефлексивних і творчих здібностей, що базується на саморозвитку в процесі співтворчості) та «рефлексивно-емоційний тренінг» (вид тренінгу, що будується на основі рефлексії емоційного характеру як техніки усвідомлення своїх думок, емоційних станів, мотивів дій, а також внутрішнього світу інших людей і їх поведінки).

Більшість методів є стандартними для психологічного дослідження, однак методи, які перелічені нижче є, на наш погляд, специфічними й притаманними спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»:

- ✓ «технічні засоби» (використання технічних вимірюючих пристроїв) – використані у 10 дисертаційних дослідженнях;
- ✓ «дебрифінг стресу критичного інциденту» (спеціальним чином

організоване обговорення в групах людей, які разом пережили стресову або психотравматичну подію) – використаний у 4 дисертаційних дослідженнях;

✓ «хронометрія» (визначення часу, яке людина втрачає на певну дію) – використана в 1 дисертаційному дослідженні;

✓ «послідовна динамічна оцінка ситуації» (аналіз особливостей управлінської комунікації у типових та екстремальних професійних ситуаціях з метою вдосконалення управління ними) - використана в 1 дисертаційному дослідженні;

✓ «метод інтерпретації супутніх явищ» - використана в 1 дисертаційному дослідженні;

✓ «метод аналізу документальних зйомок з місця трагедії та звітів» - використана в 1 дисертаційному дослідженні.

Перейдемо до розгляду *психодіагностичних методик*, які використовувалися вітчизняними науковцями в ході проведення досліджень в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (див. табл. 3.4.).

Таблиця 3.4. - Частота використання психодіагностичних методик у ході проведення дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

№	Психодіагностичні методики	Кількість використань у кваліфікаційних наукових працях	% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць
1.	Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна	95	41.30%
2.	16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла	71	30.87%
3.	Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна	32	13.91%
4.	Ціннісні орієнтації М. Рокіча	30	13.04%
5.	Діагностика міжособистісних стосунків Т. Лірі	27	11.74%
6.	Самооцінка психічних станів Г. Айзенка	26	11.30%

7.	Опитувальник рівня суб'єктивного контролю Є. Бажина, О. Голінкіної, А. Еткінда	23	10%
8.	Діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда	19	8.26%
9.	Індивідуально-типологічний опитувальник Л. Собчик	17	7.39%
10.	Колірний тест Люшера	16	6.96%
11.	Діагностика мотивації до уникнення невдач Т. Елерса	16	6.96%
12.	Діагностика особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса	15	6.52%
13.	Самооцінка функціонального стану В. Доскіна	14	6.09%
14.	Прогноз-2 (оцінка нервово-психічної стійкості) Г. Айзенка	14	6.09%
15.	Особистісна шкала прояву тривоги Дж. Тейлора (модифікація В. Норахідзе)	14	6.09%
16.	Прогноз (оцінка рівня нервово-психічної стійкості) В. Бодрова	13	5.65%
17.	Прогресивні матриці (тест інтелекту) Дж. Равена, Л. Пенроуза	14	5.65%
18.	Шкалована самооцінка психофізіологічного стану О. Кокуна	12	5.22%
19.	Розміщення чисел (дослідження уваги)	12	5.22%
20.	Діагностика схильності до конфліктної поведінки К. Томаса	11	4.78%
21.	Смисложиттєві орієнтації Д. Леонтьєва	11	4.78%
22.	Діагностики предметних та комунікативних аспектів темпераменту людини В. Русалова	11	4.78%
23.	Діагностика показників та форм агресії А. Басса, А. Дарки	11	4.78%
24.	Діагностика рівня емоційного вигорання В. Бойко	11	4.78%
25.	Незакінчені речення (діагностика мотиваційної сфери і спрямованості особистості) М. Сакса	11	4.78%
26.	Діагностика ступеню готовності до ризику А. Шуберта	11	4.78%
27.	Таблиця Шульте (оцінка перемикування уваги В. Шульте)	10	4.35%

Інші психодіагностичні методики – незначні за частотою використання, – ми подамо у текстовому вигляді в додатку Ц.

Загальна кількість використаних у 230 дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

психодіагностичних методик – 159.

Найбільш вживаною є методика «Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна (зустрічається у 95 дисертаційних дослідженнях, що становить 41.30% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

На другому місці за частотою використання є 16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла (зустрічається в 71 дисертаційному дослідженні, що становить 30.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

Трійку найбільш популярних методик посідає багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Маклакова, С. Чермяніна (оцінка адаптаційного потенціалу людини з урахуванням її соціально-психологічних та деяких психофізіологічних характеристик) – зустрічається у 32 дисертаційних дослідженнях, що становить 13.91% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю.

Велика кількість методик (п=30) використані лише в 1 дисертаційному дослідженні, тому ми не стали їх аналізувати, а обмежилися лише їх переліком (див. додаток М).

Зазначимо, що більшість представлених методик є універсальними для психології, тобто можуть використовуватися для будь-якого неспецифічного психологічного дослідження (наприклад, «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, Колірний тест Люшера, Прогресивні матриці (тест інтелекту) Дж. Равена, Л. Пенроуза – мають застосування і у віковій психології, і у психології праці, і в акмеології). Однак, є і такі методики, які представляють науковий інтерес саме в межах спеціальності 19.00.09, а саме:

✓ діагностика ступеню готовності до ризику А. Шуберта (використана у 11 дисертаційних дослідженнях, що становить 4.78% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

- ✓ дослідження схильності до ризику А. Шмельова (використана у 4 дисертаційних дослідженнях, що становить 1.74% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);
- ✓ шкала оцінки впливу травматичної події М. Горовіца, Д. Бейс (використана у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0,87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);
- ✓ шкала оцінювання інтенсивності бойового досвіду Т. Кіна (використана у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0,87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);
- ✓ методика вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців (використана в 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0,43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);
- ✓ анкета «Мотиви військової діяльності» (використана в 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0,43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

Розглянемо *групу статистичних методів дослідження* (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5. - Дослідження частоти використання різних статистичних методів в дисертаціях за спеціальністю 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах»

№	Статистичні методи дослідження	Кількість використань у кваліфікаційних наукових працях	% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць
1.	Т-критерій Стьюдента	171	74.35%
2.	Критерій узгодженості Пірсона	72	31.30%
3.	Критерій кутового перетворення Фішера	63	27.39%
4.	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена	24	10.43%
5.	Критерій узгодженості Колмогорова-Смирнова	21	9.13%
6.	Двохфакторний дисперсійний аналіз	20	8.70%
7.	Непараметричний Т-критерій Вілкоксона	17	7.39%

8.	Багатофункціональний статистичний критерій	13	5.65%
9.	G-критерій знаків	13	5.65%
10.	Кластерний аналіз	9	3.91%
11.	Однофакторний дисперсійний аналіз	9	3.91%
12.	Дискримінантний аналіз	8	3.48%
13.	Непараметричний критерій Краскала-Уоллеса	7	3.04%

Інші математико-статистичні методи мають незначну представленість, тому, вилучивши їх з таблиці, ми лише перерахуємо їх:

✓ «непараметричний U-критерій Манна-Уїтні» (використаний в 3 дисертаційних дослідженнях, що становить 1.30% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

✓ «критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна» (використаний в 3 дисертаційних дослідженнях, що становить 1.30% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

✓ «критерій Лівена» (використаний в 3 дисертаційних дослідженнях, що становить 1.30% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

✓ «коефіцієнт рангової кореляції Кендала» (використаний у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

✓ «біноміальний критерій» (використаний у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю);

✓ «множинний регресійний аналіз» (використаний у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю).

Бачимо, що більшість задіяних методів відносять до широкої групи «кореляційний аналіз» (наприклад, непараметричний T-критерій Вілкоксона, критерій узгодженості Колмогорова-Смирнова, непараметричний критерій Краскала-Уоллеса тощо).

Найбільш задіяним є метод «Т-критерій Стьюдента» (використаний у 171 дисертаційному дослідженні, що становить 74.35% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю) – розповсюджений кореляційний критерій для перевірки рівності середніх значень у двох вибірках.

Друге місце за вживаністю «Критерій узгодженості Пірсона» – (використаний у 72 дисертаційних дослідженнях, що становить 31.30% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю) – перевірки гіпотез про форму або пропорції розподілу популяції.

Третє місце за вживаністю – «Критерій кутового перетворення Фішера» (використаний у 63 дисертаційних дослідженнях, що становить 27.39% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю) – перевірка рівності дисперсій двох вибірок.

Наймеш розповсюдженими (по 2 роботи –) є такі статистичні методи:

✓ «коефіцієнт рангової кореляції Кендала» (міра подібності упорядкування даних, коли вони ранговані за своєю величиною) - використаний лише у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «біноміальний критерій» (зіставлення частоти повторення будь-якого ефекту з теоретичною чи заданою частотою його повторення) - використаний лише у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «множинний регресійний аналіз» (прогнозування залежної змінної за допомогою двох або більше незалежних змінних) - використаний лише у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю.

Наостанок розглянемо специфічну, як на наш погляд, для психологічних досліджень *групу технічних методів*.

Технічні методи (засоби), застосовані в межах означеної спеціальності, нечисленні, тому доцільним є описати їх в текстовому форматі:

✓ динамометр (вимірювання сили) – використовувався у 2 дисертаційних дослідженнях, що становить 0.87% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «пістолет ПМ» – використовувався у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «спірометр» (вимірювання об'єму повітря в легенях) – використовувався у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «тренажер для підготовки висококваліфікованих пілотів» – використовувався у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «тренажер оператора радіолокаційної станції» – використовувався у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «лопінг» (тренажер для підготовки пілотів, космонавтів) – використовувався у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;

✓ «смуга перешкод» – використовувалася у 1 дисертаційному дослідженні, що становить 0.43% від загальної кількості захищених дисертаційних робіт за вищезазначеною спеціальністю;.

3.5. Основні варіанти подальшого розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» [29] скасовувала спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», а підготовка здобувачів вищої освіти здійснювалася за іншим напрямом, - в межах галузі знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки», код спеціальності - 053 – «Психологія». Це рішення Уряду призвело до фактичного «розмивання» устояної системи наукового супроводу професійних контингентів сектору безпеки та оборони України. Вітчизняна наукова спільнота часто просто фізично не могла ознайомитися з результатами кваліфікаційних наукових праць, присвячених діяльності людини в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, в силу відсутності висвітлення основних результатів у широких наукових колах. Відсутність авторефератів кваліфікаційних наукових праць, розгалуженої мережі спеціалізованих наукових видань за напрямком психології діяльності в особливих умовах (на кшталт журналу «Проблеми екстремальної та кризової психології»³⁷), закриття у 2017 році проведення Міжнародних науково-практичних конференцій «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології»³⁸, «розпилення» проблематики психологічних досліджень - це

³⁷ Науковий журнал «Проблеми екстремальної та кризової психології» був зареєстрований Міністерством юстиції України у 2007 році (Свідоцтво КВ 12201-1085Р) і видавався як збірник з 2007 р. до 2020 р.

У оновленому вигляді журнал «Проблеми екстремальної та кризової психології» / «Disaster and crisis psychology problems» було перереєстровано Міністерством юстиції України у 2021 році (наказ № 1532/5 від 27.04.2021 року).

Науковий журнал приймає для публікації оригінальні, раніше не опубліковані емпіричні та теоретичні дослідження за наступними напрямками: екстремальна психологія; кризова психологія; психореабілітація та психокорекція.

Засновник і видавець - Національний університет цивільного захисту України, Харків (Україна).

Періодичність видання: 2 рази на рік.

Журнал «Проблеми екстремальної та кризової психології» отримав категорію "Б" та увійшов до Переліку фахових видань України зі спеціальності 053 - психологічні науки (наказ МОН України № 530 від 06.06.2022 р.).

³⁸ На базі Національного університету цивільного захисту України (м. Харків) було проведено I (2007 р.), II (2010 р.), III (2013 р.) та IV (2017 р.) Міжнародні науково-практичні конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології», які сприяли

лише мала дециця того, що сталося з введенням в дію рішення Уряду про скасування підготовки фахівців вищої кваліфікації за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Ми переконані, що саме комплексна модель дослідження розвитку психології діяльності в особливих умовах дозволяє визначити основні варіанти її розвитку в майбутньому за допомогою перебору комбінацій змін компонентів дисциплінарної організації та системоутворюючих факторів, що детермінують розвиток.

Як вихідні показники ми пропонуємо обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки³⁹ та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

Розглянемо 4 основні варіанти можливого розвитку однієї з галузей психологічної науки – психології діяльності в особливих умовах.

Варіант 1: *рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при зниженому соціальному замовленні.* Цей варіант задає вектор «деінституціоналізації»: проблематика втрачає свою актуальність, знижується інтенсивність досліджень, зменшується професійна

об'єднанню вітчизняної наукової спільноти у проведенні досліджень з проблем психології життєдіяльності людини в особливих, екстремальних та надзвичайних умовах.

³⁹ Інституціоналізація науки - етап, коли процес продукування нею знань стає методологічно упорядкованим, а також залежним від організаційних форм, в яких він набуває якостей спеціалізованої суспільної практики; становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається в ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність [272].

Інституціоналізація науки пов'язана з переходом до професійної діяльності, з появою наукового професійного співтовариства, спеціальних професійних установ і розвитком нормативно-ціннісних систем їхнього функціонування.

спільнота, найбільш активні члени якої переходять в інші галузі психології, знижується інтенсивність та якість комунікацій у співтоваристві, знижується якість та кількість кадрів, що готуються. Психологія діяльності в особливих умовах перестає претендувати на відносну самостійність і сприймається як одна з наукових проблем.

Варіант 2: *рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при рівному актуальному або вищому рівні соціального замовлення.* Цей варіант задає вектор «перетікання» проблематики психології діяльності в особливих умовах в інші галузі та напрямки психології за рахунок штучного звуження проблемної галузі психології діяльності в особливих умовах.

Причинами цього можуть стати: соціальне замовлення на розробку вузької проблематики, поява конкуруючої галузі психології, що динамічно розвивається; поява яскравого лідера чи групи лідерів суміжних галузей психології, націлених на розширення сфери впливу; втрата джерел фінансування; відкриття чи обґрунтування загальних закономірностей, універсальних механізмів функціонування психіки, за яких предмет психології діяльності в особливих умовах втрачає свою унікальність.

Варіант 3: *рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціальне замовлення рівні або вищі за актуальне.* Цей варіант передбачає «консервацію» кризового етапу розвитку психології діяльності в особливих умовах, що вимагатиме зусиль з боку лідерів щодо підтримки її актуального статусу та її іміджу. Для реалізації цього варіанту потрібна наявність лідерів, ухід яких становить загрозу. Крім того, він передбачає «передачу» частини проблематики психології діяльності в особливих умовах в інші галузі психології, в яких більш результативно вирішуються проблеми. При цьому варіанті розвитку практична складова психології діяльності в особливих умовах може стати переважаючою, сприяючи трансформації прикладної галузі наукового знання у науково-практичний рух на кшталт педології.

Варіант 4: рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки вищий за високого рівня соціального замовлення. Варіант передбачає інституціоналізацію когнітивного компонента, тобто формування компендіума⁴⁰ психології діяльності в особливих умовах, її позитивного іміджу, а також консолідацію професійної спільноти, інтенсифікацію та спеціалізацію комунікацій. Реалізація цього варіанта означає конструктивне подолання кризи та зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах.

Крім інституціоналізації когнітивного компонента, цей варіант також передбачає розширення проблематики за рахунок постановки нових проблем, обґрунтований «обмін» проблем із суміжними галузями психології.

Оскільки сучасний період розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах детермінований значною мірою реакцією на наслідки російсько-української війни, то перспективний її розвиток визначатиметься вираженим соціальним запитом на розробку широкого кола проблем, пов'язаних із профілактикою розвитку серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України бойової психічної травми, наданням нашим захисникам та захисницям психологічної допомоги, психологічної підтримки та психологічної реабілітації, зниженням соціально-психологічних ризиків у зв'язку з поверненням ветеранів бойових дій до нормальних умов життєдіяльності.

Саме тому, найімовірнішими стають три варіанти розвитку при значному соціальному запиті, найбільш небезпечним з яких є варіант «консервації» кризового етапу (варіант 3). У рамках цього варіанту практична складова витіснить дослідження та теоретичне осмислення дослідницького та практичного досвіду, що фактично означатиме зникнення психології діяльності в особливих умовах як прикладної галузі психологічного знання.

⁴⁰ Компендіум (лат. Compendium; тж. компендій) - скорочення; скорочений, прямиий шлях. Стислий виклад якоїсь системи знань - наукової дисципліни, підручника, лексикону, словника, енциклопедії. [273]

Функції теоретичного осмислення, наукової рефлексії, прикладних досліджень проблем психології діяльності в особливих умовах перейдуть до інших наукових дисциплін.

Подібний розвиток когнітивної складової психології діяльності в особливих умовах визначить особливості інших компонентів її дисциплінарної структури: зниження оцінки статусу психології діяльності в особливих умовах науковою референтною групою; якісні зміни у кадровому складі професійного співтовариства; розробка суто практико-орієнтованих програм професійної підготовки; спрощення організаційної структури; вузькоспеціалізовані комунікації тощо. Компенсувати втрату частини ресурсів можна буде за рахунок активної популяризації екстремальної, кризової психології, психології діяльності в особливих умовах. Подібний варіант розвитку ставить психологію діяльності в особливих умовах у жорстку залежність від соціокультурної ситуації та в перспективі може призвести до втрати її практичної функції.

Однією з можливих загроз інституціоналізації психології діяльності в особливих умовах може стати обмеження її проблемного поля, його звуження, наприклад, до проблеми оперативного зниження соціально-психологічної напруженості на територіях, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру (варіант 2). При такому розвитку невиправдане стиснення предметної області психології діяльності в особливих умовах знизить конкуренцію з боку суміжних психологічних областей і дисциплін, але не дозволить сформулювати теорії, підходи в рамках одного напрямку, призведе до необхідності запозичення з інших областей, до втрати самостійності даної галузі знань.

Надмірне звуження кордонів може призвести до втрати соціальної значущості психології діяльності в особливих умовах, перехід її прикладних та практичних функцій до інших галузей та дисциплін психології.

Найбільш конструктивним варіантом, при якому зростає можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах

(варіант 4), є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання. Це передбачає вирішення дослідницьких завдань різними засобами та організаційними формами наукової та практичної діяльності на підставі різних методологічних підходів та різнорівневе психологічне пояснення феноменів, що вивчаються, де кожен рівень є значущим і самостійним за наявності взаємозв'язків, «переходів» між рівнями.

Отже, вітчизняна психологія діяльності в особливих умовах має кілька можливих варіантів сучасного розвитку. І вибір одного з варіантів розвитку цієї галузі психологічного знання може здійснитися як «неусвідомлена реакція» або рух у напрямку конструктивного варіанту.

Висновки за розділом

1. Наведено ієрархію основних проблем, які цікавили вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Для усіх 230 дисертацій, захищених за період 1991-2021 рр. за вищезазначеною спеціальністю, перші одинадцять проблем у даній ієрархії виглядають наступним чином: особистість; психологічна підготовка, психологічна готовність; діяльність; негативні психічні стани; стрес та копінг-стратегії; колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок); психологічна адаптація; професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності; психологічна допомога та підтримка; професійно-психологічний відбір; реабілітація, реадаптація, постізоляційний період.

2. Обґрунтовані найбільш потужні вітчизняні центри з дослідження проблем в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України

імені Івана Черняхівського та Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

3. Досліджено гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Доведено, що більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць). Жінками захищено 79 дисертацій, що становить 34% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць за період 1991-2021 рр. Іншими словами, - фактично кожна третя дисертація в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» була захищена жінкою.

Чоловіки-науковці найчастіше оперували такими поняттями: «професійна», «діяльність», «психологічна», «адаптація», «стійкість», «рятувальник». Жінки частіше використовували такі ключові слова: «психологічна», «професійна», «діяльність», «готовність», «стійкість».

Можемо констатувати, що найбільш вживані слова для чоловіків та жінок майже однакові, а невелика різниця між ними не вказує на суттєві розбіжності у наукових інтересах та не є гендерно специфічною.

4. Проведено аналіз теоретико-методологічних основ дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах». Увесь масив отриманої при аналізі інформації розподілено на три групи – загальнонауковий, загальнопсихологічний та спеціальний.

5. Проаналізовано та упорядковано методи (теоретичні, емпіричні, експериментальні, психодіагностичні, математико-статистичні, технічні) та психодіагностичні методики, які застосовувалися вітчизняними науковцями при проведенні досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

6. Визначено основні варіанти розвитку наукових розробок з проблем психології діяльності в особливих умовах в майбутньому за допомогою

перебору комбінацій змін компонентів дисциплінарної організації та системоутворюючих факторів, що детермінують цей розвиток.

Як вихідні показники пропонується обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

Розглянуто 4 основні варіанти можливого розвитку однієї з галузей психологічної науки – психології діяльності в особливих умовах: (1) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при зниженому соціальному замовленні; (2) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при рівному актуальному або вищому рівні соціального замовлення; (3) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціальне замовлення рівні або вищі за актуальне; (4) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки вищий за високого рівня соціального замовлення.

Оскільки сучасний період розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах детермінований значною мірою реакцією на наслідки російсько-української війни, то перспективний її розвиток визначатиметься вираженим соціальним запитом на розробку широкого кола проблем, пов'язаних із профілактикою розвитку серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України бойової психічної травми, наданням нашим захисникам та захисницям психологічної допомоги, психологічної підтримки та психологічної реабілітації, зниженням соціально-психологічних ризиків у зв'язку з поверненням ветеранів бойових дій до нормальних умов життєдіяльності.

Саме тому, найімовірнішими стають три варіанти розвитку при значному соціальному запиті, найбільш небезпечним з яких є варіант «консервації» кризового етапу (варіант 3). У рамках цього варіанту практична складова витіснить дослідження та теоретичне осмислення дослідницького та практичного досвіду, що фактично означатиме зникнення психології

діяльності в особливих умовах як прикладної галузі психологічного знання. Функції теоретичного осмислення, наукової рефлексії, прикладних досліджень проблем психології діяльності в особливих умовах перейдуть до інших наукових дисциплін.

Однією з можливих загроз інституціоналізації психології діяльності в особливих умовах може стати обмеження її проблемного поля, його звуження, наприклад, до проблеми оперативного зниження соціально-психологічної напруженості на територіях, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру (варіант 2). Надмірне звуження кордонів може призвести до втрати соціальної значущості психології діяльності в особливих умовах, перехід її прикладних та практичних функцій до інших галузей та дисциплін психології.

Доведено, що найбільш конструктивним варіантом, при якому зростає можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах (варіант 4), є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання. Це передбачає вирішення дослідницьких завдань різними засобами та організаційними формами наукової та практичної діяльності на підставі різних методологічних підходів та різнорівневе психологічне пояснення феноменів, що вивчаються, де кожен рівень є значущим і самостійним за наявності взаємозв'язків та «переходів» між рівнями.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо розкриття генезису вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

І. Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду даної проблеми дозволили сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню ролі та місця спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» в сучасній вітчизняній психологічній науці.

1. Інтерес до знань, які ми сьогодні відносимо до області психології діяльності в особливих умовах, виник давно. Тому ми з повним правом можемо заявити, що психологія діяльності в особливих умовах – і древня і зовсім молода наукова спеціальність. Її існування, як самостійної наукової спеціальності, налічує трохи більше півстоліття (починаючи з 1972 року), але можна з упевненістю сказати, що основна проблематика займає людську думку з тих самих пір, коли людина почала замислюватися про таємниці навколишнього світу і пізнавати їх.

2. Наукові ступені доктора та кандидата психологічних наук почали присуджувати в СРСР лише з 1968 р. Це, безсумнівно, підвищило методологічний рівень наукових досліджень та сприяло створенню власних галузей в межах психологічної науки.

Однією з таких наукових областей стає військова психологія, яка, однак, була не в змозі охопити низку інших професій, окрім військових, які також мали специфічні умови діяльності. Саме тому, у 1972 р. в СРСР відкривається більш широка спеціальність за шифром 19.00.11 - «Психологія праці в особливих умовах», яка з 1977 р. включає до свого паспорту спеціальності і дослідження з військової психології. У 1988 р. змінюється шифр спеціальності «Психологія праці в особливих умовах» з 19.00.11 на 19.00.14.

3. Після розпаду Радянського Союзу та отримання Україною незалежності у вітчизняній науці багаторазово змінювався перелік наукових

спеціальностей, затверджувався порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня кандидата та доктора наук, трансформувалися повноваження ВАК/ДАК, змінювалася не тільки назва спеціальності 19.00.09 з «Психологія праці в особливих умовах» на «Психологія діяльності в особливих умовах», але й сфера її наукових досліджень.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» скасовувала спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Підготовка здобувачів вищої освіти почала здійснюватися за іншим напрямом, - в межах галузі знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки», код спеціальності - 053 – «Психологія». Це рішення Уряду призвело до фактичного «розмивання» устояної системи наукового супроводу професійних контингентів сектору безпеки та оборони України. Вітчизняна наукова спільнота часто не в змозі ознайомитися з результатами кваліфікаційних наукових праць, присвячених діяльності людини в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, в силу відсутності інформації про захист конкретного дисертаційного дослідження та подальшого висвітлення його основних результатів у широких наукових колах. Відсутність авторефератів кваліфікаційних наукових праць, розгалуженої мережі спеціалізованих наукових видань за конкретним напрямком вітчизняної психологічної науки, - психології діяльності в особливих умовах, «розпилення» проблематики психологічних досліджень - лише мала дециця того, що ми спостерігаємо сьогодні з введенням в дію рішення Уряду про скасування підготовки фахівців вищої кваліфікації за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

4. Комплексна модель дослідження генезису психології діяльності в особливих умовах дозволяє не тільки узагальнити коло її наукових здобутків, але й визначити основні варіанти її розвитку в майбутньому.

Етапом розвитку сучасних поглядів на психологію діяльності в особливих умовах може виступати узагальнення результатів теоретичних та

експериментальних (емпіричних) досліджень, що накопичились з 1991 року по теперішній час. Така робота затребувана, по-перше, практичними запитами, перш за все, сектору безпеки та оборони України та, по-друге, - внутрішньою логікою наукової діяльності, яка дає можливість отримати справжнє, адекватне і достовірне знання.

II. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час проведення дослідження, дозволила отримати результати, які повніше розкривають генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

У ході розгляду даного питання:

1. Визначено предмет та проблемне поле спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах».

2. Представлено коло професій, які входять до предметної області спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (пожежні, рятувальники, співробітники правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовці, космонавти, пілоти, моряки, охоронці, шахтарі, водії, спортсмени, працівники АЕС, особи, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців).

3. Виявлено міждисциплінарні зв'язки спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

4. Запропоновано періодизацію становлення та розвитку спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»: (а) період зародження ідей психології діяльності в особливих умовах (донауковий період). Цей період віднесено у часі від епохи існування Київської Русі (IX – XIII століття) до епохи українського козацтва (XV – XVIII століття); (б) період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину на етапі розквіту в Російській імперії промисловості, транспорту та

військової справи (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть); (в) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *радянської* психологічної науки (початок XX століття – розпад СРСР); (г) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі *сучасної вітчизняної* психологічної науки (1991 – 2021 рр.).

Кожен з виділених у дисертаційній роботі періодів збагатив сучасну спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» власними постулатами. Основні твердження, які для побудови сучасної наукової теорії психології діяльності в особливих умовах приймаються вітчизняною науковою спільнотою без доказів як вихідні, з достатньою повнотою розкриті у висновках до розділу I нашої кваліфікаційної наукової праці.

5. Наведено ієрархію основних проблем, які цікавили вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Для усіх 230 дисертацій, захищених за період 1991-2021 рр. за вищезазначеною спеціальністю, перші одинадцять проблем у даній ієрархії виглядають наступним чином: особистість; психологічна підготовка, психологічна готовність; діяльність; негативні психічні стани; стрес та копінг-стратегії; колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок); психологічна адаптація; професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності; психологічна допомога та підтримка; професійно-психологічний відбір; реабілітація, реадаптація, постізоляційний період.

6. Обґрунтовані найбільш потужні вітчизняні центри з дослідження проблем в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського та Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

7. Досліджено гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Доведено, що більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць). Жінками захищено 79 дисертацій, що становить 34% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць за період 1991-2021 рр. Іншими словами, - фактично кожна третя дисертація в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» була захищена жінкою.

Чоловіки-науковці найчастіше оперували такими поняттями: «професійна», «діяльність», «психологічна», «адаптація», «стійкість», «рятувальник». Жінки частіше використовували такі ключові слова: «психологічна», «професійна», «діяльність», «готовність», «стійкість».

Можемо констатувати, що найбільш вживані слова для чоловіків та жінок майже однакові, а невелика різниця між ними не вказує на суттєві розбіжності у наукових інтересах та не є гендерно специфічною.

8. Проведено аналіз теоретико-методологічних основ дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09. - «Психологія діяльності в особливих умовах». Увесь масив отриманої при аналізі інформації розподілено на три групи – загальнонауковий, загальнопсихологічний та спеціальний.

9. Проаналізовано та упорядковано методи (теоретичні, емпіричні, експериментальні, психодіагностичні, математико-статистичні, технічні) та психодіагностичні методики, які застосовувалися вітчизняними науковцями при проведенні досліджень в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

10. Визначено основні варіанти розвитку наукових розробок з проблем психології діяльності в особливих умовах в майбутньому за допомогою перебору комбінацій змін компонентів дисциплінарної організації та системоутворюючих факторів, що детермінують цей розвиток.

Як вихідні показники пропонується обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

Розглянуто 4 основні варіанти можливого розвитку однієї з галузей психологічної науки – психології діяльності в особливих умовах: (1) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при зниженому соціальному замовленні; (2) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки нижчий за актуальний при рівному актуальному або вищому рівні соціального замовлення; (3) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціальне замовлення рівні або вищі за актуальне; (4) рівень інституціоналізації даної галузі психологічної науки вищий за високого рівня соціального замовлення.

Оскільки сучасний період розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах детермінований значною мірою реакцією на наслідки російсько-української війни, то перспективний її розвиток визначатиметься вираженим соціальним запитом на розробку широкого кола проблем, пов'язаних із профілактикою розвитку серед професійних контингентів сектору безпеки та оборони України бойової психічної травми, наданням нашим захисникам та захисницям психологічної допомоги, психологічної підтримки та психологічної реабілітації, зниженням соціально-психологічних ризиків у зв'язку з поверненням ветеранів бойових дій до нормальних умов життєдіяльності.

Саме тому, найімовірнішими стають три варіанти розвитку при значному соціальному запиті, найбільш небезпечним з яких є варіант «консервації» кризового етапу (варіант 3). У рамках цього варіанту практична складова витіснить дослідження та теоретичне осмислення дослідницького та практичного досвіду, що фактично означатиме зникнення психології діяльності в особливих умовах як прикладної галузі психологічного знання. Функції теоретичного осмислення, наукової рефлексії, прикладних

досліджень проблем психології діяльності в особливих умовах перейдуть до інших наукових дисциплін.

Однією з можливих загроз інституціоналізації психології діяльності в особливих умовах може стати обмеження її проблемного поля, його звуження, наприклад, до проблеми оперативного зниження соціально-психологічної напруженості на територіях, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру (варіант 2). Надмірне звуження кордонів може призвести до втрати соціальної значущості психології діяльності в особливих умовах, перехід її прикладних та практичних функцій до інших галузей та дисциплін психології.

Доведено, що найбільш конструктивним варіантом, при якому зростає можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах (варіант 4), є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання. Це передбачає вирішення дослідницьких завдань різними засобами та організаційними формами наукової та практичної діяльності на підставі різних методологічних підходів та різнорівневе психологічне пояснення феноменів, що вивчаються, де кожен рівень є значущим і самостійним за наявності взаємозв'язків та «переходів» між рівнями.

Потребують подальшого вивчення інші галузі вітчизняної психологічної науки та їх вклад в практику психологічного супроводу професійних контингентів сектору безпеки та оборони України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. М. 1981. С.15.
2. Добров Г.М. Наука о науке. Введение в общее наукознание. Київ. 1966. С.53-54.
3. Теплов Б.М. Избранные труды. М.1985.Т.2 С.192.
4. Миронин С. Два способа развития науки и история диссертационного дела /Режим доступа : <http://www.biometrica.tomsk.ru/naukoved/mironin.htm>
5. Ключевский В.О. Курс русской истории / [соч.] В. Ключевского. - 3-е изд. - М., 1908-1916. – в 3 т.
6. Кричевский Г.Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России // История СССР. № 2. М. 1985. С. 141-153.
7. Історія університету / Режим доступу : <https://karazin.ua/universitet/istoriia-universitetu/>
8. Поборы за науку. Защита диссертаций превращается в финансовый марафон /Режим доступа : <https://korrespondent.net/tech/science/3565655-pobory-za-nauku-zaschyta-dyssertatsyi-prevrashaetsia-v-fynansovyi-marafon>
9. Декрет Совета народных комиссаров «О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных ученых и высших учебных заведений» // Декреты Советской власти / [сост. Г.Д. Обичкин]. М. 1964. Т. 3. С. 381–382.
10. Ідрісов Д.І. Вища атестаційна комісія як державний орган з присудження наукових ступенів / Д.І. Ідрісов // Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2012. Т. 136. С. 32-36. [Електронний ресурс]. /Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2012_136_8.

11. Постановление СНК СССР от 13 января 1934 г. «Об ученых степенях и званиях» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1934. № 3. С. 57–58.

12. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР «Об образовании Всесоюзного комитета по высшей школе при СНК Союза ССР» // Бюллетень Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при СНК СССР. 1936. № 1. С. 2.

13. Постановление СНК СССР от 20 марта 1937 г. «Об ученых степенях и званиях» // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции : [сост. М. И. Мовшович]. М. 1948. С. 326–327.

14. Положение о Высшей аттестационной комиссии по присуждению ученых степеней и званий при Комитете по делам высшей школы при СНК СССР // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции : [сост. М. И. Мовшович]. М. 1948. С. 419-420.

15. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О преобразовании Комитета по делам высшей школы в союзно-республиканское Министерство высшего образования // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции : [сост. М. И. Мовшович]. М. 1948. С. 20.

16. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / [сост. Г. И. Войленко и др]. М. 1957. С. 326–327.

17. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему совершенствованию аттестации научных и научно-педагогических кадров» // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. 1976. № 1. С. 51.

18. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. 1976. № 1. С.5–9.

19. Положение о порядке присуждения ученых степеней и ученых званий // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. 1976. № 2. С. 2–17.

20. Положение о порядке присуждения ученых степеней и ученых званий // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. 1990. № 3. С. 2.

21. Положення про Вищу атестаційну комісію України. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.1992 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=265-92-%EF](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=265-92-%EF).

22. Про затвердження переліку спеціальностей наукових працівників. Наказ ВАК України № 86 від 13.03.1997 р. [Електронний ресурс]. /Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0133-97#Text>

23. Порядок присудження наукових ступенів і вчених звань. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.1997 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=644-97-%EF](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=644-97-%EF).

24. Про затвердження Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Наказ ВАК України № 288 від 10.06 1999 р. [Електронний ресурс]. /Режим доступу http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG3718.html

25. Положення про Вищу атестаційну комісію України. Затверджено Указом Президента від 25.02.1999 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=216%2F99>.

26. Паспорти спеціальностей – Психологічні науки. [Електронний ресурс]. /Режим доступу : https://www.studmed.ru/pasporti-specalnostey-psiologchn-nauki_b6b2535a816.html

27. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1085%2F2010>.

28. Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF#Text>

29. Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>

30. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах). Затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>

31. Проведення експерименту з присудження «ступеня доктора філософії». Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 № 167 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-mentu-z-prisudzhennya-stupenya-doktora-filosofiyi>

32. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 27 липня 2016 р. № 567 і від 6 березня 2019 р. № 167. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 979 [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2020-%D0%BF#Text>

33. Бандурка О.М., Венедиктов В.С., Тімченко О.В., Христенко В.Є. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України. Харків. 2005. 319 с.

34. Екстремальна психологія: Підручник /За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. К., 2007. 502 с.
35. Кризова психологія: Навчальний посібник /За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків. 2010. 383 с.
36. Психологія праці у звичайних та екстремальних умовах : навч. посібник /М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець та ін.. К., 2015. 652 с.
37. Климов Е.А.. Школа... а что дальше? Старшекласснику о выборе профессии. Л., 1971. 190 с.
38. Яковенко С.І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації): Дисс... д. психол. н.: 19.00.01 / Яковенко Сергій Іванович. Київ: Інститут психології ім.. Г.С. Костюка НАПН України. 1998. 34 с.
39. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): Автореферат дисс... д. психол. н.: 19.00.06 / Тімченко Олександр Володимирович. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2003. 35 с.
40. Стасюк В.В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів: Дисс... д. психол. н.: 19.00.05 / Стасюк Василь Васильович. Київ: Інститут психології ім.. Г.С. Костюка НАПН України. 2005. 34 с.
41. Осьодло В.І. Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності: Дисс... д. психол. н.: 19.00.01 / Осьодло Василь Ілліч. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2013. 40 с.
42. Колесніченко О.С. Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України: Дисс... д. психол. н.: 19.00.06 / Колесніченко Олександр Сергійович. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2019. 44 с.

43. Блінов О.А. Психологія бойового стресу: Автореферат дисс... д. психол. н.: 19.00.04 / Блінов Олег Анатолійович. Київ: Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2020. 43 с.

44. Логачов М.Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: Автореферат дисс... канд. психол. н.: 19.00.06 / Логачов Микола Григорович. Харків: Університет внутрішніх справ. 2001. 16 с.

45. Лефтеров В.О. Психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Дисс... канд. психол. наук: 19.00.06 / Лефтеров Василь Олександрович. Харків: Національний ун-т внутрішніх справ. 2001. 206 с.

46. Слюсар І.М. Посттравматичний стресовий розлад у працівників дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції: профілактика, психологічна діагностика та корекція: Автореферат дисс... канд. психол. н.: 19.00.06 / Слюсар Інна Миколаївна. Київ: Національна академія внутрішніх справ. 2005. 18 с.

47. Рибик Л.А. Теоретико-прикладні засади надання психологічної допомоги дружинам загиблих правоохоронців, загиблих при виконанні службових обов'язків: Автореферат дисс... канд. психол. н.: 19.00.06 / Рибик Лариса Анатоліївна. Київ: Національна академія внутрішніх справ. 2019. 19 с.

48. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник. Харьков, 2002. 596 с.

49. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб., 2001. 288 с.

50. Котляр М.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М.Ф. Котляр. К., 2005. 414 с.

51. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. К., 2010. 280 с.

52. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. К., 1996. 151 с.

53. Полонський І. Шлях воїна Київської Русі /Режим доступу : <https://ischool.org.ua/index.php/ukr/shljah-voina-kiivskoi-rusi>
54. Ширококов Ю.М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону. : монографія. Харків. 2020. 476 с.
55. «Повчанні дітям» Володимира Мономаха /Режим доступу : <https://sites.google.com/site/pivovarsvitlanavasiliivna/istoria-ukraieni/litopisi-pro-ukraienу/povcanna-volodimira-monomaha>
56. Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі. Науково-популярний нарис / В.Й. Довженок. К., 1950. 86 с.
57. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. К., 1998. 352 с.
58. «Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана /Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop01.htm>
59. Від дружинників Київської Русі та козаків до кіборгів /Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/v-d-druzhinnik-v-ki-vsکو-rus-do-kozak-v-do-k-borg-v>
60. Співець козацької вольниці Чайковський Андрій Якович /Режим доступу : https://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/17060/
61. П. Кралюк. Князі Вишневецькі в літературі польській та українській або Хто був прототипом героя «народної» пісні «Гей, соколи...» /Режим доступу : <http://incognita.day.kyiv.ua/knyazi-vishneveczki-v-literaturi-polskij-ta-ukrayinskij.html>
62. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підручник / [Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Є.Д. Скулиш] ; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є.Д. Скулиша. К., 2012. 212 с.
63. Інформаційно-психологічне протиборство за часів українського козацтва /Режим доступу : https://pidru4niki.com/1151051336977/politologiya/informatsiyno-psihologichne_protiborstvo_chasiv_ukrayinskogo_kozatstva

64. Хоткевич Г.М. Два гетьмани. К., 1991. 105 с.
65. «Опис України» французького військового інженера і відомого картографа Г. Левассера де Боплана /Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop01.htm>
66. Сірополко С. Школотзнавство [Електронна копія] : конспект лекцій, читаних в Укр. пед. ін-ті ім. М. Драгоманова у Празі в 1925/6 шк. р. / проф. С. Сірополко. Прага : Сіяч. 1926 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2019).
67. Островський О. Іван Богун, полковник вінницький. К., 2009. 312 с.
68. Козацька доба: особливості народної фізичної культури українського народу /Режим доступу : <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/dpju/24111/>
69. Яворницький Д.И. История запорожских казаков / Яворницький Дмитрій Іванович. К., 1990. Т. 2. 660 с.
70. Л. Зализняк. От Запорожских Вольностей до Новороссии / Леонид Зализняк /Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/ot-zaporozhskikh-volnostei-v-novorossii>
71. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. М.: Голос; Колокол-Пресс. 1993-1998. Кн.1: История России с древнейших времен. Т.1-2. М., 1993. С.340.
72. Яворницький Д.И. История запорожских казаков / Яворницький Дмитрій Іванович. К., 1990. Т. 2. 660 с.
73. А.А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского: Составленная из подлинных документов Запорожского сечевого архива А. Скальковским. («Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго») /Аполлон Александрович Скальковский. Т. I – III. 1840 (сучасне перевидання – 1994).Т. III. С. 173 - 196).
74. Словари и энциклопедии на Академике. Головатый Павел Андреевич /Режим доступа : <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1466691>] та писар І. Глоба [Глоба Иван Яковлевич. Википедия /Режим доступа :

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0,%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

75. Климов Е.А., Носкова О.Г. История психологии труда в России : учеб. пособие. М., 1992. 221 с.

76. Барабанщиков А.В., Феденко Н.Ф. История военной психологии. М., 1983. 155 с.

77. Марцинковская Т.Д. История детской психологии : учебник для студ. пед. вузов. М., 1998. 272 с.

78. Носкова О.Г. Развитие психологических знаний о труде и трудящемся в России конца XIX – начала XX века /Носкова Ольга Геннадиевна. Дис... канд. психол. наук : 19.00.03. – психология труда, инженерная психология. М., 1986. 260 с.

79. Эрисман Ф.Ф. Избранные произведения : в 2 т. Т. 2. М., 1959. 315 с.

80. Носкова О.Г. Железнодорожная психология И.И. Рихтера /Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. № 1. 1985. С.55-65.

81. К истории отечественной авиационной психологии. Документы и материалы / отв. ред. К. К. Платонов. М., 1981. С. 23-24.

82. Михайловский Н. К. Герои и толпа : избр. тр. по социологии : в 2 т. / отв. ред. В.В. Козловский. СПб., 1998. Т. 1. 362 с.; Т. 2. 406 с.

83. Тимченко А.В. Военная психология, психотерапия и психиатрия в царской России конца XIX - начала XX столетия. Харьков. 1995. 118 с.

84. Southard E.E. Shell-shock and other neuropsychiatric problems presented in five hundred and eighty-nine case histories from the War literature, 1914. – Boston, W.M. Leonard. - 1919. - p. 1071. [Электронный ресурс] // Columbia University Libraries. – URL : <https://archive.org/details/shellshockothern00sout>

85. Фридлендер К. Несколько аспектов shellshock'а в России 1914-1916 // Россия и Первая мировая война : материалы международного научного коллоквиума. СПб., 1999. С. 315.
86. Боришпольский В.С. Травматические неврозы и их объективные признаки // Доклады, приложенные к трудам временного медицинского общества на Дальнем Востоке в г. Харбине. Харбин, 1904.
87. Шумков Г.Е. Неврозы войны // Журнал невропатологии и психиатрии имени С.С. Корсакова. 1907. Кн. 6. С. 1180-1199.
88. Фельцман О.Б. К вопросу о психозах военного времени // Журнал невропатологии и психиатрии имени С.С. Корсакова. 1914. Кн. 4. С. 536-552.
89. Суханов С. А. Психоневрозы военного времени // Русский врач. 1915. № 19. С. 437-442.
90. Хорошко В.К. О душевных расстройствах вследствие физического и психического потрясения на войне // Психиатрическая газета. 1916. № 1. С. 1-10.
91. Баженов Н.Н. О значении стихийных бедствий в этиологии некоторых нервных и психических заболеваний // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. 1914. Кн. 1-2. С. 1-14.
92. Каннабих Ю.В. История психиатрии. Л., 1928. 520 с.
93. Бехтерев В. М. Роль внушения в общественной жизни // Гипноз, внушение, телепатия / сост., авт. вступ. статьи и примеч. Г.Х. Шингаров. М., 1994. С. 98-170.
94. Резанов А. Паника. (Психологический этюд) // Военный сборник. 1910. № 7.
95. Измestьев П. И. Очерки по военной психологии. (Некоторые основы тактики и военного воспитания). Пг., 1923. 115 с.
96. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності. К., 2004. 310 с.
97. Професійний відбір у вітчизняній науці і практиці комплектування Збройних Сил //Режим доступу :

https://stud.com.ua/106378/psihologiya/profesiyniy_vidbir_vitchiznyaniy_nautsi_p_raktitsi_komplektuvannya_zbroynih

98. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. Львів. 1996. 360 с.

99. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття) / Упоряд. Б.З. Якимович. 4-те вид. Львів. 1992. 688 с.

100. Основні історичні періоди військового мистецтва українського народу, їх значення для розбудови сучасних Збройних сил України /Режим доступу : <https://subject.com.ua/textbook/protection/10klas/4.html>

101. Мобилизация интеллекта: Первая мировая война и международное научное сообщество / Интеллигенция в истории: Образованный человек в социальных представлениях и действительности. / Режим доступу : [URL:http://august-1914.over.ru/dmitriev.pdf](http://august-1914.over.ru/dmitriev.pdf)

102. Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. / Режим доступу : [URL:http://ruslitwwi.ru/files/attachment/2254.pdf](http://ruslitwwi.ru/files/attachment/2254.pdf)

103. Москвитина О.А. Первая мировая война и проблемы российского общества / Режим доступу : <https://xn----ftbdbb7agkaebfddpxbq1irc3a7e.xn--p1ai/library/collected-articles/pervaya-mirovaya-vojna-i-problemy-rossijskogo-obshchestva?start=15>

104. Теплов Б.М. Ум полководца [Электронный ресурс] // /Режим доступу : https://psyjournals.ru/vestnik_psyobr/2012/n4/Mind_of_the_commander.shtml

105. Нервнобольные войны: Извлечение из первого годовичного отчета Амбулатории нервных. болезней для лазаретов Петроградской стороны / Сост. персоналом Амбулатории: О. Болтиной, Н. Владычанской, С. Гирман [и др.]; Под ред. Г. Трошина. Пг., 1915. 32 с.

106. Военный сборник. 1913. № 11. С. 100.

107. Современное состояние и тенденции развития эргономики : по зарубежным материалам : обзор / авт.-сост. В.М. Мунипов. М., 1978. 72 с.
108. Психология трудовой деятельности / Г.В. Ложкин, Н.Ю. Волянюк // Учебное пособие. Хмельницкий, 2012. 320 с.
109. История российской психологии в лицах /Режим доступа : <http://hist-psy.ru/oppressedpsychologists.php>
110. Корсун С.І. Професійно-психологічний відбір. Історія та сучасність / Режим доступу : http://www.rusnauka.com/25_SSN_2009/Psihologia/51624.doc.htm
111. История отечественной психологии труда / Режим доступа : <https://studfile.net/preview/9700221/page:3/>
112. Брусилковский Л.Я., Бруханский Н.П., Сегалов Т.Е. Землетрясения в Крыму и нервнопсихический травматизм М. 1928.106 с.
113. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сб. документов за 1917-1947 гг. Вып. 1. М.; Л., 1947. С. 190-193.
114. Україна в Другій світовій війні. К., 2015. 28 с.
115. Осьодло В. І. Друга світова війна у психологічному вимірі / Ukrainian psychological journal № 1. 2016. С. 87-103.
116. Лурия А. Р. Этапы пройденного пути. Научная биография. М. 1982. С. 129.
117. Тімченко О.В. Харківська наукова школа екстремальної юридичної психології: історія становлення та перспективи розвитку / О.В. Тімченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2004. Вип. 28. С. 462-466.
118. Погорельська Н.І. Особливості розвитку радянської психології на початку СРСР / Габітус. 2020. Вип. 15. С. 77-81.
119. Рыбников Н.А. Тематика советской психологии в условиях Великой Отечественной войны / Н. А. Рыбников // Советская педагогика. М., 1944, № 1. С. 28-34.

120. Леонтьев А. Н. К вопросу о генезисе чувствительности / А. Н. Леонтьев // Психология : Сборник, посвященный 60-летию со дня рождения и 35-летию научной деятельности Д. Н. Узнадзе. Тбилиси, 1944. С. 215-230.
121. Леонтьев А. Н. Восстановление движений: Исследование восстановления функций руки после ранения / А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец. М., 1945. 231 с.
122. Лурия А. Р. Восстановление функций мозга после военной травмы / А. Р. Лурия. М., 1948. 235 с.
123. Лурия А. Р. Советские психологи в годы Великой Отечественной войны / А. Р. Лурия / Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. М. 1975. № 5. С. 757-759.
124. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Наукове видання. К., 2016. 126 с.
125. Лурия А.Р. Вклад Б.М. Теплова в конкретную психологию / А.Р. Лурия // Психология и психофизиология индивидуальных различий. М. 1977. С. 64-71.
126. Теплов Б.М. Ум полководца / Б.М. Теплов // Избранные труды. В 2-х т. М. 1985. Т. 1. С. 223-305.
127. Кольцова В.А. Деятельность психологов в годы Великой Отечественной войны / В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник // Психологический журнал. М. 1990. Т. 11. № 3. С. 16-25.
128. Феофанов М. П. Воспитание смелости и мужества / М. П. Феофанов // Советская педагогика. М. 1941. № 10. С. 60.
129. Платонов К. К. О системе психологии. М. 1972. 216 с.
130. Физиологическое учение И.П. Павлова в психиатрии и невропатологии. М. 1952. 476 с.

131. Дегтяренко Т. Психофізіологія індивідуальних відмінностей. Історичні концепції / Т. Дегтяренко, Н. Орлик, О. Костюк // Наука і освіта. 2020. № 3. С. 64-73.
132. Історія виникнення психології індивідуальних відмінностей / Режим доступу : http://um.co.ua/8/8-17/8-173426.html#google_vignette
133. Теория поэтапного формирования умственных действий. Петр Яковлевич Гальперин (1902-1988) / Режим доступу : <https://psyfactor.org/hist/galperin-2.htm>
134. Концепція системного підходу Б.Ф. Ломова / Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/10778/86/>
135. Рибалка В.В. Методологічні проблеми наукової психології: посібник. К., 2017. 160 с.
136. Инструкция по организации и проведению психологического отбора курсантов летных училищ ВВС / Б.Л. Покровский и др. М. 1971. 131 с.
137. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. и др. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск. 1976. 176 с.
138. На межі можливостей розуму. Психіка та космос / Режим доступу : <https://universemagazine.com/na-mezhi-mozhlyvostej-rozumu-psyhika-ta-kosmos/>
139. Горбов Ф.Д. Психологический стресс космического полета // Эргономика. М. 1971. Вып. 2. С. 155–167.
140. Випробовування космонавтів [Електронний каталог науково-технічної бібліотеки Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»] / Режим доступу : <http://library.khai.edu/ua/virtual-dop/viprobuvannya-kosmonavtyav>
141. Горбов Ф.Д., Новиков М.А. Вопросы интегративной оценки групповой деятельности // Тезисы докладов II съезда Общества психологов. М. 1963. Вып. 3. С. 49-50.
142. Ломов Б.Ф., Прохоров А.И. К вопросу о контроле за состоянием человека-оператора // Вопросы бионики. М. 1967. С. 249-255.

143. Завалова Н.Д., Пономаренко В.А. Принцип активного оператора в инженерной психологии // Инженерная психология. Теория, методология и практическое применение. М. 1977. С. 119-134.
144. Зараковский Г.М. Психофизиологический анализ трудовой деятельности. М. 1966. 113 с.
145. Психологические аспекты руководства полетами. М. 1987. 81 с.
146. Горбов Ф.Д., Лебедев В.И. Психологические аспекты труда операторов. М. 1975. 206 с.
147. Горбов Ф.Д., Чайнова Л.Д. О «трудных» состояниях, возникающих в задачах сложного различения при лимитированной деятельности // Вопросы психологии. 1960. № 6. С. 123-130.
148. Горбов Ф.Д. Пароксизмы при непрерывной деятельности : Автореф. дис... д. мед. наук. М. 1963. 62 с.
149. Гримак Л.П., Пономаренко В.А. Психические состояния летчиков и формы их проявления в полете // Военно-медицинский журнал. 1971. № 5. С. 72-76.
150. Марищук В.Л., Платонов К.К., Плетницкий Е.А. Напряженность в полете. М. 1969. 118 с.
151. Гримак Л.П., Пономаренко В.А. В сложной ситуации // Авиация и космонавтика. 1969. № 1. С. 19-20.
152. Нерсисян Л.С., Пушкин В.Н. Психологическая структура готовности оператора к экстремному действию // Вопросы психологии. 1969. № 5. С. 60-68.
153. Ганюшкин А.Д. Состояние психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях : Автореф. дис... канд. психол. н.: 19.00.07. Л. 1972. 22 с.
154. Завалова Н.Д., Пономаренко В.А. Принцип активного оператора в инженерной психологии // Инженерная психология. Теория, методология и практическое применение. М. 1977. С. 119-134.

155. Бодров В.А. Проблемы профессионального психологического отбора // Психологический журнал. 1985. № 2. С. 85-94.
156. Бодров В.А. и др. Психологический отбор летчиков и космонавтов. Проблемы космической биологии / В.А. Бодров, В.Б. Малкин, Б.Л. Покровский, Д.И. Шпаченко. М. 1984. Т. 48. 264 с.
157. Покровский Б.Л. Психологический отбор курсантов в летные училища // Военно-медицинский журнал. 1962. № 10. С. 54-56.
158. Дьяченко М.И. Психологический анализ боевой деятельности советских воинов. М. 1974. 106 с.
159. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. и др. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск. 1976. 176 с.
160. Лейбович Х.И. Психология управления войсками // Вестник противовоздушной обороны. 1968. № 6. С. 17-21.
161. Введение в военно-морскую психологию /А.М. Столяренко, Г.А. Броневицкий, Ю.П. Зуев, В.Я. Коркин. Изд-во ПУ Краснознаменного Северного флота. 1970. 305 с.
162. Платонов К.К. О системе психологии. М. 1972. 216 с.
163. Галактионов А.И., Вавилов В.А. Анализ и организация операторской деятельности // Психологический журнал. 1992. № 3. С. 14-24.
164. Горбов Ф.Д., Лебедев В.И. Психологические аспекты труда операторов. М. 1975. 206 с.
165. Зараковский Г.М., Медведев В.И. Психолого-физиологическое содержание деятельности операторов // Инженерная психология: теория, методология, практическое применение. М. 1977. С. 101-118.
166. Зараковский Г.М., Медведев В.И., Мунипов В.М. Принципы эргономического описания деятельности оператора // Эргономика. Принципы и рекомендации. М. 1971. Вып. 2. С. 5-32.
167. Медведев В.И. Психологические реакции человека в экстремальных условиях // Адаптация человека к экстремальным условиям среды. М. 1979. С. 625-672.

168. Медведев В.И., Завалова Н.Д., Пономаренко В.А. Психические состояния человека в особых условиях деятельности // Психологический журнал. 1983. № 6. С. 92-105.

169. Забродин Ю.М. Развитие советской психологии и задачи психологической службы // Психологический журнал. 1984. Т. 5. № 6. С. 3-20.

170. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М. 1983. 220 с.

171. Суходольский Г.В., Шмелева И.А. Проектирование групповой деятельности операторов // Практикум по инженерной психологии и психологии труда : учеб. пособие. Л. 1983. С. 191-197.

172. Бодров В.А. Экспериментально-психологическое исследование совмещенной операторской деятельности // Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. М. 1981. С. 192- 209.

173. Завалова Н.Д., Пономаренко В.А. Ошибки оператора как следствие слабого учета человеческого фактора при конструировании систем управления // Проблемы инженерной психологии. М. 1968. Вып. 1. С. 172-182.

174. Завалова Н.Д., Пономаренко В.А. О методологических основах изучения ошибочных действий человека, управляющего летательным аппаратом // Деятельность космонавта в полете и повышение ее эффективности. М. 1981. С. 100-116.

175. Котик М.А., Емельянов А.М. Ошибки управления. Талин 1985. 390 с.

176. Котик М.А. Психология безопасности. Талин. 1981. 408 с.

177. Береговой Г.Т. Роль человеческого фактора в космических полетах // Психологические проблемы космических полетов. М. 1982. С. 17-24.

178. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов. Л. 1982. 102 с.

179. Замалетдинов И.С., Жданов О.И. Обусловленность деятельности и поведения личности и группы особенностями индивидуальных когнитивных стилей // Психологические проблемы космических полетов. М. 1979. С. 110-115.
180. Замалетдинов И.С., Богдашевский Р.Б. О некоторых перспективах изучения и совершенствования творческой познавательной деятельности личности и группы // Психологический журнал. 1984. Т. 5. № 5. С. 13-25.
181. Бодров В.А., Лукьянова Н.Ф. Личностные особенности пилотов и профессиональная эффективность // Психологический журнал. 1981. № 2. С. 51-65.
182. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. К., 2012. 200 с.
183. Жданов О.И. Возможные подходы к изучению стиля познавательного поведения космонавта в индивидуальном и групповом вариантах деятельности // Психологические проблемы космических полетов. М. 1979. С. 115-119.
184. Богдашевский Р.Б. и др. Экспериментальная модель режима непрерывной деятельности, ее психодиагностические возможности и перспективы использования // Вопросы кибернетики. Психологические состояния и эффективность деятельности. М. 1983. С. 54-70.
185. Бодров В.А. Проблемы утомления летного состава (понятие, причины, признаки, классификация) // Физиология человека. 1988. № 5. С. 835-843.
186. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов. Л. 1982. 102 с.
187. Бодров В.А. Медико-психологические вопросы профессиональной надежности летного состава // Военно-медицинский журнал. 1984. № 4. С. 45-47.

188. Бодров В.А. Проблема профессиональной и функциональной надежности оператора // Психологический журнал. 1989. № 4. С. 142-149.
189. Ломов Б.Ф., Мясников В.И. Медико-психологические аспекты профессиональной надежности космонавта // Психологический журнал. 1988. № 6. С. 65-72.
190. Завалова Н.Д., Ломов Б.Ф., Пономаренко В.А. Образ в системе психической регуляции деятельности. М. 1986. 174 с.
191. Дикая Л.Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. М. 1985. С. 63-90.
192. Дикая Л.Г., Салманина О.М. Изучение психофизиологических механизмов регуляции ФС в особых условиях // Системный подход к психофизической проблеме. М. 1982. С. 135-140.
193. Леонова А.Б., Медведев В.И. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности. М. 1981. 112 с.
194. Леонова А.Б. Психологические средства оценки и регуляции функциональных состояний человека : дисс... д. психол. н. : 19.00.03. М. 1988. 489 с.
195. Кузнецов О.Н. и др. Психофизиологические нарушения при экспериментальном лишении сна и ограничении информации /О.Н. Кузнецов, Л.П. Розова, В.П. Ступницкий, Е.В. Труфанова // Космическая биология и авиакосмическая медицина. 1974. № 4. С. 60-66.
196. Кузнецов О.Н., Лебедев В.И. Психология и психопатология одиночества. М. 1972. 336 с.
197. Бодров В.А. Использование тренажеров для диагностики функциональных расстройств и восстановления профессиональной работоспособности // Физиология человека. 1992. № 1. С. 33-41.
198. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. М. 1984. 200 с.

199. Данилова Н.Н. Психофизиологическая диагностика функциональных состояний. М. 1992. 192 с.
200. Шапкин С.А., Дикая Л.Г., Гусев А.Н. Оценка состояния напряженности и утомления по динамике сенсорной чувствительности и спектра ЭЭГ в экстремальных условиях // Психическая напряженность в трудовой деятельности / под ред. Л.Г. Дикой. М. 1990. С. 138-159.
201. Чирков В.И. Методы оценки психического компонента ФС в учебной и трудовой деятельности // Методики исследования и диагностики функционального состояния и работоспособности человека-оператора в экстремальных условиях / под ред. Л.Г. Дикой. М. 1989. С. 16-39.
202. Немчин Г.А. Адаптация человека к экстремальным условиям и нервно- психическое напряжение // Вестник ЛГУ. 1977. № 11. С. 11-18.
203. Зинченко В.П. Психометрика утомления / В.П. Зинченко, А.Б. Леонова, Ю.К. Стрелков. М. 1977. 109 с.
204. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. М. 1983. 367 с.
205. Гуровский Н.Н. и др. Отбор и подготовка космонавтов на космических кораблях «Союз» / Н.Н. Гуровский, А.В. Еремин, Т.Н. Крупина, Р.Б. Богдашевский // Космические полеты на кораблях «Союз». М. 1976. С. 20-41.
206. Бодров В.А. и др. Психологический отбор летчиков и космонавтов. Проблемы космической биологии / В.А. Бодров, В.Б. Малкин, Б.Л. Покровский, Д.И. Шпаченко. М. 1984. Т. 48. 264 с.
207. Бодров В.А. Проблемы профессионального психологического отбора // Психологический журнал. 1985. № 2. С. 85-94.
208. Звоников В.М., Шпаченко Д.И. К вопросу о методике проведения и оценки некоторых тестов психологического отбора курсантов летных училищ ВВС // Вопросы морально-психологической подготовки летного состава. Ростов-на-Дону. 1976. С. 119-124.
209. Звоников В.М., Шпаченко Д.И., Черных Г.В. Исследование мотивации кандидатов в летные училища // Проблемы оптимизации

подготовки и деятельности военных специалистов. Часть 8. М. 1985. С. 43-50.

210. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Минск 1986. 271 с.

211. Корчемный П.А. Психология летного обучения. М. 1986. 136 с.

212. Завальнюк В.П., Еремин А.В. Летная подготовка и прогнозирование психофизиологической натренированности космонавтов // Особенности деятельности космонавтов в полете. М. 1976. С. 32-34.

213. Звоников В.М. Использование идеомоторной тренировки на фоне релаксации в процессе летного обучения курсантов // Военно-медицинский журнал. 1979. №12. С. 48-49.

214. Броневицкий Г.А. и др. Война. Океан. Человек. О морально-политической и психологической подготовке советских военных моряков / Г.А. Броневицкий, И.Я. Иванов, Н.Н. Макеев, А.М. Столяренко. М. 1974. 131 с.

215. Броневицкий Г.А. Психологические особенности несения вахты // Морской сборник. 1974. № 8. С. 39-43.

216. Корниенко И.В. О повышении эффективности и качества морально-политической и психологической подготовки курсантов к борьбе за живучесть корабля // Подготовку офицерских кадров на уровень современных требований. Л. 1978. С. 131-140.

217. Броневицкий Г.А. Управление психическим состоянием моряков в походах. М. 1984. 178 с.

218. Бердышев В.В., Новожилов Г.Н. О работоспособности судовых специалистов в период ночных вахт // Военно-медицинский журнал. 1978. № 1. С. 60-62.

219. Броневицкий Г.А. Психологические особенности несения вахты // Морской сборник. 1974. № 8. С. 39-43.

220. Михайловский А., Зуихин Д. Сохранение здоровья и обеспечение работоспособности подводников // Морской сборник. 1976. № 1. С. 63-65.

221. Бушля В.А., Чалый А.Н. Динамическое изучение состояния здоровья моряков в период длительного плавания // Военно-медицинский журнал. 1977. № 7. С. 64-66.
222. Василевский А., Владимиров В. О режиме труда и отдыха в дальнем походе // Морской сборник. 1975. № 8. С. 52-55.
223. Андрусенко А. Профилактика предпосылок к аварийным происшествиям // Морской сборник. 1979. № 5. С. 56-59.
224. Глоточкин А.Д. Общественное мнение, групповые настроения, традиции в воинском коллективе и пути влияния на них. М. 1971. 32 с.
225. Глоточкин А.Д. Советский воинский коллектив и формирование в нем уставных отношений. М. 1972. 48 с.
226. Каширин В.П. Психология самоутверждения личности в военноморском курсантском коллективе : автореф. дис... канд. психол. н. : 19.00.09. М. 1979. 20 с.
227. Мастаков А.А. К вопросу о социально-психологических особенностях общения в морских экипажах // Психология – производству и воспитанию. Л. 1977. С. 37-46.
228. Решетников М.М. и др. Уфимская катастрофа: особенности состояния, поведения и деятельности людей / М.М. Решетников, Ю.А. Баранов, А.П. Мухин, С.В. Чермянин // Психологический журнал. 1990. № 1. С. 95-101.
229. Александровский Ю.А. и др. Психогении в экстремальных условиях / Ю.А. Александровский, О.С. Лобастов, Л.И. Спивак, Б.П. Щукин. М. 1991. 96 с.
230. Корольчук М.С. Психологія військово-професійної діяльності в екстремальних умовах: Монографія. К., 1997. 250с.
231. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). Монографія. К., 2002. 296 с.
232. Самонов А.П. Влияние экстремальных условий на эффективность действий пожарного подразделения в связи с некоторыми индивидуально-

психологическими особенностями пожарных : дисс... канд. психол. н. : 19.00.05. М. 1978. 198 с.

233. Юридична психологія; підручник / Максименко С.Д., Медведєв В.С. Київ. 2018. 448 с.

234. Психологічна служба правоохоронних органів України: [Текст] навч. посіб. / В.С. Медведєв, О.І. Кудерміна, Д.А. Горбунко. Київ. 2022. 188 с.

235. Моляко В.А. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия (на примере Чернобыльской атомной катастрофы) // Психологический журнал. 1992. № 2. С. 66-73.

236. Тімченко О.В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування: монографія. Харків. 2000. 268 с.

237. Спільна постанова Національної академії наук України та Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС № 1 від 11.01.96. «Про результати наукових досліджень установ НАН України з чорнобильської тематики та заходи щодо підвищення їх ефективності». Київ. 1996.

238. Чорнобильська аварія, її наслідки та проблеми їх подолання /Матеріали науково-практичної конференції (20-21 квітня 1994 р., Київ). Київ, Інститут ядерних досліджень НАН України. 1994. 116 с. / Режим доступу : <https://www.osti.gov/etdeweb/servlets/purl/161978>

239. Пустовойт М.К., Рудой И.С., Нечипоренко В.В. Коррекция нарушений памяти у личного состава, подвергшегося воздействию неблагоприятных факторов экстремальных ситуаций // Актуальные вопросы совершенствования диагностики и лечения пострадавших в районах массовых бедствий : тез. докл. на всеарм. науч. конф. 24–25 апр. 1991 г. / гл. ред. Э.А. Нечаев. Л., 1991. С. 162-169.

240. Кокур О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога. Методичний посібник. К., 2018. 310 с.

241. Кокун О.М., Мороз В.М., Лозінська Н.С., Пішко І.О. Психологічна профілактика психотравматизації військовослужбовців Збройних Сил України : метод. посіб. К., 2021. 301 с.

242. Панченко О.А., Банчук Н.В. Информационная безопасность личности. К. 2011. 672 с.

243. Оніщенко Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти. Х. 2014. 584 с.

244. Словник української мови: в 11 томах. Том 9, 1978. С. 367.

245. Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. С. 88.

246. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С.168.

247. Категорії як загальні форми відображення буття, його пізнання і перетворення //Режим доступу : <https://studfile.net/preview/5775199/page:48/>

248. Плохих В.В. Антиципаційні функції оперативної пам'яті у діяльності льотчика : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 1999. 18 с.

249. Карчевський І. Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 18 с.

250. Лисюк С.Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 18 с.

251. Вища освіта в Україні. Матеріал з Вікіпедії. //Режим доступу : <http://surl.li/lkzwc>

252. Про затвердження Переліку важких робіт та робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок (ДНАОП 0.03-8.08-93) [Електронний ресурс]. /Режим доступу : <http://surl.li/awbil>

253. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 [Електронний ресурс]. /Режим доступу: <http://surl.li/gdyl>

254. Большакова А.М. Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. 2000. 20 с.

255. Чебан Л.М. Професійна самоідентифікація особистості курсанта вищого військового навчального закладу в процесі соціально-психологічного тренінгу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2000. 17 с.

256. Фемінізація збройних сил КАЛАГІН Ю.А [Електронний ресурс]. /Режим доступу: <http://surl.li/aytwp>

257. АрміяInform. [Електронний ресурс]. /Режим доступу: <http://surl.li/azcji>

258. Агаєв Н.А. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2006. 16 с.

259. Ісаченко В.І. Суб'єктивна оцінка ризиків у структурі регуляції професійної діяльності співробітників МНС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2011. 20 с.

260. Іванова О.А. Психологічні механізми саморегуляції поведінки жінок-військовослужбовців в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2016. 20 с.

261. Кальчук О.С. Мотивація до професійної діяльності військовослужбовців-жінок у державній прикордонній службі : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 16 с.

262. Кучмєєв О.О. Психологічні особливості міжособистісних стосунків Жінок-військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2010. 20 с.

263. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигорання» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2006. 22 с.

264. Потапчук Н.Д. Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2006. 20 с.

265. Лебедева С.Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2005. 23 с.

266. Садковий В.П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2005. 19 с.

267. Охременко О.Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2005. 23 с.

268. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психологічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 32 с.

269. Оніщенко Н.В. Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 42 с.

270. Потапчук Н.Д. Психологія чуток в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2019. 40 с.

271. Сірко Р.І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2019. 40 с.

272. Стельмах С.П. Інституціоналізація історичної науки // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2005. 672 с.

273. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. К., 1974. С. 345.

274. Тімченко О.В. Вони були першими //Проблеми екстремальної та кризової психології. № 2. 2021. С. 110-126.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПАСПОРТ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»

(Затверджений Постановою президії ВАК України від 09.11.2006 № 40-06/10)

**Основні
розділи
паспорту
спеціальності
19.00.09**

Зміст розділу паспорту спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

I. Формула спеціальності

Одна із галузей психологічної науки, яка вивчає психологічні закономірності змін і відновлювання психічної діяльності:

- особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією стрес-чинників підвищеної інтенсивності та несуть у собі головним чином безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з безпосереднім ризиком чи загрозою для його життя та здоров'я під час і після виконання професійних обов'язків;
- інших осіб, що постраждали внаслідок дії зазначених чинників;

- пов'язані з цим аспекти психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики.

За інтегральними оцінками, до такої категорії осіб можна віднести пожежників і рятувальників, співробітників правоохоронних, спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, пілотів, моряків, охоронців, шахтарів, водіїв, спортсменів, працівників АЕС тощо, а також інших осіб, що стали жертвами подій, пов'язаних зі специфікою професійної діяльності зазначених категорій фахівців (ліквідація наслідків стихійного лиха, природних катаклізмів, боротьба з організованою злочинністю, корупцією, тероризмом, оперативно-розшукова діяльність, виконання миротворчої місії в інших країнах тощо).

Отже, *об'єктом дослідження*, проектування психології діяльності в особливих умовах є факти й закономірності формування, функціонування суб'єктів діяльності (індивідуальних, групових) у різноманітних умовах середовища. При цьому середовище також розуміється широко (як таке, що містить предметні, соціально-психологічні, психофізіологічні, організаційні, гігієнічні, естетичні складові, чинники безпеки діяльності тощо).

Своєю чергою діяльність в особливих умовах охоплює такі окремі її види як спілкування, гра, навчання та власне оперативно-службова та службово-бойова діяльність.

Змістом спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» є дослідження і/або проектування процесів, що характеризують суб'єкта діяльності (індивідуального, групового) у відповідних (таких, що враховуються чи проектуються) середовищах перебування (проектування, програмування, управління цією діяльністю).

II. Напрями досліджень

1. Методологічні основи вивчення процесів розвитку та функціонування особистості як суб'єкта діяльності в особливих умовах діяльності.
2. Вивчення особливостей прояву психіки у небезпечних професіях і спорті.
3. Психологічні проблеми дослідження стійкості діяльності в особливих умовах.
4. Методологічні засади психології професійної діяльності співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).
5. Теоретико-психологічні основи професійної діяльності співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).
6. Психологія взаємодії співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) з об'єктами професійної діяльності.
7. Психологія об'єктів професійної заінтересованості співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) з об'єктами професійної діяльності.
8. Психологічні основи роботи (отримання, опрацювання, передавання тощо) співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) з інформацією та інформаційними джерелами.
9. Детермінанти та закономірності ефективного психологічного впливу співробітниками (працівниками) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) на об'єкти професійної діяльності.

10. Психологічні чинники (умови) надійності й ефективності професійної діяльності співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

11. Психологічна готовність (відповідність, придатність) співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) до професійної діяльності: детермінанти, критерії, діагностика, формування (корекція).

12. Психологічна підготовка співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури) до професійної діяльності.

13. Психологічні та психолого-педагогічні основи професійного навчання (становлення, розвитку, вдосконалення тощо) співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

14. Психологічні засади прогнозування успішності (ефективності, результативності) професійної діяльності співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури): концептуалізація, критеріальний апарат, методика.

15. Психологія управлінської (адміністративної) діяльності співробітниками (працівниками) та підрозділами правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

16. Психологія дезадаптивних впливів професійної діяльності на співробітників (працівників) правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури): концептуалізація, діагностика, реабілітація.

17. Соціально-психологічні основи організації й управління органами та підрозділами правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

18. Психологічні основи роботи з персоналом органів правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

19. Психологічне забезпечення (супроводження) оперативно-службової діяльності органів правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

20. Соціально-психологічні основи збереження фізичного, психічного та морального здоров'я співробітників (працівників) підрозділів правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

21. Психологічні наслідки подій, що сталися внаслідок дії природного (стихійні лиха), техногенного (відмова техніки) чи людського чинника (помилкове управлінське рішення чи дія).

22. Психологічна робота з сім'ями персоналу правоохоронного органу (спеціальної служби, силової структури).

23. Методичні аспекти дослідження професійної надійності особистості в екстремальних умовах.

24. Особливості регуляції функціонального стану людини в процесі адаптації до особливих умов діяльності.

25. Професійно-психологічна підготовка фахівців, що експлуатують об'єкти підвищеної небезпеки (транспорт, АЕС тощо).

26. Проектування процесу підготовки фахівців до діяльності в аварійних ситуаціях.

27. Методи збереження та відновлення професійних навичок особистості у процесі експлуатації технічних комплексів (засобів) в особливих умовах діяльності.

28. Вплив чинників військової обстановки на психіку людини та професійну діяльність колективів.
 29. Методика психологічної підготовки населення до вирішення завдань в умовах ведення війни.
 30. Формування професіональної й особистісної надійності представників небезпечних професій.
 31. Психологічне забезпечення прийняття рішень професіоналами в ситуаціях неминучого ризику.
 32. Використання методів фізичної культури та спорту для зменшення психічної напруги у фахівців ризиконебезпечних професій.
 33. Обґрунтування методів відбору для екстремальних видів спорту, вивчення смислової та мотиваційної основи особистості спортсменів, що займаються ними.
 34. Дослідження впливу на психіку спортсменів стресогенних чинників спортивної діяльності, чинників психічної стійкості спортсменів, розроблення структури психологічної резистентності спортсменів.
 35. Дослідження психічних станів спортсменів у передтренувальний, передзмагальний, передстартовий та постзмагальний періоди.
 36. Дослідження ефективності методів управління психічними станами спортсменів, прояву рухових навичок і якостей при надмірних ступенях напруги (в екстремальних умовах тренування та спортивних змагань).
 37. Дослідження психічної надійності змагальної діяльності спортсменів.
 38. Дослідження шляхів психореабілітації після спортивних травм.
- психологічні науки

III. Галузь
науки, з якої
присуджують-
ся наукові
ступені

Додаток Б

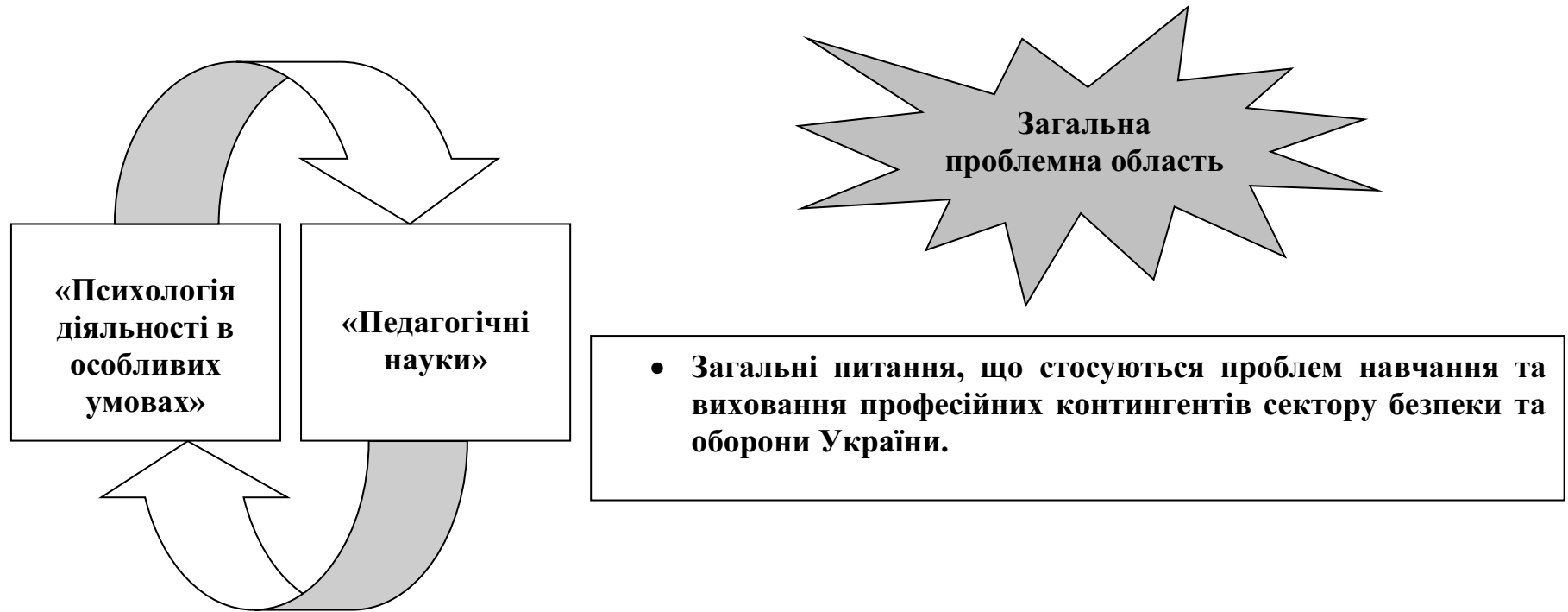
ЗАГАЛЬНА ПРОБЛЕМНА ОБЛАСТЬ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ» В ПЕДАГОГІЧНІЙ, ВІЙСЬКОВІЙ ТА МЕДИЧНІЙ НАУКАХ

Рис. Б.1. - Загальна проблемна область спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та педагогічних наук

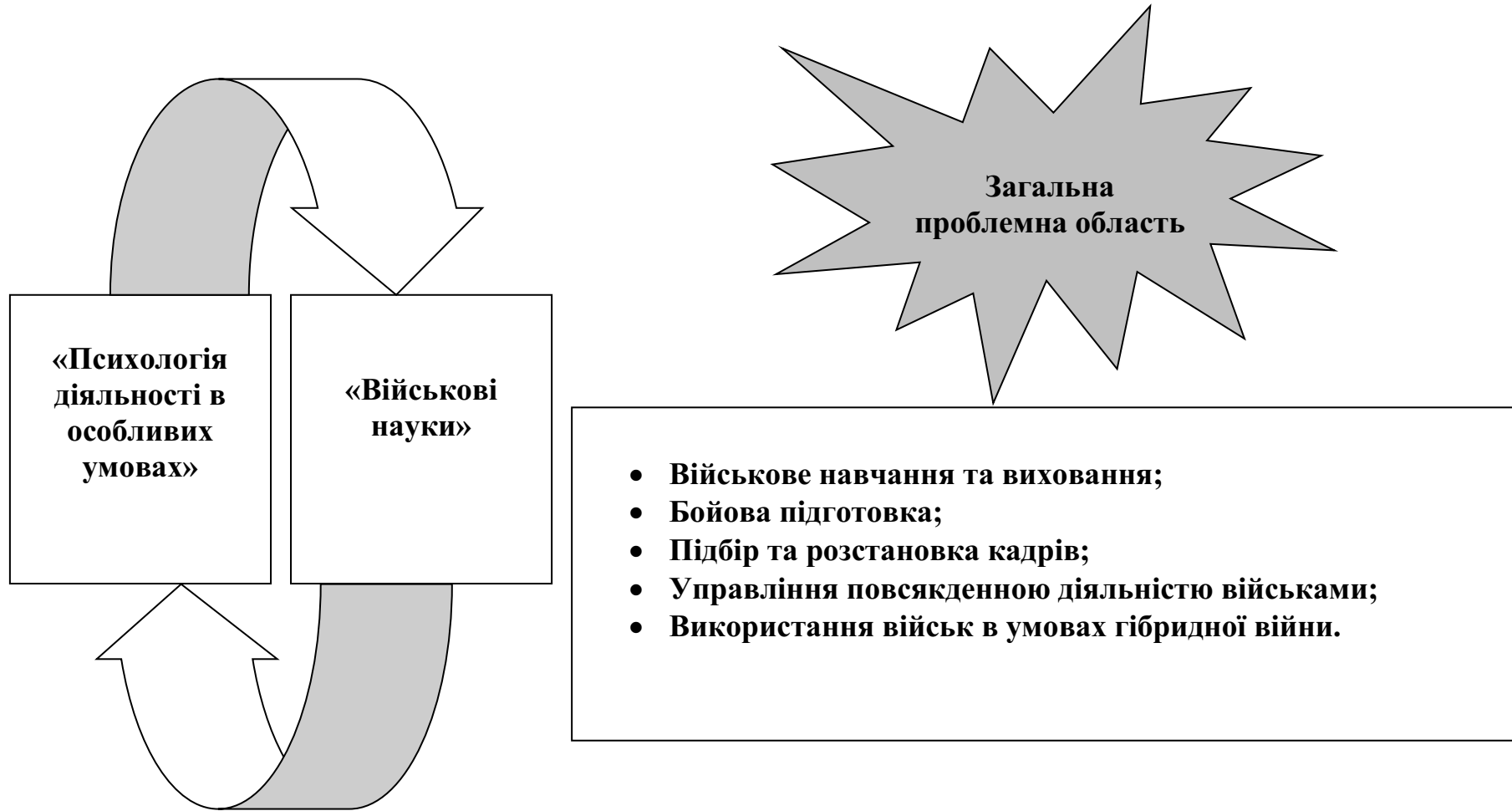

Рис. Б.2. - Загальна проблемна область спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та військових наук

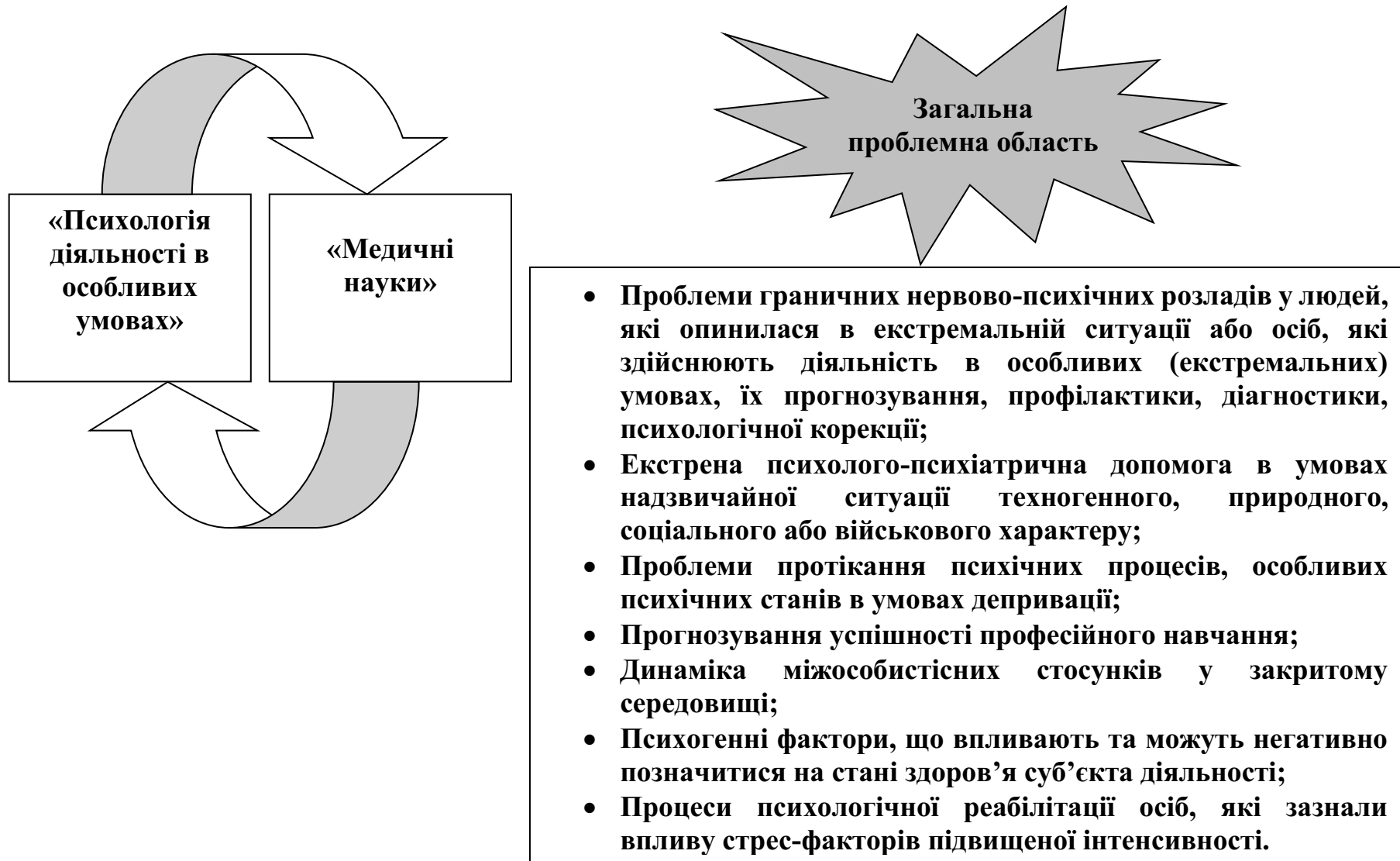

Рис. Б.3. - Загальна проблемна область спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» та медичних наук

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У Другій світовій війні українці понесли людські втрати більше, ніж Велика Британія, Канада, США та Франція разом узяті. Загальні втрати України у цій війні оцінюються у 10 мільйонів життів. Кількість українських жертв можна порівняти із населенням сучасної Австрії [114].

Радянськими бойовими нагородами були відзначені 2.500.000 українців. 2.069 з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу (при загальній кількості нагороджених 11.605 осіб).

Серед 113-ти двічі Героїв Радянського Союзу – 32 представники України, а серед тричі Героїв (а їх було четверо) – наш знаменитий співвітчизник І. Кожедуб.

55 українців в роки Другої світової війни повторили подвиг Олександра Матросова, заклавши собою амбразуру ворожого дзоту.

Чимало українців було і серед прославлених полководців і воєначальників: маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, С. Руденко, генерали І. Черняхівський, П. Жмаченко, К. Москаленко, І. Кириченко та багато інших.

Маршали і генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, що діяли в період боротьби з німецько-фашистськими загарбниками.

Українець О. Берест був одним з тих, хто встановив радянський прапор над Рейхстагом у Берліні, а українець М. Стренк – одним із 6 морських піхотинців, що підняли прапор Сполучених Штатів Америки над Іводзимою (Японія).

З дванадцяти міст Радянського Союзу, що прославилися своєю героїчною обороною під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, почесне звання «Місто-герой» було присвоєно 4 українським містам: Одесі (1945 р.), Севастополю (1945 р.), Києву (1961 р.) і Керчі (1973 р.).

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ Д'ЯЧЕНКО

М. Д'яченко (1919 - 2006 рр.) народився в с. Седнів Чернігівській області. Уже в дитинстві у нього з'явилася тяга до пізнання, він багато читав і вже до закінчення школи знав дві мови: німецьку та французьку.

Закінчивши з відзнакою школу в 1937 р, він вирішив вступати до Київського університету. На вступному іспиті члени комісії порадили йому подати заяву на гуманітарний факультет, відзначивши високу культуру його мови, але Михайло Іванович сказав: «Хочу бути математиком», - і був зарахований на фізико-математичний факультет.

Велика Вітчизняна війна перервала навчання. М. Д'яченко добровольцем пішов на фронт. Свій фронтовий шлях розпочав на посаді рядового, а вже в 1942 р. він став комсоргом кавалерійського полку. Під час війни виконував різні завдання, але в першу чергу був прифронтовим розвідником, внаслідок чого йому часто доводилося перетинати лінію фронту і перебувати в тилу противника.

М. Д'яченко потрапляв в надзвичайно складні ситуації, але ніколи не втрачав самовладання.

Після закінчення війни він хотів повернутися в університет, але його не відпустили з армії, тоді він вирішив продовжити свою освіту заочно за місцем служби. Завдяки тому, що залікова книжка та студентський квиток були завжди з ним, його прийняли на IV курс Благовіщенського державного педагогічного інституту ім. М. Калініна, який він і закінчив у 1948 р. за фахом «Математика і фізика».

У 1952 р. М. Д'яченко захищає кандидатську дисертацію на тему: «Психологічний аналіз подвигу радянського воїна». З 1953 року займається науково-викладацькою діяльністю в Військово-політичній академії ім. В. Леніна. За його ініціативою в академії створюється кафедра військової педагогіки та психології, яка стала першою науковою школою військових психологів в СРСР.

Українець за походженням, М. Д'яченко є творцем радянської школи військової психології, яка заснована не тільки на теоретичному аналізі військових проблем, а й на реальній практиці бойової діяльності.

Додаток Д

**ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ ВІЙСЬКОВОЇ
ПСИХОЛОГІЇ, ЗАХИЩЕНІ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ТА
НАУКОВИХ УСТАНОВАХ ТА ЗАТВЕРДЖЕНІ ВАК СРСР
(1952-1991 рр.)⁴¹**

№	Рік захисту	П.І.Б.	Тема дисертації
1.	1952 р.	К.К. Платонов	Питання експертизи та профілактики психогенних станів у льотчиків.
2.	1969 р.	М.І. Д'яченко	Психологічний аналіз бойової діяльності радянських воїнів.
3.	1969 р.	М.Ф. Феденко	Сучасна буржуазна військова психологія (критичне дослідження).
4.	1970 р.	М.П. Коробейников	Психологічні проблеми підготовки радянських воїнів до сучасної війни.
5.	1971 р.	Т.Т. Джамгаров	Таємно.
6.	1972 р.	А.Д. Глоточкин	Соціально-психологічні проблеми формування первинного колективу (на матеріалах військових підрозділів).
7.	1973 р.	А.М. Столяренко	Психологічні проблеми забезпечення високої бойової готовності корабельних сил ВМФ.
8.	1974 р.	А.І. Китов	Психологія керівництва військовою частиною.
9.	1975 р.	В.О. Пономаренко	Таємно.
10.	1979 р.	А.А. Кательников	Психолого-педагогічні основи удосконалення командирської підготовки офіцерів вищих командних училищ Сухопутних військ.
11.	1980 р.	В.І. Ковальова	Таємно.
12.	1981 р.	К. Павлица	Соціально-психологічний досвід авторитету командира підрозділу ЧНА.
13.	1981 р.	Б.Ц. Бадмаєв	Психолого-педагогічні проблеми ефективності вивчення марксистсько-ленінської теорії у Збройних силах.
14.	1982 р.	М.М. Власова	Психофізіологічні механізми процесів вирішення завдань

⁴¹ Дисертації захищені за спеціальностями: 21.969 – «Військова психологія»; 19.00.05 – «Соціальна психологія»; 19.00.09 – «Військова психологія»; 19.00.11 – «Психологія праці в особливих умовах»; 19.00.03 – «Психологія праці, інженерна психологія»; 19.00.14 – «Психологія праці в особливих умовах»; 20.02.02 «Військова педагогіка та психологія».

			впізнання (Теоретичні й прикладні аспекти проблеми).
15.	1982 р	Л.Ф. Железняк	Військово-професійна спрямованість особистості радянського офіцера, його формування та розвиток (дослідно-експериментальне дослідження на матеріалах військових частин сухопутних військ).
16.	1982 р	Л.О. Кандибович	Таємно.
17.	1982 р	В.Л. Марищук	Психологічні основи формування професійно значущих якостей.
18.	1982 р	А.Т. Ростунов	Психологічні основи формування професійної придатності військових спеціалістів.
19.	1984 р	М.А. Кремень	Таємно.
20.	1984 р	М.І. Луганський	Таємно.
21.	1984 р	П.І. Сергеюк	Психологічні шляхи й умови підвищення ефективності діяльності особового складу погранвійськ КГБ СРСР з охорони держкордону.
22.	1984 р	С.І. С'єдін	Формування психологічної структури бойової діяльності у воїнів-спеціалістів під час вивчення сучасної військової техніки.
23.	1984 р	А.Ф. Шикун	Таємно.
24.	1984 р	В.Т. Юсов	Таємно.
25.	1986 р	Г.В. Ложкін	Психологічні основи прогнозування успішності підготовки військових спеціалістів.
26.	1988 р	М.І. Конюхов	Таємно.
27.	1988 р	В.Г. Крисько	Вплив національно-психологічних особливостей на бойову діяльність особового складу армії імперіалістичних держав (на матеріалах США, Японії, Ізраїлю, та ФРГ
28.	1988 р	В.В. Сисоєв	Таємно.
29.	1990 р	В.М. Казубовський	Колективна готовність оператора до тяжких видів спільної діяльності
30.	1990 р	П.А. Корчемний	Психологічна підготовка льотного складу військово-повітряних сил до активних бойових дії в умовах сучасної війни
31.	1991 р	Б. Басаров	Діяльність та цілісна детермінація психології колективу

ЛЕОНІД ФЕДОРОВИЧ ЖЕЛЕЗНЯК

Л. Железняк народився 2 лютого 1930 р. в селі Нововодяне Новоукраїнського району Кіровоградської області в сім'ї колгоспника.

У 1957 році закінчив львівські курси політскладу Радянської Армії і ВМФ. У 1962 році з відзнакою закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка (заочно) і став викладачем військової педагогіки та психології Сумського вищого артилерійського двічі червонопрапорного училища ім. М. Фрунзе.

У 1968 р., після закінчення заочної ад'юнктури, захистив кандидатську дисертацію на тему: «Формування військово-професійної спрямованості у курсантів воєнних училищ».

У 1974 році призначений старшим викладачем кафедри військової педагогіки та психології Військово-політичної академії ім. В. Леніна.

У 1982 році захистив докторську дисертацію на тему: «Військово-професійна спрямованість особистості радянського офіцера, її формування та розвиток».

У 1985 році йому присвоєно вчене звання «професор». З цього ж року Л. Железняк призначається заступником начальника кафедри соціальної і військової психології Військово-політичної академії ім. В. Леніна з наукової роботи.

У 1989 р. звільнився зі Збройних Сил СРСР.

Додаток Ж

ПЕТРО АНТОНОВИЧ КОРЧЕМНИЙ

П. Корчемний народився 20 липня 1943 р. в селі Яблунька Поліського району Київської області.

У 1965 році закінчив Чернігівське вище військово-авіаційне училище льотчиків за спеціальністю «льотчик-інженер», а в 1973 р. - Військово-політичну академію імені В. І. Леніна за спеціальністю «військово-політична робота».

З 1974 року по 1978 рік обіймав посаду начальника кафедри психології Військового університету, а з 1978 року - професора кафедри психології Військового університету.

У 1979 році захистив кандидатську дисертацію на тему: «Психологічні аспекти підвищення ефективності діяльності особистісного навчання курсантів».

У 1991 році захистив докторську дисертацію на тему: «Психологічна підготовка льотного складу військово-повітряних сил до ведення активних бойових дій у сучасній війні».

У 1995 р. присвоєно вчене звання «професор». Лауреат премії імені М.І. Д'яченко у 2009 р.

Додаток К

ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ПОНОМАРЕНКО

В. Пономаренко народився 3 січня 1933 року у місті Мелітополь.

Після закінчення школи робітничої молоді в 1950 році поступив до Другого Медичного інституту у Москві.

У 1954 р. призваний в армію і направлений на військово-медичний факультет при Саратовському медичному інституті.

З 1956 по 1962 рр. служив в авіації військ ППО на різних посадах.

У 1965 році захистив кандидатську дисертацію за темою: «Роль особистісного фактору в аварійних ситуаціях з благополучним результатом».

З 1962 по 1965 рр. проходив службу в ад'юнктурі Державного науково-дослідного випробувального інституту авіаційно-космічної медицини. Водночас був учасником розробки наукових тем, що стосувалися проблем інженерної психології, психофізіології льотної праці, медико-біологічної підготовки космонавтів (польоти з виходом у відкритий космос А. Леонова, Г. Берегового, місячна програма «Буран»). Проводив складні випробування з вивчення впливу екстремальних факторів різної природи, у тому числі, - і на собі (18-річний стаж льотно-випробувально-дослідної роботи на літаках II-IV покоління).

У 1965 році В. Пономаренко був призначений начальником лабораторії з досліджень поведінки екіпажів в умовах відмови техніки і розробки методів психофізіологічної підготовки.

У 1970 р. стає начальником відділу інженерної психології. У 1974 році захистив докторську дисертацію (спецтема). У 1976 р. йому присвоєно звання професора.

З 1984 по 1993 роки – призначений заступником начальника ДержНДІ авіаційної та космічної медицини, потім начальником цього інституту.

З 1992 року призначений професором кафедри відновлювальної медицини (Медичної академії ім. І. М. Сеченова, РФ).

Створив новий науковий напрям військово-псіхофізіологічного та ергономічного супроводження військової авіаційної техніки з урахуванням людського фактору з розробкою спеціальних дослідницьких комп'ютерних стендів і літаків-лабораторій.

СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ С'ЄДІН

С. С'єдін (1937 - 2002 рр.). Народився 11 грудня 1937 року в місті Генічеськ Херсонської області.

У 1976 році закінчив Військово-політичну академію ім. В. Леніна, служив в частинах Ракетних військ стратегічного призначення.

У 1971 - 1976 роках – старший науковий співробітник групи наукових співробітників для розробки проблем педагогіки і психології для соціалістичних країн.

У 1976 - 1977 роках – інспектор відділу військово-соціологічних досліджень Інституту військової історії Міністерства оборони СРСР.

У 1981 - 1986 роках – начальник відділу психологічної підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях Всесоюзного Науково-дослідного інституту цивільної оборони. У 1984 році захистив докторську дисертацію на тему: «Формування психологічної структури бойової діяльності у воїнів-фахівців в ході вивчення сучасної військової техніки». З 1985 року – професор.

У 1986 - 1993 роках – начальник кафедри соціальної і військової психології Військово-політичної академії ім. В. Леніна, одночасно керував створенням всіх сучасних напрямків професійної підготовки військових психологів.

Єдиний за всю історію Збройних Сил СРСР психолог, який мав військове знання «генерал-майор».

Звільнений у запас у 1993 році.

Додаток М

ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЛОЖКІН

Г. Ложкін народився 9 грудня 1935 року у м. Пермі (нині - РФ).

Професійний шлях розпочав у Київському вищому інженерному радіотехнічному училищі військ протиповітряної оборони у 1963 року. У Збройних Силах прослужив до 1990 року.

Його перші роботи в галузі психології були пов'язані з дослідженням праці операторів радіолокаційних станцій в особливих (бойових) умовах. Систематизація досвіду інженерно-психологічних досліджень дозволила підготувати і захистити кандидатську дисертацію на тему: «Аналіз діяльності інженера АСУ и розробка психологічних умов підвищення її ефективності» (Ленінград, 1976 р.).

Більш детальний і спеціальний розвиток теоретичної позиції професійної підготовки військових фахівців став підставою для виділення соціально-психологічних проблем, організації і прогнозування спільної діяльності в екстремальних умовах. Це знайшло відображення у докторській дисертації на тему: «Психологічні основи прогнозування успішності підготовки військових фахівців» (Москва, 1984 р.).

У наступних працях Г. Ложкіним була розвинута наукова теорія психологічного прогнозування успішності професійної підготовки з урахуванням можливостей людини до саморозвитку як суб'єкта.

З 1990 по 1995 роки - завідувач кафедрою психології та педагогіки Українського університету фізичного виховання та спорту України (м. Київ), а з 1995 року - професор кафедри психології та педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Додаток Н

**ПЕРЕЛІК ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ,
ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 –
«ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»
(1999-2021 рр.)**

1999 р.

1. Плохих В.В. Антиципаційні функції оперативної пам'яті у діяльності льотчика : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 1999. 18 с.

2000 р.

1. Большакова А.М. Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. 2000. 20 с.

2. Чебан Л.М. Професійна самоідентифікація особистості курсанта вищого військового навчального закладу в процесі соціально-психологічного тренінгу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2000. 17 с.

3. Приходько І.І. Оцінка та прогнозування ефективності професійного психологічного відбору курсантів різних спеціальностей вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2000. 19 с.

2002 р.

1. Широбоков Ю.М. Психологічні особливості спілкування військовослужбовців в умовах тактико-спеціальних навчань : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2002. 18 с.

2003 р.

1. Якимчук Т.В. Негативні психічні стани особистості в умовах виконання покарань та їх психокорекція : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2003. 17 с.

2. Чистяков С.А. Внутрішньоособистісні конфлікти та особливості їх психопрофілактики і психокорекції у курсантів вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2003. 18 с.

3. Гринчишин О.М. Розвиток мотивації оволодіння іноземною мовою в умовах вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2003. 16 с.

4. Кислий В.Д. Особливості соціально-психологічної адаптації офіцерів-випускників до діяльності в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2003. 22 с.

5. Кохан В. Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2003. 13с.

6. Семенюк В. Л. Управління ціннісно-нормативними конфліктами у військових колективах (психологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2003. 13 с.

7. Чирва А.В. Особливості толерантності до страху у військовослужбовців у процесі початкової парашутної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2003. 16 с.

2004 р.

1. Злотніков А.Л. особливості емоційної стійкості курсантів в процесі первинної військово-професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 23с

2. Бондаренко О.І. Психологічні особливості професійного спілкування військовослужбовців в особливих умовах діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 20 с.

3. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психологічного здоров'я військовослужбовців : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 32 с.

4. Черноусенко Н.С. Розвиток креативності військових керівників в управлінському спілкуванні : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 18 с.
5. Галімов Ю.А. Психологічне прогнозування надійності діяльності офіцерів оперативно-розшукових підрозділів державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 16 с.
6. Каськов І. В. Організаційно-управлінські аспекти соціально психологічної адаптації молодих офіцерів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 13 с.
7. Олексієнко С.Б. Психологічні особливості інтерпретації невербальної поведінки особистості, яка здійснює протиправну діяльність: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 11 с.
8. Філіппов С.О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2004. 17 с.
9. Овчаренко Ю.О. Психологічні особливості професійної самосвідомості військовослужбовців військ протиповітряної оборони Збройних Сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 15 с.
10. Пасічник В.І. Психологічні особливості ефективної управлінської діяльності керівників груп авіаційних фахівців (На Прикладі Підрозділів Інженерно-Авіаційного Забезпечення) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 21 с.
11. Порицький А.В. Особливості саморегуляції психічних станів курсантами в процесі первинної військово-професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 19 с.
12. Сохадзе Д. І. Професійний психологічний відбір кандидатів для комплектування підрозділів миротворчих сил : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 20 с.

13. Сегеда О.О. Психологічні особливості формування професійних якостей офіцерів-вихователів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2004. 20 с.

2005 р.

1. Садковий В.П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2005. 19 с.

2. Лебедева С.Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2005. 23 с.

3. Олійник В.В. Особливості корекції психологічної напруженості прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 20 с.

4. Бевз А. А. Психологічні умови подолання труднощів у педагогічній діяльності викладачем вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 20 с.

5. Сціборовський О.А. Психологічні особливості прийняття ефективних рішень офіцерами ДПС України в нестандартних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 20 с.

6. Іваненко В.М. Психологічні умови запобігання травматизму та загибелі військовослужбовців державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 17 с.

7. Карчевський І. Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 18 с.

8. Кошонько Г.А. Психологічні Особливості Становлення Сімей Майбутніх Офіцерів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 23 с.

9. Охременко О.Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2005. 23 с.

10. Тробюк В.І. Соціально-психологічні умови профілактики нестатутних взаємовідносин у первинних військових колективах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 18 с.

11. Черняк А.І. Організаційно-психологічні умови прогнозування професійної придатності військовослужбовців-контрактників за оцінкою їх інтелектуальних здібностей : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2005. 17 с.

2006 р.

1. Агаєв Н.А. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту до діяльності в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2006. 16 с.

2. Потапчук Н.Д. Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2006. 20 с.

3. Матеюк О.А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 32 с.

4. Молотай В.А. Формування психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України до діяльності по охороні громадського порядку : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 20 с.

5. Топольницька Г.Ю. Психологічні умови формування культури міжособистісних відносин у курсантів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 20 с.

6. Собченко О.М. Індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальників у стресогенних обставинах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 20 с.

7. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигорання» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2006. 22 с.

8. Воєдило А.М. Психологічні особливості формування ефективного стилю управління в начальників навчальних прикордонних підрозділів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 20 с.

9. Журавель А.П. Психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 19 с. Мозговий В.І. Особистісний

10. Мотозюк Л.М. Формування організаторських здібностей у майбутніх керівників прикордонних підрозділів (психологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2006. 17 с.

11. симптомокомплекс стресостійкості/стресовразливості у військовослужбовців служби правопорядку : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2006. 22 с.

2007 р.

1. Мацевко Т.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2007. 15 с.

2. Васильєва О.М. Психологічні передумови задоволеності молодих військових фахівців службовою діяльністю : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 16 с.

3. Ржевський Г.М. Психологічні особливості професійного становлення молодших командирів військової служби за контрактом : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2007. 16 с.
4. Васильєва О.М. Психологічні передумови задоволеності молодих військових фахівців службовою діяльністю : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 20 с.
5. Назаренко В.О. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності керівників державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 19 с.
6. Денісов В. М. Формування позитивного соціально-психологічного клімату у військових колективах підрозділів охорони кордону : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 20 с.
7. Євсюков О.П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 20 с.
8. Дубровинський Г.Р. Оптимізація формування особистості курсантів в процесі їх професійної підготовки у цивільному вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2007. 20 с.
9. Василенко С.В. Психологічне забезпечення діяльності операторів радіолокаційних станцій в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2007. 18 с.
10. Данчук М.Д. психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 19 с.
11. Махлай О.М. Психологічні умови розвитку пізнавальної сфери офіцерів оперативно-розшукових підрозділів державної прикордонної

служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 18 с.

12. Миронець С.М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2007. 22 с.

13. Окуленко І.М. Психологічна готовність льотного складу до діяльності в умовах тривалих перерв між польотами : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 18 с.

14. Самохвалов О.Б. Психологічні чинники професійної адаптації інспекторів прикордонної служби : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 17 с.

15. Царьов Ю.О. Психологічні особливості підготовки офіцерів оперативно тактичного рівня Державної Прикордонної Служби України до управлінської діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2007. 19 с.

2008 р.

1. Бут В.П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2008. 16 с.

2. Васильчук І.І. Психологічні умови оптимізації кадрової роботи з персоналом Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 16 с.

3. Хуртенко О.В. Формування у майбутніх організаторів-тренерів психологічної готовності до прийняття рішень у екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.

4. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 22 с.

5. Кім К.В. Особливості розвитку стресостійкості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 18 с.
6. Гонтаренко Л.О. Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 22 с.
7. Склень О.І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 22 с.
8. Васильчук І.І. Психологічні умови оптимізації кадрової роботи з персоналом державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.
9. Альохіна Н.В. Особливості впливу стрибків з парашутом на психічний стан та індивідуально-психологічні властивості особистості : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 21 с.
10. Горелов І.Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 19 с.
11. Лесков В.О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.
12. Лефтеров В.О. Особистісно-Професійний Розвиток Фахівців Екстремальних Видів Діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2008. 23 с.
13. Стасюк Є.В. Організаційно-психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-психологів органів охорони державного кордону : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.

14. Хіміч В.В. Особливості діяльності командирів Прикордонних підрозділів з розв'язання міжособистісних конфліктів серед підлеглих : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2008. 20 с.

2009 р.

1. Шама І.В. Психологічна діагностика професійної придатності управлінських кадрів державної прикордонної служби України засобами комп'ютерних технологій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 19 с.

2. Андрощук О.Ю. Психологічні особливості соціалізації майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 22 с.

3. Бриндіков Ю.Л. Розвиток професійної готовності водіїв автотранспорту до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 16 с.

4. Куций О.А. Психологічні особливості розвитку пильності суб'єктів охоронної військової діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2009. 20 с.

5. Лебедев Д.В. Соціально-психологічні детермінанти помилкових дій у професійній діяльності фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2009. 22 с.

6. Кальчук О.С. Мотивація до професійної діяльності військовослужбовців-жінок у державній прикордонній службі : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 16 с.

7. Садковий О. В. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайних ситуацій ціннісно-смысловий аспект : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 20 с.

8. Демський В.В. Психологічні Особливості Розвитку Професійної Рефлексії Офіцерів-Прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 20 с.

9. Ковальська І.Е. Формування психологічної готовності членів громадських формувань до охорони державного кордону : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 20 с.

10. Слободяник В.І. Психологічні особливості формування здорового способу життя у курсантів вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2009. 19 с.

2010 р.

1. Приходько Д.П. Регуляція психічного напруження курсантів-льотчиків у період наземної підготовки до польотів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2010. 20 с.

2. Олійников О.А. Формування професійної я-концепції рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2010. 19 с.

3. Овсяннікова Я.О. Соціально-психологічний тренінг як засіб відновлення психологічної стійкості рятувальників МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2010. 19 с.

4. Товма М.І. Психологічні умови формування професійних якостей майбутніх командирів спеціальних підрозділів у процесі професіоналізації (на прикладі підрозділів з охорони дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2010. 19 с.

5. Склярів С.О. Мотиваційно-особистісні детермінанти успішності професійної діяльності рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2010. 17 с.

6. Катаєв Є.С. Особливості професійної “я-концепції” військовослужбовців контрактної служби : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2010. 18 с.

7. Кучмеев О.О. Психологічні особливості міжособистісних стосунків Жінок-військовослужбовців : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2010. 20 с.
8. Предко С.В. Особистісні детермінанти ризикованої поведінки в екстремальних видах спорту (на прикладі підводного плавання) : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2010. 18 с.
9. Сірий А.В. мотивація військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2010. 20 с.
10. Сторожук Н.А. Формування психологічної готовності молодого офіцера збройних сил України до службово-бойової діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2010. 20 с.
11. Шимко В. А. Психологічні основи вербувальної роботи : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2010. 36 с.
12. Якимчук А.В. Розвиток у керівників оперативно-розшукових підрозділів державної прикордонної служби України здатності до саморегуляції психічної стійкості в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2010. 19 с.

2011 р.

1. Гречко Т.П. Психологічна корекція негативних емоційних станів у водіїв автотранспорту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 16 с.
2. Магда В.А. Особливості професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 20 с.
3. Малахов М.А. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців-контрактників до діяльності в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 23 с.
4. Кулаженко А.І. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів на особистість (на прикладі осіб, які приймали участь

в ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції): автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 21 с.

5. Титаренко Д.С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 23 с.

6. Поляков І.О. Професіографічний аналіз діяльності рятувальників державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 23 с.

7. Ісаченко В.І. Суб'єктивна оцінка ризиків у структурі регуляції професійної діяльності співробітників МНС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2011. 20 с.

8. Дишкант О.В. Схильність до ризику як професійно-особистісна особливість рятувальника : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 21 с.

9. Тур'ян О.В. Психологічні умови формування готовності приватних охоронців до діяльності в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 20 с.

10. Волков С. В. Психологічні особливості прояву комунікативної компетентності інспекторів державного пожежного нагляду в особливих умовах діяльності: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 23 с.

11. Гостєєва Т.В. Психологічні особливості довгострокового прогнозу успішності професійної діяльності працівників ОВС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 20 с.

12. Лім М.І. Особливості надання екстремальної психологічної допомоги постраждалим при аваріях на шахтах Донеччини : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 23 с.

13. Снісаренко А.Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту

МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 29 с.

14. Радинська Є.М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців державної воєнізованої гірничорятувальної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 21 с.

15. Тогобицька В.Д. Психокорекція професійних деструкцій працівників МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 20 с.

16. Колесніченко О.С. Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 19 с.

17. Гаврюшенко В.В. Психологічні особливості міжособистісної взаємодії офіцерів у проблемних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 20 с.

18. Заболотний С.М. Психодіагностика як засіб професійного відбору персоналу державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 19 с.

19. Лисюк С.Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 18 с.

20. Логін І.В. Психологічні чинники професійного становлення співробітників ізолятора тимчасового тримання МВС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 18 с.

21. Татарінов Є.В. Психологічні Особливості Розвитку Кар'єрних Домагань Офіцерів Збройних Сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2011. 19 с.

2012 р.

1. Алексєєв А.О. Психологічні особливості стилів професійної діяльності офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 15с

2. Хворост М.Ю. Розвиток психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів в умовах професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2012. 20 с.
3. Волинець П.П. Психологічні умови прихованого психологічного впливу оперативних співробітників прикордонних підрозділів на осіб-носіїв інформації : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2012. 16 с.
4. Приліпко О.Ф. Особливості формування авторитету військовослужбовців військової служби правопорядку збройних сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 16 с.
5. Торічний В.О. Вплив професійного іміджу прикордонників на забезпечення їхньої особистої безпеки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 16 с.
6. Колісник О.Л. Психологічні особливості професійного реагування на дезінформацію співробітниками розвідувального органу Міністерства оборони України: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09.Хмельницький, 2012. 16 с.
7. Драб Я.М. Психологічна підготовка оперативного персоналу електроенергетичного підприємства до роботи в аварійних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 216 с.
8. Франчук Ю.В. Особливості соціально-психологічної адаптації молодих сімей офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 15 с.
9. Ковальова І.Б. Когнітивна саморегуляція емоційно-вольових проявів фахівців оперативно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2012. 19 с.
10. Вербанова Т.В. Вплив умов соціальної ізоляції на психічне здоров'я курсантів прикордонних навчальних центрів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2012. 16 с.

11. Фомич М.В. Розвиток професійно важливих якостей фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2012. 16 с.

12. Побідаш А.Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2012. 21 с.

13. Кіреєва О.С. Психологічні особливості психологічної діяльності прикордонників у роботі з нелегальними мігрантами : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 20 с.

14. Іщенко І.А. Психологічне забезпечення професійної придатності футбольних арбітрів до діяльності в особливих : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2012. 20 с.

15. Боснюк В.Ф. Інтелектуально-емоційний компонент у структурі копінг-поведінки рятувальника : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2012. 20с.

16. Давигора Ю.І. Психологічні особливості формування у майбутніх офіцерів відповідального ставлення до збереження особистого здоров'я : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 16 с.

17. Добрянський О.А. Формування психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2012. 33 с.

18. Котляр Ю.В. Психологічні чинники адаптації працівників органів внутрішніх справ до професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2012. 17с.

19. Тимофєєв Ю.П. Психологічні Чинники Адаптації Молодших Офіцерів До Діяльності В Особливих Умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2012. 20 с.

2013 р.

1. Цокота В.Р. Психологічні особливості ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 22 с.
2. Хайрулін О.М. Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 24 с.
3. Титаренко А.В. Трансформація індивідуально-психологічних характеристик рятувальників під впливом екзистенціальних проблем професійного становлення : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 20 с.
4. Кузьменко М.Д. Психологічна діагностика професійної придатності кандидатів на військову службу за контрактом у повітряні сили Збройних сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 20 с.
5. Мордюшенко С.М. Професіографічний аналіз діяльності кінологів-рятувальників МНС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 21 с.
6. Ковальчук О.П. Психологічні особливості професійної мотивації офіцерів повітряних сил збройних сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 20 с.
7. Асоцький В.В. Діагностика та прогнозування професійно-важливих якостей начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 21 с.
8. Хмиров І.М. Соціально демографічні фактори первинної психологічної адаптації курсантів до умов навчання та служби у вищих навчальних закладах МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 23 с.

9. Швалб А.Ю. Формування психологічної готовності майбутніх психологів МНС до надання екстреної допомоги : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 20 с.

10. Числіцька О.В. Психологічні особливості професійної адаптації військовослужбовців медичної служби : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 16 с.

11. Шевчук А.М. Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 20 с.

12. Світлична Н.О. Соціально-психологічні чинники збереження психологічного здоров'я працівників МНС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2013. 18 с.

2014 р.

1. Гординя Н.Д. Когнітивно-стильові характеристики як чинник підготовки майбутніх фахівців управління повітряним рухом : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 22 с.

2. Алещенко В.І. Методологічні засади психологічного забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців військових контингентів збройних сил України : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2014. 26 с.

3. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України) : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 40 с.

4. Криворотько Г.С. Психологічні особливості переживання самотності моряків далекого плавання : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 18 с.

5. Довбій Т.Ю. Професійна самотність та її корекція у рятувальників МНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 19 с.

6. Броцило О.Ю. Психологічні особливості професійної адаптації працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій в умовах посадових змін : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 18 с.
7. Школяр Є.В. Формування психологічної готовності у майбутніх фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2014. 16 с
8. Бабелюк О.В. Психологічні умови професійного самовизначення військовослужбовців-контрактників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2014. 16 с.
9. Лазаренко О.В. Психологічна підготовка прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2014. 16 с.
10. Філіппов М.О. Особливості неінструментальної детекції недостовірної інформації правопорушників на державному кордоні : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2014. 16 с.
11. Калюжний В.О. Особливості застосування офіцерами-прикордонниками експліцитного психологічного впливу на підлеглих : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 20 с.
12. Краснокутський М.І. Психологічні детермінанти помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 20 с.
13. Синишина В.М. Особливості формування психологічної стійкості рятувальників державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2014. 16 с.
14. Желаго А.М. Соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 24 с.

15. Ціцей Р.М. Особливості встановлення психологічного контакту психолога МНС з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації Харків, 2014. 20 с.

16. Радько О.В. Психологічні особливості ефективної професійної діяльності фахівців спеціального підрозділу служби інкасації державної служби охорони при МВС : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2014. 21 с.

2015 р.

1. Косолапов О.М. Психологічна корекція професійних страхів у працівників рятувальних підрозділів державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 20 с.

2. Гурський В.Є. Розвиток професійно важливих якостей працівників спецпідрозділів МВС України імітаційними засобами : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 20 с.

3. Дворцький В. П. Психологічні особливості розвитку образів виконання рухових дій стрільця з бойового пістолета : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

4. Оніщенко Н.В. Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях : автореф. дис. ... д-р псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 42 с.

5. Кузьменко Ю.В. Індивідуальні-психологічні особливості адаптації людини до загроз небезпечних природних явищ : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

6. Адамчук О.В. Особливості діяльності керівника прикордонного підрозділу щодо запобігання та подолання мобінгу серед підлеглих : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

7. Дерев'яно Т.М. Розвиток креативного мислення кримінальних аналітиків оперативно-розшукових підрозділів державної прикордонної

служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

8. Данько О.В. Особливості професійного самовизначення майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. с.

9. Поздишев С.О. Психологічний супровід оперативно-тактичної підготовки офіцерів Збройних Сил України до управлінської діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

10. Колосович О.С. Психологічні особливості службової взаємодії офіцера з неформальними лідерами військового підрозділу : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 20 с.

11. Пенькова Н.Є. Психологічна готовність військовослужбовців національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 23 с.

12. Вірний С.С. Копінг-стратегії поведінки прикордонників в емоційно-напружених ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

13. Олешко Д.О. Розвиток здатності подолання психологічних бар'єрів у офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

14. Бондаренко В.В. Формування професійної готовності офіцерів по роботі з персоналом до надання психологічної допомоги прикордонникам та членам їх родин : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2015. 16 с.

15. Шаріпова Д.С. Особливості психологічної ригідності в системі емоційних переживань професійних спортсменів з кульової стрільби : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 26 с.

16. Данилова С.В. Психологічні особливості оцінювання надзвичайної ситуації фахівцями воєнізованої гірничорятувальної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 20 с.

17. Назаренко І.І. Особливості використання методу муляжування в системі цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 20 с.

18. Серeda Ю.І. Професіографічний аналіз діяльності працівників служби психологічного забезпечення державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 23 с.

19. Юр'єва Н.В. Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 23 с.

2016 р.

1. Хілл Т.О. Емоційний інтелект у системі формування ситуативної психологічної готовності майбутніх фахівців управління повітряним рухом : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 18 с.

2. Пархоменко О.О. Професіографічний аналіз діяльності військовослужбовців підрозділів національної гвардії України з охорони атомних електростанцій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 23 с.

3. Кучеренко Н.С. Психологічне забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю національної гвардії України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 22 с.

4. Михлюк Е.І. Психологічні особливості професійно зумовлених акцентуацій рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 16 с.

5. Ковальчук Ю.В. Психологічні особливості професійної я-концепції офіцерів оперативно-розшукових підрозділів державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 20 с.

6. Іванова О.А. Психологічні механізми саморегуляції поведінки жінок-військовослужбовців в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2016. 20 с.

7. Мельник Я.І. Психопрофілактика девіантної поведінки військовослужбовців в особливих умовах діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2016. 20 с.

8. Андрух І. В. Психологічні умови запобігання емоційного вигорання оперативними співробітниками служби безпеки України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2016. 20 с.

9. Неурова А.Б. Психологічні особливості емоційної стійкості рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 19 с.

10. Сервачак О.В. Психологічне забезпечення масових спортивних заходів на великих стадіонах: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2016. 17 с.

2017 р.

1. Кравченко К.О. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців-учасників антитерористичної операції : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 23 с.

2. Погорелов С.В. Уявлення про надзвичайну ситуацію та особливості переживання загрози її виникнення мешканцями України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 24 с.

3. Дацков А.В. Психологічні особливості постекстремальної адаптації учасників антитерористичної операції : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2017. 20 с.

4. Тімченко В.О. Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 24 с.

5. Попов В.М. Психологічні особливості прояву набутої безпорадності у працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 26 с.

6. Кабанцева А.В. Психодіагностика надійності професійної діяльності водіїв пасажирського автотранспорту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 22 с.

7. Борисюк О.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів національної поліції України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2017. 24 с.

8. Резнік О.Г. Психологічні особливості запобігання та подолання босінгу у відділах прикордонної служби : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2017. 15 с.

2018 р.

1. Щербина І.Є. Прогнозування психологічної сумісності фахівців первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2018. 25 с.

2. Балабушка Є.О. Динаміка ригідності комбатантів у процесі адаптації до умов мирного життя : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 20 с.

3. Малик Я.К. Психологічні особливості продуктивності когнітивних функцій у спортивній діяльності боксерів : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2018. 25 с.

4. Булаєвська О.В. Психологічні особливості професійної взаємодії медичного персоналу в екстремальних ситуаціях невідкладної допомоги : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 22 с.

5. Дебренюк А.П. Психологічна сумісність військових операторів радіолокаційних станцій під час виконання службових завдань в особливих умовах : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2018. 18 с.

6. Капосльоз Г.В. Особливості емоційної регуляції процесу розв'язування тактичних задач офіцером : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2018. 22 с.

7. Сорока О. М. Формування психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 10 с.

8. Стріха С.В. Індивідуальні особливості майбутніх психологів пенітенційних установ як чинники їх професійного зростання: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 20 с.

9. Грицина О.М. Розвиток психологічної стійкості у керівників органів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 20 с.

10. Кузіна В.Д. Перфекціонізм як чинник розвитку професійної ідентичності офіцера Збройних сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2018. 20 с.

11. Єрмоменко Д.Ю. Особливості відновлення психологічної стійкості прикордонників після бойових зіткнень : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018.20 с.

12. Самойленко О.О. Формування психологічної готовності мобілізованих військовослужбовців-прикордонників до ведення бойових дій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 20 с.

2019 р.

1. Потапчук Н.Д. Психологія чуток в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2019. 40 с.

2. Сергієнко О.О. Психопрофілактика та психокорекція професійного відчуження у працівників державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 21 с.
3. Сірко Р.І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2019. 40 с.
4. П'янківська Л.В. Психологічна профілактика синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2019. 22 с.
5. Недвига О.В. Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців-саперів в особливих умовах діяльності : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2019. 20 с.
6. Крещук К.Ю. Професійні стереотипи та їх вплив на успішність діяльності рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 21 с.
7. Поканевич О.А. Формування психологічної готовності до професійної діяльності у майбутніх пожежних-рятувальників : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 18 с.
8. Балабанова К.В. Психологічні особливості життєздатності працівників ДСНС України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 22 с.
9. Лозінська Н.С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців-учасників АТО : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 26 с.
10. Іванченко О.С. Психокорекція ірраціональної дезадаптивної провини у працівників аварійно-рятувальних підрозділів державної служби України з надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 17 с.

11. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 20 с.

12. Карачинський О.А. Трансформація смислових структур особистості комбатантів у реабілітаційний період : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 19 с.

2020 р.

1. Ширококов Ю.М. Психологія військового полону : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2020. 40 с.

2. Миронець С.М. Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій : автореф. дис. ... д-р. псих. наук : 19.00.09. Харків, 2020. 41 с.

2021 р.

1. Фурс О.Й. Особистості розвитку психічної саморегуляції майбутніх магістрів військового управління в процесі їх практичної підготовки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2021. 20 с.

2. Кучерява Т.О. Психологічні особливості надійності членів танкового екіпажу Збройних Сил України : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2021. 23 с.

3. Туз О.С. Психологічна готовність керівників оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України до управління в умовах змін : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2021. 21 с.

Додаток О

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ», ПРОВЕДЕНИХ СЕРЕД ПРОФЕСІЙНИХ КОНТИНГЕНТІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Наукові дослідження, які були проведені в межах спеціальності 19.00.09 (див. табл. О.1), допомогли вирішити багато проблемних питань, які постали перед державою в процесі психологічного забезпечення дій за призначенням професійних контингентів сектору безпеки та оборони України.

Отримані за роки існування спеціальності 19.00.09 знання належать до сфери гуманітарних досліджень, в яких особистість, яка знаходиться в екстремальних умовах, виступає не тільки як об'єкт діянь, але й як суб'єкт, наділений мисленням, переживаннями, тобто можливостями свідомого вибору та прийняття рішень в умовах впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності; особистість, від якої залежить не тільки власне життя а й життя підрозділу особливого ризику в цілому; особистість, від надійних професійних дій якої залежить ефективність та успішність виконання даним підрозділом завдань за призначенням.

Спробуємо проаналізувати структуру, зміст і поширення наукових знань в межах спеціальності 19.00.09, щоб чітко усвідомити повноту вивченості різноманітних питань психологічного забезпечення професійних контингентів сектору безпеки та оборони України. Це дозволить у подальшому прогнозувати найбільш важливі напрями проведення наукових досліджень, спираючись на теоретичне та практичне підґрунтя попередників; більш якісно формувати у представників ризиконебезпечних професій загальні фахові компетентності, достатні для ефективного розв'язання стандартних і нестандартних завдань їх професійній діяльності.

Таблиця О.1. - Динаміка захисту дисертаційних робіт в Україні за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.)

Рік захисту	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість захищених робіт	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	1	7	13	11	11
Відсоток від загальної кількості захищених робіт	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	1,3	0,0	0,4	3,0	5,6	4,8	4,8

Рік захисту	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Кількість захищених робіт	13	14	11	12	21	20	12	16	19	10	8	11	12	2	3
Відсоток від загальної кількості захищених робіт	5,6	6,1	4,8	5,2	9,1	8,7	5,2	4,3	4,8	5,2	3,5	4,8	5,2	0,9	1,3

Маємо надію, що проведений аналіз допоможе майбутнім науковцям обрати найактуальніші напрямки наукових пошуків, враховуючи трансформацію суспільно-політичних запитів, актуалізованих російсько-українською війною та її наслідками.

Більшість наукових досліджень, проведених в Україні за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.), була орієнтована саме на професійні контингенти сектору безпеки та оборони (табл. О.2. та табл. О.3).

Таблиця О.2. - Розподіл кількості наукових праць спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» за підрозділами сектору безпеки та оборони України

№ з\п	Структурні підрозділи сектору безпеки та оборони України	Кількість досліджень
1.	Збройні Сили України	63
2.	Державна служба України з надзвичайних ситуацій	59
3.	Державна прикордонна служба України	48
4.	МВС та Національна поліція України	10
5.	Національна гвардія України	7
6.	Екс-комбатанти	4
7.	Служба безпеки України	3
8.	Миротворчий контингент України	3
Загальна кількість досліджень		197

Таблиця О.3. – Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проводилися захисти дисертаційних досліджень, спрямованих на сектор безпеки та оборони України

№ з\п	Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	85
2.	Національний університет цивільного захисту України	77
3.	Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського	20
4.	Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба	12
5.	Харківській національний університет внутрішніх справ	2
6.	Інститут дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України	1

Найбільшу ж кількість досліджень було спрямовано на фахівців Збройних Сил України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби України (73% від загальної кількості дисертацій, захищених за вищезазначеною спеціальністю).

Аналіз дисертаційних досліджень, присвячених різноманітним категоріям фахівців Збройних Сил України (ЗСУ), відображений у табл. О.4. та на рис. О.1-О.5.

Таблиця О.4. - Частота вивчення фахівців Збройних Сил України в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з/п	Категорії фахівців	Кількість досліджень
1.	Військовослужбовці ЗСУ	16
2.	Офіцери ЗСУ	12
3.	Військовослужбовці контрактної служби	9
4.	Курсанти	8
5.	Комбатанти	3
6.	Оператори радіолокаційних станцій	2
7.	Військовослужбовці військової служби правопорядку	2
8.	Жінки-військовослужбовці	1
9.	Викладачі ЗВО військового профілю	1
10.	Стрелець з пістолету	1
11.	Розвідка ЗСУ	1
12.	Танковий екіпаж	1
13.	Військовослужбовці-сапери	1
14.	Військовослужбовці протиповітряної оборони	1
15.	Офіцери бойового управління	1
16.	Мобілізовані військовослужбовці	1
17.	Військові медики	1
18.	Парашутисти Збройних Сил України	1
Загальна кількість досліджень		63

Крім того, в межах спеціальності 19.00.09 є 16 дисертаційних досліджень, так би мовити, загального спрямування (мається на увазі роботи, де розглядається специфіка діяльності ЗСУ в цілому, а не окремих її спеціалістів. Наприклад – роботи Карчевського І. Р. [249], Лисюка С. Г. [250] та ін.).

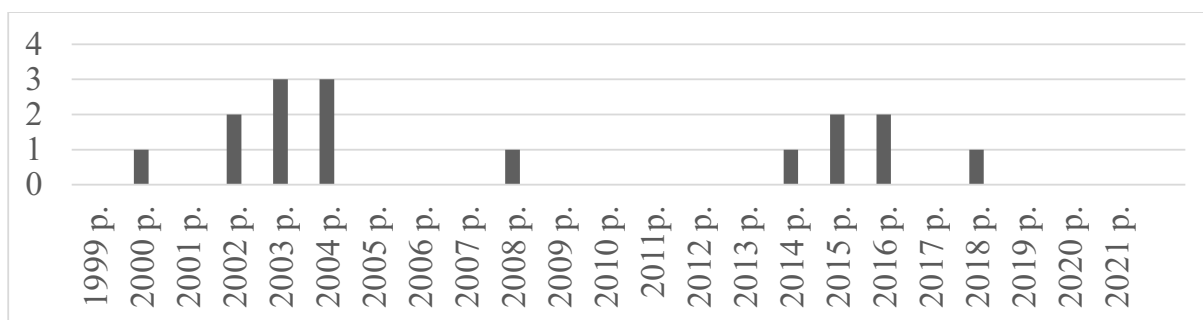

Рис. О.1. – Хронологія досліджень категорії «військовослужбовці ЗСУ» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

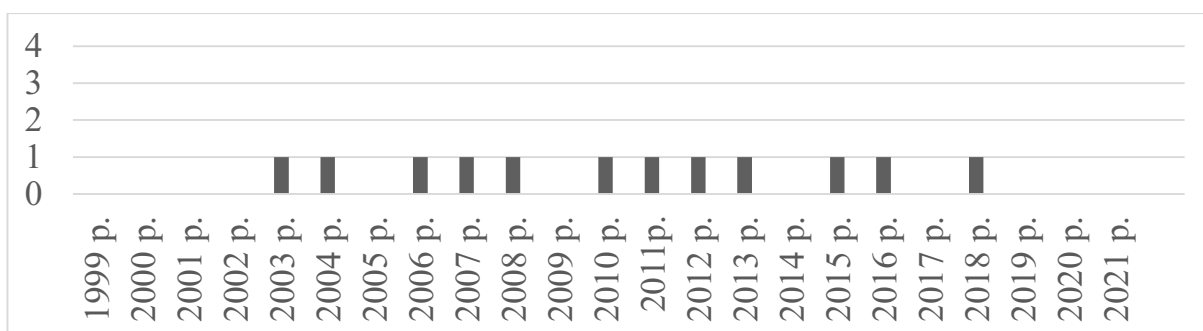

Рис. О.2. – Хронологія досліджень категорії «офіцери ЗСУ» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

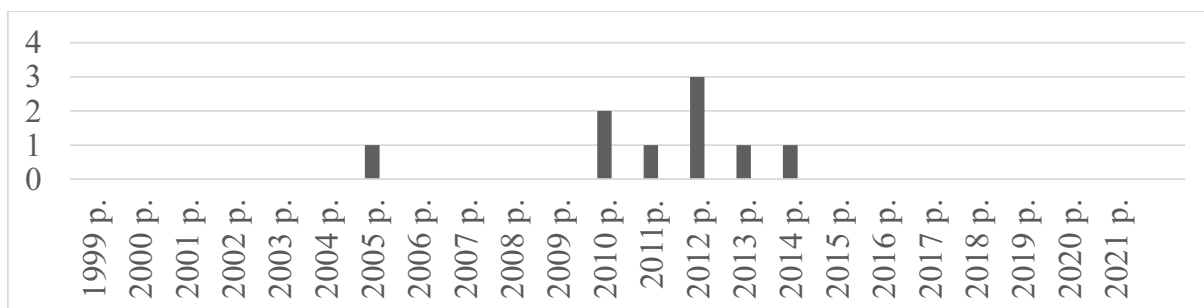

Рис. О.3. – Хронологія досліджень категорії «військовослужбовців за контрактом» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

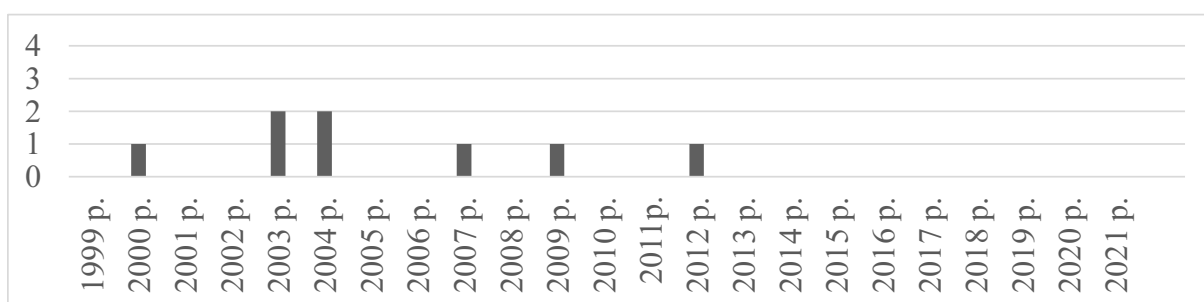

Рис. О.4. – Хронологія досліджень категорії «курсанти військових ЗВО» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

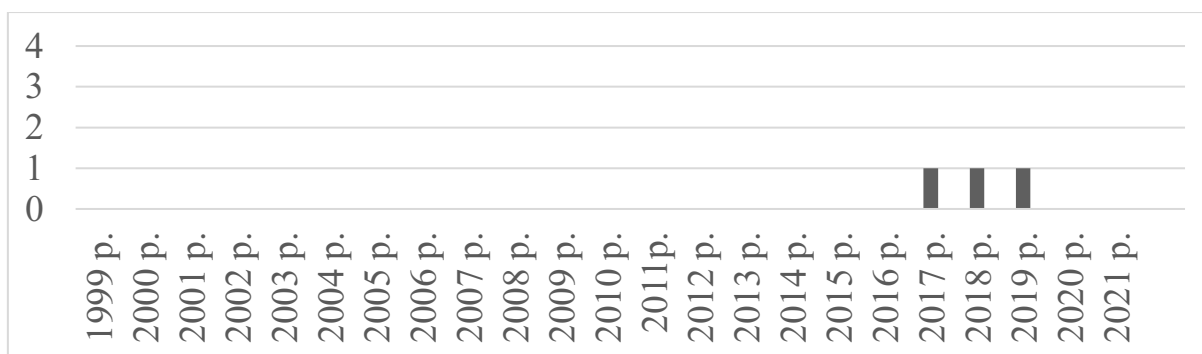

Рис. О.5. – Хронологія досліджень категорії «комбатанти» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

Дослідження інших категорій фахівців ЗСУ є нечисленними, тож ми не будемо подавати їх у вигляді гістограм, обмежимося лише текстовим описом.

Так, категорія фахівців «оператор радіолокаційних станцій» – 2 роботи (захисти відбулися у 2007 р. та 2008 р.); категорія «військовослужбовці військової служби правопорядку» – 2 роботи (захисти відбулися у 2006 р. та 2012 р.). По одному дослідженню мають такі категорії: «військовослужбовці протиповітряної оборони», «офіцери бойового управління», «мобілізовані військовослужбовці», «військові медики», «парашутисти ЗСУ» (захисти відбулися у 2003 р.), «жінки-військовослужбовці» (захист відбувся у 2016 р.), «військовослужбовці-сапери» (захист відбувся у 2019 р.), «викладачі вищих військових навчальних закладів», «стрілець з пістолету», «розвідка ЗСУ», «танковий екіпаж» (захисти відбулися у 2021 р.).

Перейдемо до аналізу досліджень (див табл. О.5. та рис. О.6.-О.9.), присвячених вивченню специфіки діяльності фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі, - ДСНС).

Відмітимо, що перше вітчизняне психологічне дослідження стосовно рятувальників в межах вищезазначеної спеціальності відбулося у 2006 році. Саме у цьому році в Університеті цивільного захисту України (нині, - Національному університеті цивільного захисту України) було відкрито спеціалізовану вчену раду з правом прийняття до розгляду дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Таблиця О.5 - Частота вивчення фахівців ДСНС України в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з/п	Категорії фахівців	Кількість досліджень
1.	Рятувальник	34
2.	Працівник ДСНС	9
3.	Пожежний	5
4.	Психолог ДСНС	3
5.	Курсанти ДСНС	2
6.	Офіцери ДСНС	2
7.	Інспектор пожежного нагляду	1
8.	Водолаз ДСНС	1
9.	Кінолог ДСНС	1
10.	Диспетчер служби «112» ДСНС	1
Загальна кількість досліджень		59

Крім того, «запізнений старт» у вивченні даної категорії фахівців відбувся в силу складного процесу реінтеграції на той час трьох окремих відомств (Штабу Цивільної оборони, Міністерства у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС та Головного управління пожежної охорони МВС України) в територіальні органи Міністерства з надзвичайних ситуацій України (нині, - Державної служби України з надзвичайних ситуацій).

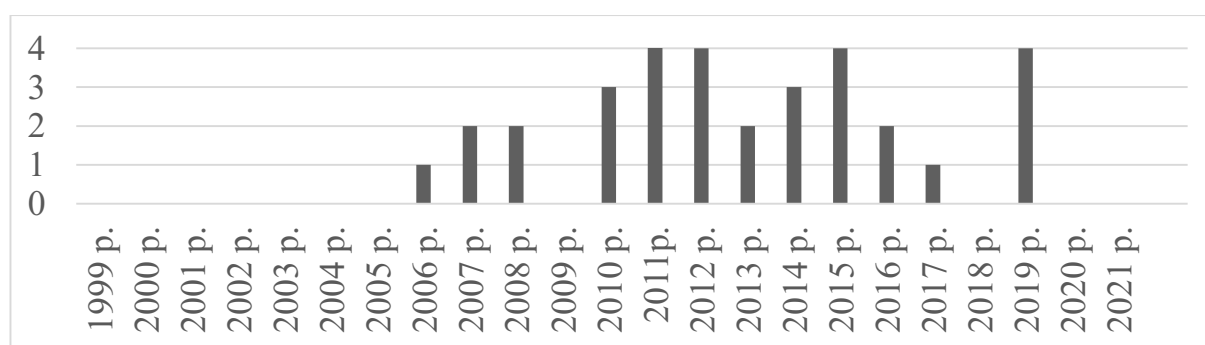

Рис. О.6. – Хронологія досліджень категорії «рятувальник» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

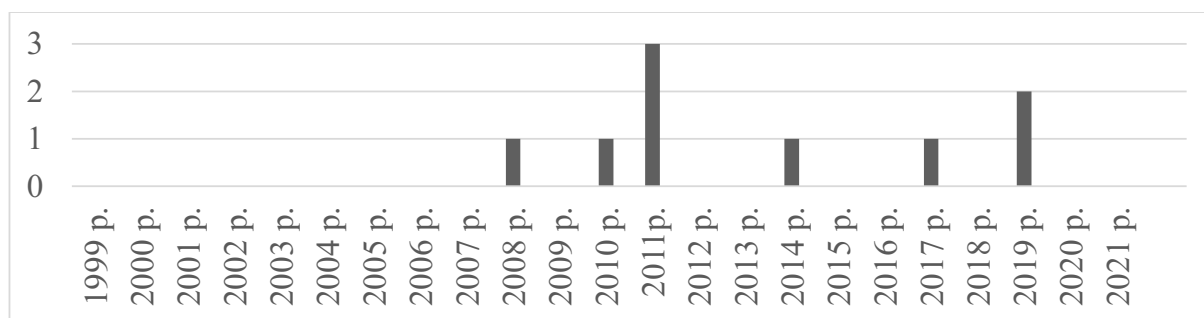

Рис. 0.7. – Хронологія досліджень категорії «працівник ДСНС» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

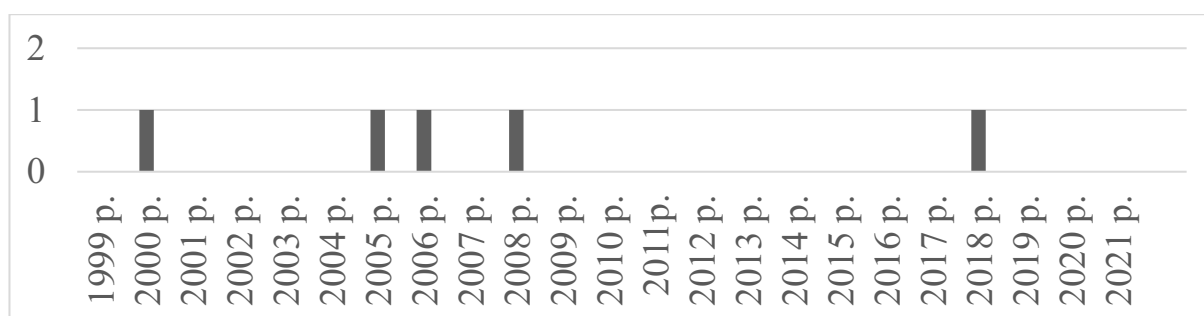

Рис. 0.8. – Хронологія досліджень категорії «пожежний» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

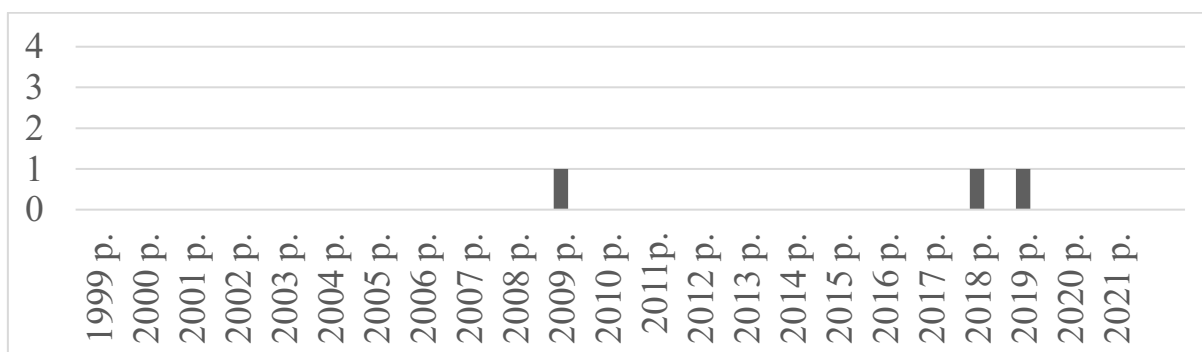

Рис. 0.9. – Хронологія досліджень категорії «психолог ДСНС» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

Дослідження інших категорій фахівців ДСНС нечисленні, тож ми не будемо подавати їх у вигляді гістограм, а обмежимося лише текстовим описом.

За роки існування спеціальності 19.00.09 в Україні дисертаційних досліджень, присвячених «курсантам ДСНС» та «офіцерам ДСНС» було захищено по 2 на кожну з зазначених категорій (захисти відбулися у 2004 та 2013 рр. та 2009 та 2013 рр. відповідно). Також є по 1 дисертаційному

дослідженню, в яких розглядалися категорії «диспетчер служби «112» ДСНС» (2008 р.), «водолаз ДСНС» (2009 р.), «інспектор пожежного нагляду» (2011 р.) та «кінолог ДСНС» (2013 р.).

Перейдемо до аналізу досліджень (див табл. О.6. та рис. О.10.-О.13.), присвячених вивченню специфіки діяльності фахівців Державної прикордонної служби України (далі, - ДПСУ).

Таблиця О.6. - Частота вивчення фахівців ДПС України в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Категорії фахівців	Кількість досліджень
1.	Працівники ДПСУ	18
2.	Офіцери прикордонної служби	15
3.	Керівники прикордонного підрозділу	7
4.	Курсанти ДПСУ	3
5.	Кримінальні аналітики оперативно-розшукового підрозділу	2
6.	Жінки ДПСУ	2
7.	Інспектори прикордонної служби	1
Загальна кількість досліджень		48

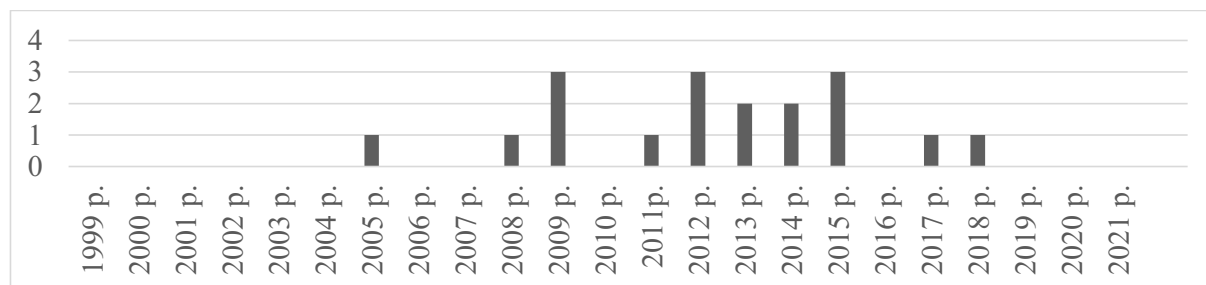

Рис. О.10. – Хронологія досліджень категорії «працівники ДПСУ» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

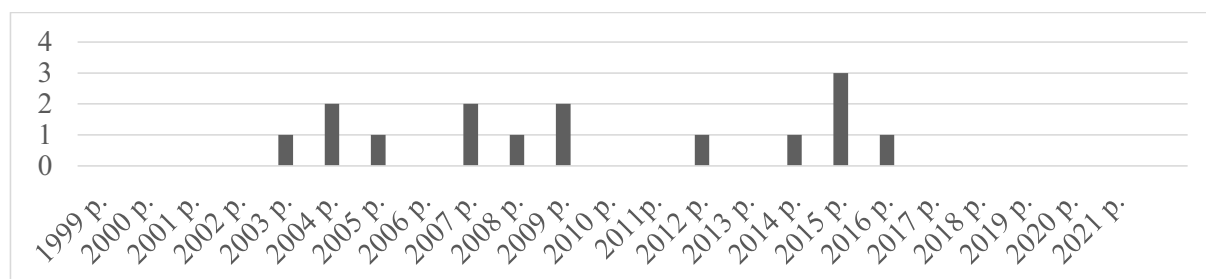

Рис. О.11. – Хронологія досліджень категорії «офіцери ДПСУ» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

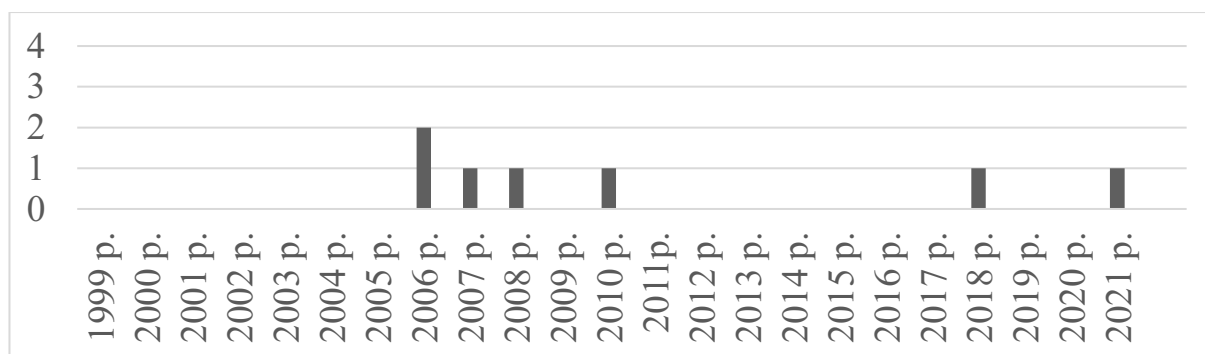

Рис. О.12. – Хронологія досліджень категорії «керівники прикордонного підрозділу» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

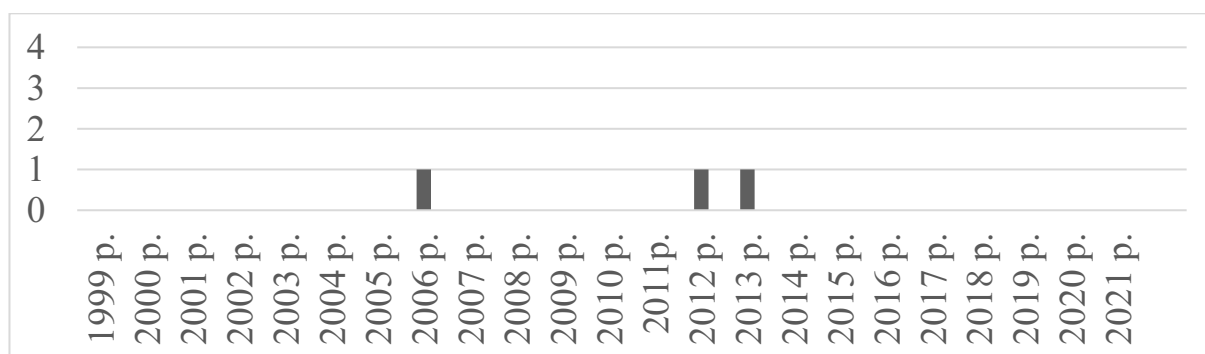

Рис. О.13. – Хронологія досліджень категорії «курсантів ДПСУ» в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1999-2021 рр.)

Дослідження інших категорій фахівців ДПСУ нечисленні, тож ми не будемо подавати їх у вигляді гістограм, а обмежимося лише текстовим описом.

Так, за роки існування спеціальності 19.00.09 в Україні дисертаційних досліджень, присвячених «кримінальним аналітикам оперативно-розшукового підрозділу ДПСУ» та «жінкам - військовослужбовцям ДПСУ» було захищено по 2 на кожну з зазначених категорій (захисти відбулися у 2012 та 2015 рр. та 2009-2010 рр. відповідно). Також є 1 дисертаційне дослідження, присвячене «інспекторам прикордонної служби» (захист відбувся у 2015 р.).

Аналіз досліджень, присвячених вивченню специфіки діяльності фахівців МВС, Національної поліції, Національної гвардії, Служби безпеки

Миротворчого контингенту України та екс комбатантів наведено в табл. О.7-О.11.

Таблиця О.7. - Частота вивчення фахівців МВС та Національної поліції України в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Категорії фахівців	Кількість досліджень
1.	Працівники МВС	6
2.	Офіцери Національної поліції	1
3.	Слідчі МВС	1
4.	Фахівці снайперських груп спеціальних підрозділів МВС	1
5.	Працівники ізоляторів тимчасового тримання МВС	1
Загальна кількість досліджень		10

Таблиця О.8. - Частота вивчення фахівців Національної гвардії України (НГУ) в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Категорія фахівців	Кількість досліджень
1.	Військовослужбовці НГУ	4
2.	Офіцери НГУ	1
3.	Командири підрозділів НГУ	1
4.	Охоронці атомних електростанцій	1
Загальна кількість досліджень		7

Таблиця О.9. - Частота вивчення фахівців Служби безпеки України (СБУ) в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Категорії фахівців	Кількість досліджень
1.	Оперативні співробітники СБУ	1
2.	Захищені дисертації, які мають гриф «таємно»	2
Загальна кількість досліджень		3

Таблиця О.10. - Частота вивчення Миротворчого контингенту України в дисертаційних дослідженнях за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Миротворчі українські підрозділи	Кількість досліджень
1.	Військовослужбовці миротворчого контингенту	2
2.	Діяльність міжнародних гуманітарних місій	1
Загальна кількість досліджень		3

Додаток П

**АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА
СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В
ОСОБЛИВИХ УМОВАХ», ПРОВЕДЕНИХ СЕРЕД ПРОФЕСІЙ
ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ (ОКРІМ ПРОФЕСІЙ,
ЩО ВХОДЯТЬ ДО СКЛАДУ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ
УКРАЇНИ) ТА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ, ПОСТРАЖДАЛОГО
ВНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ПРИРОДНОГО,
ТЕХНОГЕННОГО, СОЦІАЛЬНОГО ТА/АБО ВОЄННОГО
ХАРАКТЕРУ**

З 230 дисертаційних досліджень, виконаних з 1991 по 2021 рр. в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», 33 кваліфікаційні наукові праці (приблизно, - кожна 7) були присвячені професіям екстремального профілю діяльності та цивільному населенню, постраждалому внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру (див. табл. П.1.-П.26. та рис. П.1).

Таблиця П.1. - Частота досліджень професій екстремального профілю діяльності та цивільного населення, постраждалого внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру в межах спеціальності «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Дослідження	Кількість досліджень
1.	Спортсмени	8
2.	Цивільне населення, що постраждало від надзвичайної ситуації	8
3.	Водії	3
4.	Моряки далекого плавання	3
5.	Родини офіцерів	2
6.	Фахівці екстремальних професій (що не входять до складу професійних контингентів сектору безпеки та оборони України)	2
7.	Льотний склад цивільної авіації	2
8.	Медицина катастроф	1
9.	Персонал електроенергетичного підприємства	1
10.	Правопорушники законодавства України	1
11.	Приватні охоронці	1
12.	Пенітенціарна служба України	1
Загальна кількість досліджень		33

Таблиця П.2. – Заклади вищої освіти, в яких проводилися захисти дисертаційних досліджень, спрямовані на професії екстремального профілю діяльності та цивільне населення, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»

№ з\п	Заклади вищої освіти	Кількість досліджень
1.	Національний університет цивільного захисту України	15
2.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	14
3.	Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського	2
4.	Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба	1
5.	Національна академія внутрішніх справ України	1

Таблиця П.3. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення проблемного поля спортсменів – представників екстремальних видів спорту

№ з\п	Спортсмени – представники екстремальних видів спорту	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Парашутисти	1	2008
2.	Тренери спортивних змагань	1	2008
3.	Спортсмени підводного плавання	1	2010
4.	Футбольні арбітри	1	2012
5.	Спортсмени пожежно-прикладного спорту	1	2014
6.	Спортсмени з кульової стрільби	1	2015
7.	Масові спортивні заходи	1	2016
8.	Боксери	1	2018

Таблиця П.4. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені спортсменам - представникам екстремальних видів спорту

№ з\п	Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних робіт	Кількість досліджень
1.	Національний університет цивільного захисту України	5
2.	Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського	2
3.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.5. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення цивільного населення, постраждалого від надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального та/або воєнного характеру

№ з/п	Цивільне населення, яке постраждало від надзвичайної ситуації	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації	1	2009
2.	Надання екстреної психологічної допомоги цивільному населенню	2	2011 та 2015
3.	Наслідки стресогенних впливів надзвичайної ситуації на цивільне населення	2	2013 та 2019
4.	Адаптація цивільного населення до екстремальних умов надзвичайної ситуації	1	2015
5.	Уявлення цивільного населення про надзвичайну ситуацію	1	2017
6.	Психологія чуток в умовах надзвичайної ситуації	1	2019

Таблиця П.6. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені цивільному населенню, постраждалому від надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру

№ з/п	Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних робіт	Кількість досліджень
1.	Національний університет цивільного захисту України	5
2.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	3

Таблиця П.7. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення професії водія

№ з/п	Водії	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Водії автотранспорту в екстремальних умовах	1	2009
2.	Психокорекція водіїв автотранспорту	1	2011
3.	Водії пасажирського автотранспорту	1	2017

Таблиця П.8. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені професії водія

№ з/п	Водії	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	2

2.	Національний університет цивільного захисту України	1
----	---	---

Таблиця П.9. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення родин офіцерів

№ з\п	Родини офіцерів	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Сім'ї молодих офіцерів	1	2005
2.	Сім'ї прикордонників	1	2006

Таблиця П.10. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені родинам офіцерів

№ з\п	Родини офіцерів	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1
2.	Національний університет цивільного захисту України	1

Таблиця П.11. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення працівників медицини катастроф

№ з\п	Медицина катастроф	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Медичний персонал в екстремальних умовах	1	2018

Таблиця П.12. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені працівникам медицини катастроф

№ з\п	Медицина катастроф	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.13. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення персоналу електроенергетичного підприємства

№ з\п	Персонал електроенергетичного підприємства	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Психологічна підготовка працівників електроенергетичного підприємства до роботи в аварійних умовах	1	2012

Таблиця П.14. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені персоналу електроенергетичного підприємства

№ з\п	Персонал електроенергетичного підприємства	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.15. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», спрямовані на вивчення професії моряка далекого плавання

№ з\п	Моряки далекого плавання	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Психологічні особливості піратського полону	1	2012
2.	Переживання самотності моряків далекого плавання	1	2014
3.	Формування психологічної готовності фахівців морського транспорту до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях	1	2018

Таблиця П.16. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені морякам далекого плавання

№ з\п	Моряки далекого плавання	Кількість досліджень
1.	Національний університет цивільного захисту України	2
2.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.17. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені фахівцям екстремальних видів діяльності

№ з\п	Фахівці екстремальних видів діяльності	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Адаптація до надзвичайної ситуації	1	2008
2.	Підвищення стресостійкості за допомогою соціально-психологічних тренінгів	1	2010

Таблиця П.18. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені фахівцям екстремальних видів діяльності

№ зп	Фахівці екстремальних видів діяльності	Кількість досліджень
1.	Національна академія внутрішніх справ України	1
2.	Національний університет цивільного захисту України	1

Таблиця П.19. - Дослідження в межах спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені льотному складу цивільної авіації

№ зп	Льотний склад цивільної авіації	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Антиципаційні функції оперативної пам'яті льотчика	1	1999
2.	Психологічна готовність льотного складу	1	2007

Таблиця П.20 - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені льотному складу цивільної авіації

№ зп	Льотний склад цивільної авіації	Кількість досліджень
1.	Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба	1
2.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.21 - Дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені особистості, яка здійснює протиправну діяльність

№ зп	Особистість, яка здійснює протиправну діяльність	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Невербальна поведінка	1	2004

Таблиця П.22. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені особистості, яка здійснює протиправну діяльність

№ зп	Особистість, яка здійснює протиправну діяльність	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Таблиця П.23. - Дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені приватним охоронцям

№ зп	Приватні охоронці	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Психологічна підготовка приватних охоронців до екстремальних ситуацій	1	2011

Таблиця П.24. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені приватним охоронцям

№ зп	Приватні охоронці	Кількість досліджень
1.	Національний університет цивільного захисту України	1

Таблиця П.25. - Дослідження за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені пенітенціарній службі України

№ зп	Пенітенціарна служба України	Кількість досліджень	Рік захисту
1.	Негативні психічні стани в установах виконання покарань	1	2003

Таблиця П.26. - Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, в яких проходили захисти дисертаційних досліджень за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», присвячені пенітенціарній службі України

№ зп	Пенітенціарна служба України	Кількість досліджень
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького	1

Додаток Р

**ЧАСТОТА ДОСЛІДЖЕНЬ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ У
КВАЛІФІКАЦІЙНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ
19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ» У
ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ
НАВЧАННЯ**

№ з/п	Проблемне поле	Заклад вищої освіти зі специфічними умовами навчання	Кількість робіт
1.	Особистість	НУЦЗУ	21
		НАДПСУ	33
		НУОУ	8
		ХНУПС	7
		НАВС	1
2.	Психологічна підготовка, психологічна готовність	НУЦЗУ	15
		НАДПСУ	23
		НУОУ	3
		ХНУПС	5
3.	Діяльність	НУЦЗУ	15
		НАДПСУ	11
		НУОУ	3
		ХНУПС	2
4.	Негативні психічні стани	НУЦЗУ	14
		НАДПСУ	9
		НУОУ	3
		ХНУПС	1
5.	Стрес та копінг-стратегії	НУЦЗУ	11
		НАДПСУ	6
		НУОУ	2
		ХНУПС	1
		ХНУВС	1
6.	Колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок)	НУЦЗУ	8
		НАДПСУ	5
		НУОУ	2
		ХНУПС	1
		ХНУВС	1
7.	Психологічна адаптація	НУЦЗУ	4
		НАДПСУ	5
		НУОУ	1
		ХНУПС	0
8.	Професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності	НУЦЗУ	4
		НАДПСУ	4
		НУОУ	1
		ХНУПС	0
9.	Психологічна допомога та підтримка	НУЦЗУ	2
		НАДПСУ	3
		НУОУ	0
		ХНУПС	0

10.	Професійно-психологічний відбір	НУЦЗУ	1
		НАДПСУ	1
		НУОУ	0
		ХНУПС	0
11.	Реабілітація, реадптація, пост ізоляційний період	НУЦЗУ	1
		НАДПСУ	0
		НУОУ	0
		ХНУПС	0
Загальна кількість вивчених проблем		НАДПСУ	100
		НУЦЗУ	96
		НУОУ	23
		ХНУПС	17
		ХНУВС	2
		НАВС	1

Примітка: НУЦЗУ – Національний університет цивільного захисту України; НАДПСУ – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; НУОУ – Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; ХНУПС – Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба; ХНУВС – Харківський національний університет внутрішніх справ; НАВС – Національна академія внутрішніх справ.

Додаток С

**ЗАКЛАДИ ВИЩОЇ ОСВІТИ, ДЕ ПРОХОДИЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 – «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В
ОСОБЛИВИХ УМОВАХ» (1999-2021 рр.)**

№ з/п	Заклади вищої освіти України, в яких виконувалися роботи за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»	Наукові заклади України, в яких була захищена дисертацій на робота	Кількість дисертаційних досліджень, представлених науковцями даного закладу вищої освіти до захисту	Загальна кількість захищених дисертаційних досліджень науковцями даного закладу вищої освіти
1.	Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького	НАДПС	77	81
		НУЦЗУ	4	
2.	Національний університет цивільного захисту України	НУЦЗЦ	57	59
		НУОУ	1	
		НАДПС	1	
3.	Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського	НУЦЗУ	4	22
		НАДПС	5	
		НУОУ	12	
		НАВС	1	
4.	Харківський Національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба	ХНУПС	11	12
		НУЦЗУ	1	
5.	Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка	НАДПС	6	10
		НУОУ	1	
		НУЦЗЦ	3	
6.	Інституті психології імені Григорія Костюка	НУОУ	7	8
		НУЦЗУ	1	
7.	Українська інженерно-педагогічна академія	НУЦЗУ	4	5
		ХНУПС	1	
8.	Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України	НУЦЗУ	1	2
		НУОУ	1	
9.	Інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля	НУЦЗУ	2	3
		НАДПС	1	
10.	Харківський національний університет внутрішніх справ	НУЦЗУ	3	3
11.	Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ імені Едуарда Дідоренка	НУЦЗЦ	3	3

12.	Національний авіаційний університет	НУЦЗУ	2	2
13.	Національна академія внутрішніх справ	ХНУВС	2	2
14.	Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського	НАДПС	1	1
15.	Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного	НАДПС	1	1
16.	Хмельницький національний університет	НАДПС	1	1
17.	Національна академія Служби Безпеки України	НАДПС	1	1
		ІДПДБ	1	1
18.	Донбаський державний педагогічний університет	НУЦЗУ	1	1
19.	Національний аерокосмічний університет імені Миколи Жуковського	НУЦЗУ	1	1
20.	Миколаївський національний університет імені Василя Сухолинського	НУЦЗЦ	1	1
21.	Науково-дослідний інститут проблем військової медицини	НУЦЗУ	1	1
22.	Київський національний торговельно-економічний університет	НУЦЗЦ	1	1
23.	Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника	НУЦЗУ	1	1
24.	Національна академія Національної гвардії України	НУЦЗУ	1	1
25.	Український науково-дослідний інститут клінічної та експериментальної неврології і психіатрії	ХНУПС	1	1
26.	Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка	НУОУ	1	1
27.	Національна академія внутрішніх справ	НУОУ	1	1
28.	Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки	НАДПС	1	1
29.	Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України	НУОУ	1	1
30.	Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	НАДПС	1	1

Примітка: НУЦЗУ – Національний університет цивільного захисту України; НАДПСУ – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; НУОУ – Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського; ХНУПС – Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба; ХНУВС – Харківський національний університет внутрішніх справ; НАВС – Національна академія внутрішніх справ.

Додаток Т

**ГЕНДЕРНИЙ РОЗПОДІЛ НАУКОВЦІВ, ЯКІ ЗАХИСТИЛИ
ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 -
«ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ» В УКРАЇНІ
(1999-2021 рр.)**

№ з/п	Рік захисту	Жінки	Чоловіки
1.	1991	0	0
2.	1992	0	0
3.	1993	0	0
4.	1994	0	0
5.	1995	0	0
6.	1996	0	0
7.	1997	0	0
8.	1998	0	0
9.	1999	0	1
10.	2000	2	1
11.	2001	0	0
12.	2002	0	1
13.	2003	1	6
14.	2004	2	11
15.	2005	3	8
16.	2006	3	8
17.	2007	1	12
18.	2008	4	10
19.	2009	2	9
20.	2010	2	10
21.	2011	11	10
22.	2012	5	14
23.	2013	3	9
24.	2014	7	9
25.	2015	10	9
26.	2016	6	4
27.	2017	3	5
28.	2018	5	6
29.	2019	8	4
30.	2020	0	2
31.	2021	1	2
Загальна кількість		79	151

ВОНИ БУЛИ ПЕРШИМИ
(вітчизняні доктори наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»)⁴²

Спробуємо узагальнити інформацію про вклад кожного з існуючих на сьогодні в Україні 12 докторів психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 в розвиток сучасної психології діяльності в особливих умовах (див. рис. Ф.1.).

ПОТАПЧУК Євген Михайлович.

Захист відбувся у 2004 році в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Тема дисертації: «Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців».

Євгеном Михайловичем уперше в науці:

✓ сформульовано проблему збереження психічного здоров'я військовослужбовців, запропоновано теоретичні та практичні шляхи її розв'язання. Проведено змістовний аналіз концептуальних положень психогієни та виявлено проблеми, пов'язані з психогієною життєдіяльності військовослужбовців;

✓ розроблено соціально-психологічну систему збереження психічного здоров'я військовослужбовців у військовій частині;

✓ здійснено психологічний аналіз змісту вимог Військових статутів Збройних Сил України щодо їх впливу на психічне здоров'я військовослужбовців;

⁴² Наводиться за [274].

✓ визначено основні суб'єкти впливу на психічне здоров'я військовослужбовців, а також виявлено ознаки їх позитивного і негативного впливу.

Результати дослідження впроваджено: до системи психологічного забезпечення діяльності Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (акт № 15-5/44/02/04 від 23. 04. 2003 р.); Внутрішніх військ МВС України (акт № 3/19/1-1750 від 8. 05. 2003 р.); Державної прикордонної служби України (акт № 26/6514 від 16. 05. 2003 р.), (акт № 239 від 17. 02. 2003 р.), (акт № 15 від 19. 04. 2004 р.).

За результатами дослідження опубліковано монографію: Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: Монографія. Хмельницький: Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. 323 с.

ОХРЕМЕНКО Ольга Романівна.

Захист відбувся у 2005 році в Національній академії внутрішніх справ України.

Тема дисертації: «Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності».

Ольгою Романівною уперше в науці:

- ✓ визначені закономірності зміни алгоритмів діяльності у випадкових середовищах;
- ✓ виявлено вплив стресових ситуацій на когнітивні процеси оцінювання співвідношень між одиницями інформації та структуруванням системи інформаційних одиниць і комплексів взаємопов'язаних частин;
- ✓ встановлені протиріччя між колективним семантичним потенціалом групи і системою індивідуального досвіду, пов'язані з несвідомою трансформацією на рівні перцепції зовнішніх стимулів та утворенням зон вірогідних внутрішньоособистісних конфліктів;

✓ розроблено спосіб оцінки функціонального стану зорового аналізатора, який, на відміну від існуючих, базується на динаміці температурних параметрів шкіри медіального кута орбіти над *pars palpebralis m. Orbicularis oculi*;

✓ удосконалено спосіб оцінки нервово-емоційного напруження, який, на відміну від існуючих, базується на оцінці ступеня міжпівкульної асиметрії;

✓ запропонована методика оцінки психічного здоров'я, яка, на відміну від існуючих, базується на застосуванні індексу психічного здоров'я.

За результатами дослідження авторкою отримані патенти на винаходи: «Спосіб оцінки нервово-емоційного напруження» патент UA 46262A м.кл 7 A61B5/00; A61B5/16; «Прилад для визначення критичної частоти злиття мерехтінь» патент UA 46263A м.кл. 7 A61B5/16; «Спосіб підвищення резистентності до респіраторних захворювань в робочих приміщеннях» патент UA 48523A м.кл 7 A61K35/78; «Спосіб підвищення працездатності операторів при особливих навантаженнях» патент UA 48525A м.кл 7A61K35/78; «Спосіб профілактики серцево-судинних захворювань при особливих навантаженнях» патент UA 48525A м.кл 7A61K35/78; «Спосіб корекції функціонального стану осіб при особливих навантаженнях» патент UA 49250A м.кл. 7A61K35/78; «Спосіб оцінки функціонального стану зорового аналізатора» патент UA 50930A м.кл. 7A61B5/00 A61B5/16; «Прилад для ароматерапії» патент UA 54187A м.кл.7 A61M15/00; A61L9/12; «Прилад для масажу точок акупунктури» патент UA 55756 7A61H15/02.

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Охременко О.Р. Ароматерапія. Невербальні способи впливу: Монографія. К.: Хімджест, 2004. 104 с.

2. Охременко О.Р. Проблеми психотерапевтичної інтервенції: Монографія. К.: Хімджест, 104 с.

3. Охременко О.Р. Постстресові розлади: Монографія. К.: Хімджест, 2004. 102 с.

4. Охременко О.Р. Дезадаптивні розлади: Монографія. К.: Химджест, 2004. 111 с.
5. Охременко О.Р. Діяльність у складних напружених та екстремальних умовах: Монографія. К.: НАОУ, 2004. 341 с.
6. Артющин Л.М., Мосов С.П., Охременко О.Р. Праця в особливих умовах: Монографія. К.: Химджест, 2004. 94 с.
7. Мосов С.П., Охременко О.Р. Соціально-психологічні аспекти професійної адаптації: Монографія. К.: Химджест, 2004. 121 с.
8. Толубко В.Б., Мосов С.П., Охременко О.Р. Відхильна поведінка військовослужбовців та механізми її формування: Монографія. К.: Химджест, 2004. 102 с.
9. Мосов С.П., Охременко О.Р. Функціональні системи. Теорія і практика дослідження: Монографія. К.: Химджест, 2005. 111 с.

МАТЕЮК Олег Анатолійович.

Захист відбувся у 2006 році в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Тема дисертації: «Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності».

Олегом Анатолійовичем уперше в науці:

- ✓ сформульовано та проаналізовано проблему психологічного впливу військового керівника на підлеглих, як системного утворення; виявлено структуру, властивості, функції, психологічні механізми, що складають його основу;
- ✓ запропоновано поняття «професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих» та виявлено його специфіку у зіставленні з іншими видами психологічного впливу;
- ✓ розроблено теоретичну модель професійного психологічного впливу військового керівника на підлеглих;

✓ запропоновано інноваційні технології професійного психологічного впливу військового керівника на підлеглих.

Результати дослідження впроваджено: в систему психологічного забезпечення діяльності Внутрішніх військ МВС України (акт реалізації від 15. 06. 2006 р. № 3/19/1–2022); Державної прикордонної служби України (акт реалізації від 18. 07. 2002 р. № 203; акт реалізації від 17. 01. 2006 р. № 9/114; акт реалізації від 22. 02. 2006 р. № 32/3337; акт реалізації від 6. 03. 2006 р. № 22/4206; акт реалізації від 5. 06. 2006 р. № 143); Міністерства оборони України (акт реалізації від 24. 03. 2006 р. № 57/871); Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (акт реалізації від 16. 02. 2006 р. № 44/731).

За результатами дослідження опубліковано монографію: Матеюк О.А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності: Монографія. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2006. 278 с.

ЛЕФТЕРОВ Василь Олександрович.

Захист відбувся у 2008 році в Університеті цивільного захисту України (зараз, - Національний університет цивільного захисту України).

Тема дисертації: «Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності».

Василем Олександровичем уперше в науці:

- ✓ ґрунтовно розглянуто проблему особистісного й професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності та застосування психологічного тренінгу, як засобу особистісно-професійного розвитку працівників МВС і МНС України;
- ✓ встановлено психологічні особливості особистісного та професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності;
- ✓ досліджено феномен прогресивної транспсихічної маніпуляції, що лежить в основі особистісних змін учасників психологічного тренінгу, їх

тренінгової взаємодії та зумовлює особистісний і професійний розвиток людини в результаті участі у тренінгу;

✓ на підставі комплексного експериментального дослідження доведено позитивний вплив психологічних тренінгів на особистісну та професійну динаміку фахівців екстремальних видів діяльності;

✓ виявлено та охарактеризовано універсальні тренінгові ефекти, що сприяють різноплановому особистісно-професійному розвитку фахівців – учасників тренінгу;

✓ розроблено теоретичну модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу, сутність якої полягає у застосуванні феноменів психотренінгу для розвитку особистісних і професійних якостей фахівців;

✓ обґрунтовано концептуальні засади і напрями використання психологічного тренінгу в системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України.

Автором з позицій особистісно-професійного розвитку людини розглянуто методико-практичні основи і принципи психологічного тренінгу, особливості його використання в роботі з персоналом, задіяним в екстремальних видах діяльності. Це дало можливість:

✓ впровадити у першому в силових відомствах України науково-дослідному центрі психотренінгових технологій (Донецький юридичний інститут) розвивальні та профілактичні психотренінгові програми для фахівців екстремальних видів діяльності;

✓ включити авторські психологічні тренінги «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ), «Психологія ефективного керівника» (ПЕК), «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» до програм підготовки та підвищення кваліфікації різних категорій працівників правоохоронних органів як в Україні, так і в Росії, Білорусі, Німеччині (лист МВС України від 01.03.2007 № 6/2/1-1149; акти впровадження Донецького юридичного інституту ЛДУВС від 04.09.2007, ГУМВС України в Донецькій

області від 21.07.2008, Ростовського юридичного інституту МВС Російської Федерації від 02.07.2008, Академії МВС Республіки Білорусь від 07.07.2008, Баварського науково-дослідного інституту поліції (Німеччина) від 08.2008);

✓ впровадити психологічні тренінги в навчальний процес вищих навчальних закладів МВС, МНС, СБУ та інших міністерств і відомств України, діяльність яких характеризується високим рівнем екстремальності (акти впровадження Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького від 22.11.2007, Національної академії оборони України від 27.12.2007, Інституту оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України від 22.05.2008, Одеського державного університету внутрішніх справ від 06.06.2008, Університету цивільного захисту України від 10.07.2008, Донецького юридичного інституту ЛДУВС від 18.07.2008, Львівського державного університету внутрішніх справ від 18.07.2008, Харківського національного університету внутрішніх справ від 22.09.2008);

✓ реалізувати у практиці психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України основні положення щодо організації діяльності тренінгових центрів, методико-практичні рекомендації з проведення тренінгів та підготовки кваліфікованих тренерів-психологів для ОВС (акт впровадження Департаменту кадрового забезпечення МВС України від 27.06.2008);

✓ розробити та подати для затвердження до МВС України «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України» (рецензії В.І. Барка та Л.М. Балабанової).

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Лефтеров В.О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія / Лефтеров В.О., Тімченко О.В. Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. 324 с.

2. Павлов А.С. Экстремальная работа и температура тела: монография / Павлов А.С., Лефтеров В.А., Монастырский В.Н. Донецьк: ДонНУ, 2007. 308 с.

3. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2 т. / Лефтеров В.О. Донецьк: ДЮІ, 2008. Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності / Лефтеров В.О. 2008. 242 с. Т. II: Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження / Лефтеров В.О. 2008. 286 с.

ШИМКО Віталій Артурович.

Захист відбувся у 2010 році в Інституті дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України.

Робота має гриф «Таємно».

ПРИХОДЬКО Ігор Іванович.

Захист відбувся у 2014 році в Національному університеті цивільного захисту України.

Тема дисертації: «Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України)».

Ігорем Івановичем уперше в науці:

- ✓ обґрунтовано трансформаційну модель психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності, в якій виявлено та описано зміст її елементів і структурних компонентів, наукові критерії та показники її визначення, особливості генезу та функціонування встановленої структури;
- ✓ виявлено закономірності динаміки системи психологічної безпеки особистості у військовослужбовців у звичайних та екстремальних умовах

діяльності, взаємозв'язки між рівнем психологічної безпеки особистості та якістю виконання службово-бойових завдань;

✓ встановлено типологію організації психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності, обґрунтовано показники та критерії оцінки кожного типу;

✓ доведено взаємозв'язки між типами організації та рівнем психологічної безпеки особистості в осіб з різним соціально-професійним статусом, рівнем професійної підготовки й особистісної зрілості, а також різним типом професійної діяльності (ризик);

✓ запропоновано прогностичну модель продуктивності організації психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності;

✓ обґрунтовано нові напрями розвитку системи психологічної безпеки особистості у процесі професіоналізації військовослужбовців, а також причини, умови, наслідки її деформації;

✓ обґрунтовано та розроблено інтегративний показник індекс психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності, обґрунтовано і визначено практичні критерії та показники його оцінки.

Результати дослідження впроваджено: в роботу Апарату Ради національної безпеки і оборони України при підготовці матеріалів для керівництва держави з питань комплексного аналізу соціальної безпеки держави, проектів указів Президента України та рішень Ради національної безпеки і оборони України (довідка Заступника Секретаря РНБО України № 6/9-18-6-13 від 13.01.2010 р.). Основні результати дослідження апробовано та впроваджено в навчальну та наукову роботу для підготовки військово-медичних фахівців у Військово-медичній академії ім. С.М. Кирова (Санкт-Петербург, Російська Федерація) (акт впровадження від 19.06.2013 р.), наукову діяльність Національної академії Служби безпеки України (акт впровадження від 18.07.2013 р. № 9/20-5901), навчально-методичну та наукову роботу Науково-методичного центру навчальних закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій під час розробки програм підвищення

кваліфікації та спеціалізації фахівців органів та підрозділів ДСНС (акт впровадження від 10.06.2013 р.), навчально-методичну та наукову роботу Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України (акт впровадження від 09.07.2013 р.), при розробці програми навчальної дисципліни «Психологія екстремальної діяльності» в Академії внутрішніх військ МВС України (акт впровадження від 28.05.2013 р.).

Розроблений автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна безпека особистості», авторські методики «Діагностика психологічної безпеки особистості» і «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості», програма формування, розвитку, підтримки та збереження психологічної безпеки особистості та авторський тренінг «Спокій та порядок» апробовано та впроваджено в систему психологічного супроводу СБД ВВ МВС України: Головного управління ВВ МВС України (акт впровадження від 16.05.2013 р.), Академії ВВ МВС України (акт впровадження від 03.06.2013 р.).

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Приходько, І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : монографія / І. І. Приходько. Х. : Акад. ВВ МВС України, 745 с.
2. Приходько, І. І. Використання емпіричних методів дослідження для оцінки морально-психологічного стану особового складу внутрішніх військ МВС України : монографія / І.І. Приходько, О.В. Тімченко, Я.В. Мацегора та ін. Х. : Акад. ВВ МВС України, 301 с.
3. Приходько, І. І. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України : монографія / І.В. Воробйова, І.І. Приходько, С.Т. Полторак та ін. Х. : Акад. ВВ МВС України, 297 с.

4. Приходько, І. І. Психологічний моніторинг професійно-важливих якостей курсантів ВВНЗ МВС України : монографія / Я.В. Мацегора, І.І. Приходько, І. В. Воробйова та ін. Х. : Акад. ВВ МВС України, 421с.

5. Приходько, І. І. Психологічні засади ефективності службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом внутрішніх військ МВС України : монографія /Я. В. Мацегора, І. В. Воробйова, І. І. Приходько та ін. Х. : Акад. ВВ МВС України, 326 с.

АЛЕЩЕНКО Віктор Іванович.

Захист відбувся у 2014 році в Центральному науково-дослідному інституті Збройних Сил України.

Робота має гриф «Тємно».

ОНИЩЕНКО Наталія Вікторівна.

Захист відбувся у 2015 році в Національному університеті цивільного захисту України.

Тема дисертації: «Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях».

Наталією Вікторівною уперше в науці:

- ✓ визначено та обґрунтовано роль та місце екстреної психологічної допомоги постраждалим в загальній системі сучасних концепцій психологічної допомоги;
- ✓ узагальнено теоретико-емпіричні дані про вплив надзвичайної ситуації на психічний стан постраждалих з урахуванням їх гендерних та вікових особливостей;

✓ запропоновано теоретичні та прикладні підходи організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в осередку лиха.

Результати дослідження впроваджено:

✓ в роботу Державної служби України з надзвичайних ситуацій при підготовці розпорядчих документів ДСНС України з питань: (а) організації ефективної взаємодії фахівців-психологів; (б) організації та проведення спеціальної підготовки фахівців-психологів, які можуть бути залучені до роботи з постраждалим контингентом; (в) алгоритму передачі постраждалих від надзвичайної ситуації (НС) цивільним психологам для пролонгованої психологічної допомоги. Пропозиції щодо устаткування пунктів екстреної психологічної допомоги та введення знаків розрізнення на форменому одязі психолога ДСНС України при роботі в осередку лиха та склад «Валізи психолога» внесені до Наказу МНС України від 27.02.2008 № 148 «Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС» (акт впровадження від 22.09.2014.).

✓ Розроблена типологія реагування постраждалих людей на НС використовується кубинськими фахівцями під час роботи в країнах 7 Латинської Америки. Практичні рекомендації щодо психологічної роботи з дітьми різного віку, які зазнали різних видів втрат внаслідок НС, активно використовуються під час підготовки практикуючих психологів на факультеті психології Університету м. Гавана, Куба (акт впровадження від 17.12.2014 р.).

✓ Основні результати дослідження у вигляді комп'ютерного тренажеру «Підготовка психолога ДСНС до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації» активно використовується при проведенні щорічних тактичних та спеціальних навчань курсантів та студентів вищих навчальних закладів цивільного захисту, а також в межах перепідготовки фахівців-психологів ДСНС України (акт впровадження від 19.05.2014 р.).

✓ Висновки щодо особливостей поведінки людей, постраждалих від трагічних подій різного характеру, які пережили втрату житла, втрату близьких, апробовані та використовуються фахівцями Коледжу пожежної

безпеки та цивільного захисту (м. Рига, Латвія) в програмі навчання психологів та волонтерів, які надають першу психологічну допомогу на місцях катастроф (акт впровадження 13.10.2014 р.).

✓ Розроблений алгоритм роботи екстремального психолога в умовах ліквідації наслідків НС використовується в професійній діяльності фахівцями-психологами Центру кризової психологічної допомоги Державної установи освіти «Командно-інженерний інститут» Міністерства з надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь. Запропоновані основи організації діяльності психологів ДСНС України з психологічного супроводу постраждалих при проведенні процедури впізнання загиблих, евакуації постраждалих в безпечні райони або в місця тимчасового перебування, а також в умовах очікування звісток щодо долі близької людини активно застосовуються в практиці психологів МНС Республіки Білорусь (акт впровадження 09.01.2015 р.).

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія / Н.В. Оніщенко. Х.: Вид-во «Право», 2014. 584 с.
2. Оніщенко, Н.В. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія / О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.І. Склень, О.В. Тимченко. Х.: УЦЗУ, 2008 221 с.
3. Оніщенко, Н.В. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект : монографія / Д.В. Лебедев, С.Ю. Лебедева, О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.В. Тимченко. Х.: УЦЗУ, 2009. 128 с.
4. Оніщенко, Н.В. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : монографія / О.А. Олійников, Н.В. Оніщенко, О.В. Тимченко, Д.С. Тітаренко, В.Є. Христинко. Х.:НУЦЗУ, 2011. 151 с.

5. Оніщенко, Н.В. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків - жертв піратського полону : монографія / Н.В. Оніщенко, А.Ю. Побідаш, О.В. Тімченко, В.Є. Христинко. Х.: НУЦЗУ, 2012. 196 с.

6. Оніщенко, Н.В. Особливості надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при аваріях на шахтах Донеччини : монографія / С.Ю. Лебедева, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, М.І. Ткач, В.Є. Христинко. Х.: НУЦЗУ, 2012. 219 с.

7. Оніщенко, Н.В. Особливості встановлення психологічного контакту психолога ДСНС України з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації : монографія / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, Р.М. Ціцей. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2014. 156 с.

ПОТАПЧУК Наталія Дмитрівна.

Захист відбувся у 2019 році в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Тема дисертації: «Психологія чуток в умовах надзвичайної ситуації».

Наталією Дмитрівною уперше в науці:

- ✓ запропоновано теоретико-методологічне й емпіричне розв'язання наукової проблеми виникнення і протидії чуткам в умовах НС, що дозволяє подолати гносеологічну неузгодженість, пов'язану з фрагментарністю наукового пояснення феномену чуток в умовах загрози життю або здоров'ю людині;
- ✓ обґрунтовано концептуальні засади запобігання і протидії чуткам при виникненні загрози життю або здоров'ю населення, зокрема розроблено: структурно-функціональну модель запобігання і протидії чуткам в умовах НС, яка дозволяє запобігти поширенню недостовірної інформації про ситуацію й попередити виникнення у населення страху і паніки; теоретичні та психолого-прикладні концепти програми дій членів штабу ліквідації наслідків НС щодо запобігання та нейтралізації чуток серед населення;

✓ здійснено змістовний аналіз НС як причини виникнення чуток (порушує нормальні умови життєдіяльності населення; призводить до виникнення загрози життю або здоров'ю людей; завдає матеріальні збитки; обмежує можливості особистості у реалізації своїх прагнень та потреб);

✓ визначено детермінанти виникнення та поширення чуток в умовах НС та виявлено наслідки їх впливу на психоемоційні й поведінкові реакції населення.

Результати дослідження впроваджено: у навчальний процес Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт впровадження № 1445/4 від 17.10.2016), Інституту Державного управління у сфері цивільного захисту (довідка про впровадження № 16/347 від 15.12.2016), Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 26/1/764 від 05.10.2017), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка про впровадження № 03-28/02/1662 від 07.06.2018), Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (довідка про впровадження № 182/1017 від 12.09.2018); у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України (довідка про впровадження № 03-05/ 3841 від 01.11.2016).

За результатами дослідження опубліковано монографію:

Потапчук Н.Д. Чутки в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. 388 с.

СІРКО Роксолана Іванівна.

Захист відбувся у 2019 році в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Тема дисертації: «Теоретико-методологічні основи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби».

Роксоланою Іванівною уперше в науці:

✓ науково обґрунтовано концептуальні основи системи професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби та визначено основні критерії оцінювання: діяльнісно-операційний, особистісно-мотиваційний змістовно-інформаційний і відповідні їм показники ефективності;

✓ розроблено структурно-функціональну модель професійної підготовки майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби;

✓ розкрито стрес-чинники діяльності психолога оперативно-рятувальної служби у повсякденних та в екстремальних умовах;

✓ виявлено та систематизовано індивідуально-психологічні характеристики майбутніх психологів, що детермінують їхню успішність у навчанні.

Результати дослідження впроваджено: у роботу Департаменту персоналу ДСНС України (акт впровадження від 17.05.2017 р.), Українського науково-дослідного інституту медицини транспорту МОЗ України (акт впровадження від 12.12.2017 р.); у навчальний процес Національної академії внутрішніх справ (акт впровадження від 17.05.2017 р.), Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (акт впровадження № 016/206 від 24.05.2017 р.), Національної академії Національної гвардії

України (акт впровадження від 14.11.2017 р.), Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (акт впровадження від 21.11.2017 р.). Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження від 13.12.2017 р.), Львівського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження № 82 від 26.12.2017 р.), Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (акт впровадження № 7.46 від 04.01.2018 р.). Військової академії (м. Одеса) (акт впровадження від 21.01.2018 р.).

За результатами дослідження опубліковано монографію:

Сірко Р.І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах : монографія. Львів : Галич-Прес, 2017. 479 с.

ШИРОБОКОВ Юрій Миколайович.

Захист відбувся у 2020 році в Національному університеті цивільного захисту України.

Тема дисертації: «Психологія військового полону».

Юрієм Миколайовичем уперше в науці:

- ✓ визначено та обґрунтовано універсальну концепцію, що розглядає військовий полон як психологічний феномен у всьому різноманітті його сторін і в органічній єдності складних елементів. Доведено, що найбільш продуктивною теоретико-методологічною основою розгляду психології військового полону є міждисциплінарний синтез, що здійснюється в конкретних просторово-часових межах;
- ✓ узагальнено види, стадії, фази та психологічний простір сучасного військового полону;
- ✓ виділено та охарактеризовано психологічні типи командирів військових підрозділів збройних сил Російської Федерації, ватажків незаконних збройних

формувань, командирів підрозділів найманців, які утримують українських військовополонених у районах проведення операції об'єднаних сил;

✓ запропоновано соціально-психологічну модель наслідків військового полону.

Результати дисертаційного дослідження:

✓ використано Комітетом Верховної Ради України у справах ветеранів та осіб з інвалідністю при роботі над законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження грошового та інших видів забезпечення за особами, які забезпечують безпеку під час проведення АТО та були захопленими в полон або заручниками, або визнаними в установленому законом порядку безвісно відсутніми» № 2548 (акт реалізації від 08.2020 року № 04-30/16-2020/138279);

✓ реалізовано в діяльності Ради національної безпеки і оборони України у процесі організації та проведення реінтеграційних та постізоляційних заходів щодо військовослужбовців та цивільних громадян, звільнених із примусової ізоляції (полону) (акт реалізації від 08.2020 року № 213/21-15);

✓ впроваджено у діяльності Офісу Президента України під час розробки Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (акт впровадження від 25.05.2018 року № 9-03/242);

✓ відпрацьовано Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України та Управлінням з військового співробітництва під час підготовки тимчасового положення про впровадження (апробацію) реінтеграції та постізоляційного супроводу особового складу Збройних Сил України, який перебуває в ізоляції, або звільнений з неї (акт реалізації від 07.2020 року № 323/1771);

✓ покладено в основу курсу виживання льотного складу авіації, що викладається у Повітряних Силах Збройних Сил України та дозволяє оптимізувати систему підготовки військових льотчиків до умов проведення операції об'єднаних сил (акт реалізації від 07.2020 року № 50/176/120/5/13);

✓ реалізовано у розробці низки нормативно-правових документів, що регламентують процес професійно-психологічної підготовки фахівців спеціальних підрозділів Національної Гвардії України (акт реалізації від 05.2020 року № 27/3-3372);

✓ впроваджено в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (акт впровадження від 03.2020 року № 182/1220);

✓ впроваджено в освітній процес Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження від 26.06.2020 року № 5342).

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Ширококов Ю.М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону : монографія. Харків, 2020. 476 с.

2. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Ширококов Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців - учасників антитерористичної операції : монографія. Харків, 2017. 186 с.

3. Ширококов Ю.М. Між життям та смертю: психологія військового полону. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології : монографія. Харків, 2017. С. 248-266.

4. Тімченко О.В., Ширококов Ю.М. Психологічна феноменологія сучасного військового полону. Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості: монографія. Суми, 2019. С. 224- 246.

5. Safin O., Timchenko O., Shirobokov Yu. Socio-psychological model of the consequences of military captivity. Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries: collective monograph. Poznań 2019. P. 149-162.

МИРОНЕЦЬ Сергій Миколайович.

Захист відбувся у 2020 році в Національному університеті цивільного захисту України.

Тема дисертації: «Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій».

Сергієм Миколайовичем уперше в науці:

- ✓ визначено й обґрунтовано роль та місце психологічної складової у діяльності міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій на трьох рівнях: нормативно-параметричному, морфологічному та функціональному;

- ✓ запропоновано інтегративний підхід до розгляду психології діяльності міжнародних гуманітарних місій, методологічну основу якого становить системний принцип у поєднанні з антропоцентричною, науковою та культурно-історичною парадигмами, що дає змогу поєднувати гуманітарні цінності з кількісно-якісними моделями та алгоритмічними технологіями;

- ✓ обґрунтовано нові напрями розвитку системи професійно-психологічної підготовки зведених підрозділів ДСНС України, що залучаються до діяльності в умовах стрес-факторів підвищеної інтенсивності при виникненні надзвичайних ситуацій транскордонного та міжнародного значення.

Результати дисертаційного дослідження:

- ✓ застосовано, при розробці:
 - Національного стандарту реінтеграції та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з вимушеної ізоляції (акт впровадження Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій від 10.06.2020 №15/04-06/124);
 - Кодексу цивільного захисту України (від 02.10.2012 № 5403-VI) – внесено нову редакцію статті 38 «Психологічний захист» (акт впровадження МНС України від 30.01.2013);

– Державних стандартів професійно-технічної освіти: ДСПТО.ЛО.75.24-2009. Професія: Рятувальник. Кваліфікація: Рятувальник 3,2,1 класи, вища категорія. Код: 5119 та ДСПТО.ЛО.75.25-2009 (чинні відповідно до наказу МОН України від 28.10.2009 № 989 (акт впровадження МНС України від 30.01.2013));

– Національного стандарту навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях. Національний стандарт України/Наказ Держспоживстандарту від 08.08.2008 № 274 з 2010–0–01 (акт впровадження МНС України від 30.01.2013);

– при підвищенні кваліфікації керівного складу Центральних органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту та керівників галузевих підсистем Єдиної державної системи цивільного захисту України в темах: «Міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту»; «Психологічне забезпечення у сфері цивільного захисту»; «Психологічний захист в умовах надзвичайних ситуацій» (акт впровадження МНС України від 30.01.2013).

✓ впроваджено:

– у систему підготовки Головного авіаційного координаційного центру пошуку і рятування (ГАКЦПР) та освітній процес кафедри авіації та авіаційного пошуку і рятування – рекомендації щодо професійно-психологічного супроводу та психологічної підготовки рятувальників повітряних пошуково-рятувальних команд авіації ДСНС, що затверджені наказом МНС України від 27.08.2007 № 584 «Про введення в дію Програми підготовки рятувальників повітряних пошуково-рятувальних команд авіації МНС» (акт впровадження ІДУЦЗ ДСНС України від 02.03.2020);

– у практику професійно-психологічної підготовки рятувальників Мобільного рятувального центру швидкого реагування (МРЦ ШР ДСНС України): при професійно-психологічному відборі рятувальників та підготовці до міжнародної атестації Міжнародною групою ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста (International Search and Rescue Advisory Group) у складі пошуково-рятувальної команди важкого класу з пошуку та

порятунку в умовах міста; при відпрацюванні в системі професійно-психологічної підготовки рятувальників «Алгоритмів надання екстреної медичної допомоги для немедичних працівників при різноманітних надзвичайних станах», які включені до програми професійно-психологічної підготовки усіх категорій рятувальників МРЦ ШР ДСНС України (акт впровадження МРЦ ШР ДСНС України від 15.06.2020);

– у практичну діяльність Українського науково-практичного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф (УНПЦЕМД та МК), зокрема при реалізації теми НДР «Розробка та впровадження сучасних навчальних програм з надання екстреної медичної допомоги населенню України у надзвичайних ситуаціях» (номер державної реєстрації: 01107U000969);

– у практичну діяльність підрозділів Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту, а саме: авторська методика «Модифікований дебрифінг» застосовується безпосередньо під час ротації військовослужбовців саперних підрозділів, які залучаються для розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів у зоні проведення операції Об'єднаних сил, гуманітарного розмінування та під час проведення зборів з випускниками вищих військових освітніх закладів і рекомендована до використання офіцерами з морально-психологічного забезпечення та військовими психологами військових частин Держспецтрансслужби; «Алгоритми надання екстреної медичної допомоги для немедичних працівників при різноманітних надзвичайних станах» включено до програми професійно-психологічної підготовки усіх категорій особового складу Держспецтрансслужби, а також передбачених заходах виконання вимог наказу Міністра оборони України № 702 від 09.12.2015 (у редакції наказу Міністра оборони України № 629 від 11.12.2019) щодо психологічної реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціалізованої служби транспорту, які брали участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсіч і стримування збройної агресії

Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах (акт впровадження № 14 від 02.03.2020);

– в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (акт впровадження № від 03.03.2020) та Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження від 25.02.2020) – при професійно-психологічній підготовці (підвищенні кваліфікації) військових медиків та фахівців, які за своїми функціональними обов'язками зобов'язані мати навички надання домедичної допомоги постраждалим;

– у систему професійно-психологічної підготовки рятувальників та рятувальників вищої категорії – розроблену «Модель комплексного психологічного забезпечення фахівців зведених рятувальних підрозділів міжнародних гуманітарних місій та пошуково-рятувальних операцій» (акт впровадження Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту ДСНС України від 24.02.2020);

– в освітній процес кафедри тактико-спеціальної, вогневої та спеціальної фізичної підготовки Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження № 5344 від 26.06.2020);

– у науковий процес Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба – при розробленні системи діагностики бойової готовності особового складу Повітряних Сил Збройних Сил України, відібраного для участі у миротворчих місіях (акт впровадження від 01.06.2020 № 350/176/51-262/293 пс.);

– у навчально-методичну та наукову роботу Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 02.06.2020 № 5344);

– в освітній процес кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету у підготовці програм і робочих програм дисциплін «Психологія праці та інженерна психологія», «Психологія стресостійкості», «Кризова психологія» для студентів, які здобувають освітній

ступінь «бакалавр» галузей знань 053 «Психологія», та «Психологія праці в екстремальних умовах», які здобувають освітній ступінь «магістр» 053 (довідка про впровадження № 686/22 від 06.03.2020).

За результатами дослідження опубліковані монографії:

1. Миронець С.М. Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Київ: Київ. нац.торг.-екон.ун-т, 712 с.
2. Миронець С.М., Тімченко О.В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: монографія. Київ: Консультант, 232 с.
3. Гур'єв С.О., Волянський П.Б., Миронець С.М. та ін. Управління процесом подолання наслідків катастрофічних повеней: монографія. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України. Київ, 290 с.
4. Гур'єв С.О., Волянський П.Б., Миронець С.М. та ін. Мобільні формування державної служби медицини катастроф як механізм управління процесом подолання медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій: монографія. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМПМК МОЗ України. Київ, 384 с.
5. Гур'єв С.О., Терент'єва А.В., Миронець С.М. та ін. Реагування на виникнення надзвичайних ситуацій: монографія; за заг. ред. С.О. Гур'єва. ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України. Київ, 412 с.
6. Корольчук М.С., Корольчук В.М., Кулаженко А.І., Миронець С.М. , та ін. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія; за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 276 с.

Підводячи підсумок, хотілося б зазначити, що протягом останніх 30 років історії сучасної України психологія діяльності в особливих умовах послідовно розвивалася, перетворившись зі скромної спеціальності 19.00.09 в респектабельну прикладну діяльність. Мало того, згідно з прогнозами багатьох експертів, сучасні численні надзвичайні ситуації природного, техногенного, соціального або воєнного походження, які характеризуються

асиметричністю і все більш вираженою терористичної спрямованості, неодмінно приведуть до нового витка розвитку екстремальної психології.

Сьогодні важко знайти галузь прикладної психології, яка б не мала свого коріння в надрах психології діяльності в особливих умовах, або якій би екстремальна психологія не дала поштовх до подальшого розвитку. Крім розвитку психологічних інструментів і їх масового застосування, психологія діяльності в особливих умовах фактично стала «засновником» психології управління, організаційної психології, психології комунікації, пропаганди і маркетингу, ергономіки, когнітивної, клінічної (нейро-), спортивної психології, психології стресу і посттравматичного стресового синдрому, психології креативності та ін.

Ймовірно, нам не довго вже залишається чекати, поки втілиться в життя пророцтво П. Блума від 1991 року: «Прийде час, коли професійний психолог керуватиме військовою організацією». Наскільки таке передбачення виправдано, свідчить той факт, що в Міністерстві оборони США працює більше психологів, ніж в будь-якій іншій організації в світі. І в нашій країні цей процес також набирає обертів. Адже сьогодні Міністерство внутрішніх справ України очолює генерал поліції першого рангу, доктор психологічних наук Ігор Володимирович Клименко⁴³...

⁴³ Міністром внутрішніх справ України Ігоря Володимировича Клименка призначила Верховна Рада України 7 лютого 2023 року.

Додаток Х

**КЛЮЧОВІ СЛОВА В РОБОТАХ ДИСЕРТАНТІВ-ЧОЛОВІКІВ
ТА ДИСЕРТАНТОК-ЖІНОК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 -
«ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»
(1991-2021 рр.)**

Таблиця Х.1. - Ключові слова в роботах дисертантів-чоловіків за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.)

Рік захисту	Ключові слова
1999	Антиципаційні функції оперативної пам'яті; Військовослужбовці льотчики;
2000	Психологічний відбір курсантів ВВНЗ; Оцінка та прогнозування ефективності професійного психологічного відбору курсантів;
2002	Психологічні особливості спілкування військовослужбовців; Тактико спеціальні навчання;
2003	Соціально-психологічна адаптація; Діяльність військового керівника; Психічне здоров'я військовослужбовця; Управління ціннісно-нормативним конфліктом; Початкова парашутна підготовка; Толерантність до страху; Внутрішньо особистісні конфлікти; Психопрофілактика; Психокорекція; Негативні психічні стани особистості;
2004	Психологічне прогнозування надійності діяльності офіцерів; Емоційна стійкість; Військово професійна підготовка курсантів; Організаційно-управлінський аспект; Соціально-психологічна адаптація молодих офіцерів; Професійна самосвідомість військовослужбовців ЗСУ; Інтерпретація невербальної поведінки особистості; Протиправна поведінка; Психологічні особливості ефективної управлінської діяльності; Саморегуляція психологічних станів; Первинна військово-професійна підготовка; Збереження психологічного здоров'я; Психологічні особливості формування професійних якостей; Психологічний відбір військовослужбовців; Психологічні особливості професійної діяльності ДПСУ;
2005	Психологічні умови подолання труднощів у педагогічній діяльності; Психологічні умови запобігання травматизму та загибелі військовослужбовців; Міжособистісна взаємодія; Особливості діагностики військовослужбовців ЗСУ; Особливості корекції психологічної напруженості; Особливості прояву ПТСР у працівників МНС; Психологічні особливості прийняття ефективних рішень офіцерами ДПС України; Соціально-психологічні умови профілактики нестатутних взаємовідносин; Оцінка інтелектуальних здібностей; Психологічні умови прогнозування профпридатності;
2006	Чинники адаптації військовослужбовців миротворчого контингенту; Психологічні особливості формування ефективного стилю управління; Психологічний супровід; Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому вигорання; Психологічний вплив; Стресостійкість стресовразливості; Формування психологічної готовності; Психологічні особливості поведінки рятувальників;
2007	Психологічне забезпечення діяльність в особливих умовах операторів РЛС; Психологічні особливості виникнення корупційного діалекту; Соціально-

	психологічний клімат; Формування особистості курсантів; Психологічне прогнозування професійної надійності; Пізнавальна сфера; Психологічні особливості розвитку; Управлінська компетенція; Негативні психологічні стани та реакції; Комунікативна компетенція; Професійна адаптація інспекторів прикордонної служб; Психологічна підготовка управлінської діяльності;
2008	Формування професійних якостей рятувальників МНС України; Кадрова робота; Психологічна готовність; Емоційна регуляція; Розвиток стресостійкості; Соціально-психологічна реабілітація; Особистісно-професійний розвиток; Психологічні чинники успішності професійної діяльності; Подолання стресу; Організаційно-психологічні особливості; Міжособистісні конфлікти;
2009	Психологічні особливості соціалізації; Розвиток професійної діяльності водіїв; Розвиток професійної рефлексії; Мотивація до професійної діяльності; Психологічна готовність; Психологічні особливості розвитку пильності; Соціально-психологічні детермінанти помилкових дій; Психологічне становлення молодших командирів; Ціннісно-смысловий аспект; Психологічні особливості формування здорового способу життя; Професійна придатність; Психологічна діагностика;
2010	Професійна Я-концепція; Психологічні особливості міжособистісних стосунків жінок; Особистісно-мотиваційні детермінанти ризикованої поведінки; Регуляція психологічного напруження; Мотивація військово-професійної діяльності; Мотиваційно-особистісні детермінанти успішності; Майбутній командир підрозділу; Саморегуляція психічної стійкості; Формування Я-концепції; Формування професійних якостей;
2011	Комунікативна компетенція; Міжособистісна взаємодія; Психологічна готовність до професійної діяльності пожежних-рятувальників; Психологічна стійкість військовослужбовців; Професійне становлення; Професіографічний аналіз діяльності рятувальника МНС; Розвиток кар'єри; Соціально-психологічна адаптація; Кар'єрні домагання; Формування готовності до діяльності в екстремальних умовах;
2012	Офіцер-прикордонник; Копінг-поведінка рятувальника; Прихований психологічний вплив; Оперативний персонал; Дезінформація; Психологічні особливості формування у майбутніх офіцерів відповідального ставлення до збереження особистого здоров'я; Формування психологічної готовності; Психологічна підготовка оперативного персоналу електроенергетичного підприємства; Психологічні чинники адаптації; Професійна діяльність; Адаптація; Вплив професійного іміджу; Професійна діяльність; Психологічна стійкість; Психологічні чинники адаптації; Життєва стійкість; Формування авторитету військовослужбовців ЗСУ; Розвиток професійно важливих якостей; Розвиток психологічної стійкості;
2013	Діагностика та прогнозування професійно-важливих якостей начальників караулу; Професійна мотивація офіцерів ЗСУ; Психологічна діагностика професійної придатності; Професіографічний аналіз діяльності кінологів; Екзистенціальні проблеми; Індивідуально-психологічні характеристики; Психологічна профілактика професійного вигорання військовослужбовців; Психологічна адаптація; Формування психологічної готовності; Особистісні зміни постраждалих у надзвичайних ситуаціях;
2014	Професійне самовизначення; Соціально-психологічні детермінанти професійного становлення військовослужбовця ЗСУ; Психологічний вплив; Психологічні детермінанти помилкових дій; Психологічна безпека;

	Неінструментальна детекція; Встановлення психологічного контакту; Психологічна готовність;
2015	Діяльність керівника; Формування професійної готовності; Копінг-стратегії поведінки; Розвиток професійно важливих якостей; Психологічні особливості розвитку; Особливості неформальних лідерів; Військовий підрозділ; Психологічна корекція професійних страхів; Подолання психологічних бар'єрів; Психологічний супровід;
2016	Особливості професійної Я-концепції; Девіантна поведінка військовослужбовців; Професійно зумовлені акцентуації; Професіографічний аналіз діяльності військовослужбовця;
2017	Постекстремальна адаптація учасників АТО; Надзвичайна ситуація; Набута безпорадність; Подолання босінгу; Психологічні наслідки перебування в зоні АТО;
2018	Динаміка ригідності комбатантів; Процес адаптації до мирного життя; Психологічна стійкість; Психологічна сумісність; Психологічна готовність; Професійний розвиток;
2019	Особистісне зростання у посттравматичний період; Смыслові структури; Психологічне забезпечення військовослужбовця; Психокорекція професійного відчуження;
2020	Міжнародні гуманітарні місії; Військовий полон;
2021	Психологічна готовність; Особливості розвитку психологічної саморегуляції.

Таблиця X.2. - Ключові слова в роботах дисертанток-жінок за спеціальністю 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» (1991-2021 рр.)

Рік захисту	Ключові слова
2000	Професійна діяльність пожежних; Професійна самоідентифікація;
2003	Мотивація;
2004	Комунікативна поведінка;
2005	Молода сім'я; Професійна та функціональна надійність;
2006	Організаторські здібності; Стабільність сім'ї; Культура міжособистісних відносин;
2007	Задоволеність службовою діяльністю військовослужбовців
2008	Парашутисти; Працівник чергово-диспетчерської служби екстреного виклику; Професійно-важливі якості; Стійкість до стресу; Психологічна готовність;
2009	Довгостроковий прогноз успішності професійної діяльності; Військовослужбовці-жінки; Стресостійкість; Правоохоронці; Професійна діяльність; Психологічна готовність;
2010	Соціально-психологічний тренінг; Психологічна готовність; Стресостійкість; Професійна діяльність прикордонників; Нелегальні мігранти; Рятувальники; Молоді офіцери ЗСУ;
2011	Довгостроковий прогноз; Професійна успішність; Психологічна корекція; Рятувальник; Професійний відбір; Ризикова поведінка; Екстрена психологічна допомога; Професійна деформація; Фахівець Державної

	воєнізованої гірничорятувальної служби України; Психологічний захист; Професійні деструкції;
2012	Соціально-групова ізоляція; Професійна діяльність; Когнітивна саморегуляція; Соціально-психологічна адаптація; молоді сім'ї офіцерів-прикордонників;
2013	Психологічне здоров'я; Ефективність професійної діяльності; Успішність професійної діяльності; Командири відділень військових пожежних підрозділів; Професійна адаптація; Військовослужбовців медичної служби ЗСУ;
2014	Професійна адаптація; Посадові зміни; Когнітивно-стильові характеристики; Фахівці управління повітряним рухом; Професійна самотність; Рятувальники МНС; Моряки; Психологічна підготовка; Прикордонні наряди; Психологічна стійкість; Ефективність професійної діяльності; Фахівців спеціального підрозділу служби інкасації Державної служби охорони при МВС;
2015	Професійне самовизначення; Офіцери-прикордонники; Креативне мислення; Важкі умови життєдіяльності; Професійно-психологічна підготовка; Психологічна готовність; Професійна діяльність; Психологічна ригідність; Стресостійкість; Оцінювання надзвичайних ситуацій; Фахівці воєнізованої гірничорятувальної служби України; Кримінальні аналітики оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ; Адаптація до загроз небезпечних природних явищ; Метод муляжування; Екстрена психологічна допомога; Військовослужбовці Національної гвардії України; Антитерористична операція; Професіографічний аналіз; Фахівці служби психологічного забезпечення ДСНС України; Психічна ригідність; Емоційні переживання; Професійні спортсмени; Мотиваційний ресурс;
2016	Емоційне вигорання; Оперативні співробітники Служби безпеки України; Саморегуляція поведінки; Емоційна стійкість; Масова поведінка; Емоційний інтелект; Службово-бойова підготовка; Фахівці технічного профілю національної гвардії України; Рятувальники; Масові спортивні заходи на великих стадіонах; Ситуативна психологічна готовність; Фахівці управління повітряним рухом;
2017	Управлінська компетентність; Надійність професійної діяльності; Водії пожежного автотранспорту; Психодіагностика; Бойовий стрес; Військовослужбовці – учасники АТО;
2018	Професійна взаємодія; Медичний персонал; Перфекціонізм; Професійна ідентичність; Офіцер ЗСУ; Когнітивні функції; Боксери; Психологічна готовність; Психологічна сумісність; Водії міського транспорту; Фахівці первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу ДСНС України;
2019	Успішність професійної діяльності; Провина-стан; Синдром «емоційного вигорання»; Психологія чуток; Професійна підготовка; Життєздатність рятувальників ДСНС України; Професійне спілкування; Військовослужбовці ЗСУ; Психокорекція; Ірраціональна дезадаптивна провина; Професійні стереотипи; Працівники аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України; Психологічна травматизація; Військовослужбовці - учасники АТО; Психологічна профілактика; Курсанти ВНЗ МВС України; Надзвичайна ситуація; Психологи оперативно-рятувальної служби ДСНС України;
2021	Надійність; Члени танкового екіпажу ЗСУ.

Додаток Ц

**ЧАСТОТА ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ
МЕТОДИК У ХОДІ ПРОВЕДЕННЯ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 19.00.09 - «ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В
ОСОБЛИВИХ УМОВАХ»**

- ✓ Опитувальник мотивації успіху та остраху невдачі А. Реана (у 9 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Тест самооцінки особистості О. Будассі (у 9 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Багатофакторний опитувальник ММРІ С. Гатавея, Дж. Мак-Кінлі (у 9 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Тепінг-тест (діагностика сили нервових процесів) Є. Ільїна (у 8 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Незакінчені речення» (діагностика мотиваційної сфери і спрямованості особистості) М. Сакса (у 8 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Мотивація професійної діяльності» К. Замфір (модифікація А. Реана) (у 8 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової (у 7 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Акцентуації характеру та темпераменту особистості» К. Леонгарда, Г. Шмішека (у 7 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика виявлення комунікативних та організаторських здібностей В. Синявської, Б. Федоришина (у 7 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика рівня емпатійних здібностей В. Бойко (у 6 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика (у 6 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Копінг-тест Р. Лаза руса (у 6 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Соціометрія» (дослідження міжособистісних стосунків) Дж. Морено (у 6 дисертаційних дослідженнях);

- ✓ «Інтегральна задоволеність трудовою діяльністю» Ю. Барташева (у 6 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика дослідження вольової саморегуляції А. Зверькова, Є. Ейдмана (у 6 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика професійної мотивації В. Осьодло (у 5 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Тест структури інтелекту Р. Амтхауера (у 5 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика рівня емпатії М. Супова (у 5 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Опитувальник вивчення темпераменту Г. Айзенка (у 5 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика типу комунікативної установки В. Бойко (у 4 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Дослідження схильності до ризику А. Шмельова (у 4 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Готовність до саморозвитку» В. Павлова (у 4 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика портретних виборів Л. Сонді (модифікація Л. Собчик) (у 4 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Опитувальник «Інтелектуальна лабільність» А. Козирєвої (у 4 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Коректурна проба» (дослідження втомлюваності, концентрації, стійкості уваги) Б. Бурдона (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика професійного вигорання К. Маслач, С. Джексон (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Дослідження спрямованості особистості Б. Басса (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ П'ятифакторний особистісний опитувальник «Велика п'ятірка» Р. МакКас, П. Коста (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика «Візерунки» (у 3 дисертаційних дослідженнях);

- ✓ Методика «Людина-техніка» (схильність до різних видів технічних спеціальностей) (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Особистісний опитувальник Г. Айзенка (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика оцінки компонентів самосвідомості «Особистісний диференціал» Е. Бажана, Л. Еткінда (у 3 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Приховані фігури» (модифікація методики Л. Терстоуна) (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Вивчення емоційної експресії О. Богіної (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика типологій психологічного захисту Р. Плутчика (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика задоволеністю своєю професійною діяльністю Н. Кузьміна (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. Ільїна, П. Ковальова (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика оцінки агресивності у відносинах А. Ассінгера (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Визначення суб'єктивної локалізації контролю С. Пантелеева, В. Столина (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика темпераменту Я. Стреляу (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Індекс групової згуртованості» К. Сішора (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Стрес-симптом-тест» Р. Фрестера (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Тест-опитувальник самоствалення особистості С. Пантелеева (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Експрес-діагностика адаптованості» (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Доміно» (тест інтелекту) Е. Енстей (у 2 дисертаційних дослідженнях);

- ✓ Тест самооцінки стресостійкості С. Коухен і Г. Вілліансон (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Тест «Реакція на рухомий об'єкт» (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційній сфері» О. Потьомкіної (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Короткий вибіркового тест» (визначення інтегрального показника загальних здібностей) Н. Бузіна, Е. Вандерлика (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Методика самооцінки своїх професійних якостей І. Дембо (модифікація С. Рубінштейн) (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Шкала оцінювання інтенсивності бойового досвіду Т. Кіна (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Діагностика рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана (модифікація В. Бойко) (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ «Порівняння подібних малюнків» Дж. Кагана (у 2 дисертаційних дослідженнях);
- ✓ Фрайбургський особистісний опитувальник І. Фаренберга, Х. Зарга, Р. Гампеля (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник виявлення домінуючого інстинкту В. Гарбузова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Життєздатність людини» О. Рильської (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика вивчення системи життєвих сенсів» В. Котлякова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Агресивність» (модифікація тесту С. Розенцвейга (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Індивідуальні стилі мислення» А. Алексєєва, Л. Громової (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика рівня рефлексивності» О. Карпова (в 1 дисертаційному дослідженні);

- ✓ «Аналіз своїх обмежень» М. Вудкока, Д. Френсіса (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика когнітивної ригідності та гнучкості пізнавального контролю Дж. Струпа (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика загального рівня комунікабельності В. Ряховського (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика комунікативного контролю М. Снайдера (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика визначення рівня вербального (абстрактного) мислення К. Йєрасикова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Словесний лабіринт» (дослідження індивідуальних особливостей суб'єктів розумової діяльності по параметру ригідності) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Дослідження пам'яті В. Смирнова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Інтелектуальний тест Г. Айзенка (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика ригідності Г. Айзенка (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика оцінки оперативної зорової пам'яті (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Кільця Ландольта» (дослідження уваги) Е. Ландольта (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Дослідження ступеня задоволення основних потреб В. Скворцова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела, М. Фергюсона (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. Духновського (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Клінічний опитувальник виявлення і оцінки невротичних станів К. Яхина, Д. Менделевича (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Мотивація афіляції» А. Меграбянова (модифікація М. Магомед-Емінова) (в 1 дисертаційному дослідженні);

- ✓ Модульний соціотест (діагностики взаємин і міжособистісних конфліктів в групі) О. Анцупова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика діяльнісних особливостей керівництва та лідерства А. Журавльова, В. Захарова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Самооцінка адаптивності» С. Болтівця (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості Л. Уманського, І. Френкель, А. Лутошкіна, А. Чернишова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика емпатії (модифікація А. Меграбяна, Н. Епштейна) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Каліфорнійський психологічний опитувальник Г. Глуха (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика мотиваційної структури особистості Е. Мільмана (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Мотиваційний тест Г. Хекхаузена (модифікація Л. Собчик) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика оцінки оперативної слухової пам'яті (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала особистісної тривожності О. Парафіян (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Самооцінка готовності до розвитку» Г. Коджаспірової (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест двадцяти тверджень на самоствалення М. Кун, Т. Мак-Партланд (в 1 дисертаційному дослідженні);

- ✓ «Особистісні фактори прийняття рішень» Т. Корнилової (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест «Заверши малюнок» (діагностика творчості і креативності) П. Торренса (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест на визначення творчих здібностей Х. Зіверта (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест впевненості в собі В. Ромек (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест-опитувальник особистісної зрілості В. Лосенкова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник рівня імпульсивності Г. Хекхаузена (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник суб'єктивної діагностики рівня вираженості ознак деструктивної професійної самотності (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест на самооцінку стресостійкості особистості (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник нервно-психічної напруги Т. Немічна (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Оцінка емоційно-діяльнісної адаптивності» В. Заморусєва (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Переплутані лінії» (діагностика стійкості уваги і концентрації) О. Рея (модифікація К. Платонова) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Дослідження психологічної структури темпераменту» Б. Смирнова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест диспозиційного оптимізму Ч. Карвера, М. Шевера (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала соціальної бажаності Д. Кроуна, Д. Марлоу (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Способи копінг-поведінки»; Опитувальник провини К. Куглер, У. Джонс (в 1 дисертаційному дослідженні);

- ✓ «Запам'ятай малюнки» (визначення обсягу короткочасної зорової пам'яті) Р. Немова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Інтегральна задоволеність працею» М. Фетіскіна (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник «Образ професійної ситуації» (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика самооцінки своїх професійних якостей І. Дембо (модифікація С. Рубінштейн) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Індекс толерантності» Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєва, Л. Шайкерова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Анкета «Мотиви військової діяльності» (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика ситуативної самоактуалізації особистості Т. Дубовицької (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Оцінки стилю управління Я. Подоляк (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник фобій (модифікація опитувальника страхів В. Леві) (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості Ю. Щербатих, О. Івлевої (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Тест-опитувальник соціально-комунікативної компетентності В. Овчарової (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Дослідження особливостей мислення (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала клінічної діагностики ПТСР; Тест «Числові ряди» (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ «Я-реальне, Я-ідеальне» Т. Яценка (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика копінг-стратегій Ч. Кавера, М. Шейєра, Д. Вентрауба (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Визначення мотиваційного профілю особистості Ш. Ічі, Т. Мартіна (в 1 дисертаційному дослідженні);

- ✓ Методика вивчення властивостей нервової системи (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала оцінки впливу травматичної події М. Горовіца, Д. Бейс (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник визначення рівня невротизації та психопатизації І. Ласко, Б. Тонконогий (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Оцінка схильності до суїцидальних реакцій П. Юнацкевіч (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала темпераментів Л. Терстоуна (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Методика самооцінки емоційного стану А. Уессмана, Д. Рікса (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Шкала самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалима (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Діагностика психодинамічних властивостей особистості Б. Смирнова (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Кольоровий тест ставлень Є. Балжина, Т. Корнева, О. Еткінда (в 1 дисертаційному дослідженні);
- ✓ Опитувальник оцінки потреби в досягненні Ю. Орлова (в 1 дисертаційному дослідженні).

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з навчальної та методичної роботи Національного університету цивільного захисту України

Юрій КЛЮЧКА
«22» _____ 2023 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження **ШАШЕНКОВА Дмитра Михайловича** на тему: «Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»»

Комісія у складі: голови комісії – начальника відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру Юрія УВАРОВА, членів комісії – заступника начальника відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру Віталія АСОЦЬКОГО, старшого викладача-методиста відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру Тетяни БУТЕНКО, склали цей акт про те, що матеріали дисертаційної роботи Дмитра ШАШЕНКОВА були опрацьовані відділом внутрішнього забезпечення якості освіти, а її результати, у вигляді розробленої автором ієрархії основних проблем, які найбільш цікавлять вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», надані кафедрі психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України та рекомендовані для використання в освітньому процесі під час підготовки фахівців, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Екстремальна та кризова психологія» за третім (доктор філософії) рівнем вищої освіти, спеціальність 053 – «Психологія», галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки».

Акт складений для подання до спеціалізованої вченої ради у зв'язку із захистом дисертації на здобуття наукового ступеня доктор філософії в галузі психології та не є підставою для одержання премії та інших винагород.

Голова комісії:

начальник відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру,
кандидат технічних наук, доцент

Юрій УВАРОВ

Члени комісії:

заступник начальника відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру
кандидат психологічних наук
старший викладач-методист відділу внутрішнього забезпечення якості освіти навчально-методичного центру

Віталій АСОЦЬКИЙ

Тетяна БУТЕНКО

Прим. №

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Бригадний генерал

Андрій БЕРЕЖНИЙ

2023 р.

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження
ШАШЕНКОВА Дмитра Михайловича за темою "Генезис вітчизняної
спеціальності 19.00.09 – "Психологія діяльності в особливих умовах"^{***} у наукову
діяльність Харківського національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

Комісія, призначена відповідно до наказу начальника Харківського
національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба від
29.12.2022 № 1727 у складі:

голови комісії: начальника науково-організаційного відділу
Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана
Кожедуба підполковника Олександра КУРЕНКА;

членів комісії:

начальника науково-дослідної лабораторії (морально-психологічного
забезпечення) наукового центру Повітряних Сил Харківського національного
університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба доктора психологічних
наук, доцента полковника Юрія ШИРОБОКОВА;

старшого наукового співробітника науково-дослідної лабораторії
(морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил
Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана
Кожедуба кандидата психологічних наук, доцента працівника ЗС
України Віталія КИСЛОГО;

старшого наукового співробітника науково-дослідної лабораторії
(морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил
Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана
Кожедуба кандидата психологічних наук, доцента працівника ЗС
України Володимира ПАСІЧНИКА.

у період з 28 серпня 2023 року по 01 вересня 2023 року розглянула
результати дисертаційного дослідження ШАШЕНКОВА Дмитра
Михайловича за темою "Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 –
"Психологія діяльності в особливих умовах"^{***}.

Комісія розглянула результати дисертаційного дослідження за темою
"Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – "Психологія діяльності в
особливих умовах"^{***} та ВСТАНОВИЛА:

1. Результати дисертаційного дослідження “Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – “Психологія діяльності в особливих умовах”” використаї при розробці програми та методики курсової підготовки фахівця SERE-психології для Повітряних Сил Збройних Сил України.

2. Результати дисертаційного дослідження “Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – “Психологія діяльності в особливих умовах”” вважати реалізованими у науково-дослідній роботі шифр “Ізоляція-ПС” (номер державної реєстрації № 0121U112617) при розробці проекту стандарту реінтеграції (відновлення) льотно-підйомного складу Повітряних Сил Збройних Сил України, звільненого з примусової ізоляції, а саме результати, у вигляді періодизації становлення та розвитку спеціальності 19.00.09 – “Психологія діяльності в особливих умовах” розроблені ШАШЕНКОВИМ Дмитром Михайловичем.

Результати роботи можуть бути використані для подальших наукових досліджень системи відновлення та постізоляційного супроводу осіб, звільнених з примусової ізоляції (полону), у освітньому процесі вищих навчальних закладів системи Міністерства оборони України та інших структур сектору безпеки та оборони України.

Голова комісії: підполковник Олександр КУРЕНКО

Члени комісії: полковник Юрій ШИРОБОКОВ
працівник ЗС України Віталій КИСЛИЙ
працівник ЗС України Володимир ПАСІЧНИК

На електронний документ накладено: 1 (Один) підписи чи печатки:
На момент друку копії, підписи чи печатки перевірено:
Програмний комплекс: eSign v. 2.3.0;
Засіб кваліфікованого електронного підпису чи печатки: ПТ Користувач ЦСК-1
Експертний висновок: №05/02/02-1424 від 05.04.2016;
Цілісність даних: не порушена;

Підпис № 1 (реквізити підписувача та дані сертифіката)
Підписувач: ШАШЕНКОВ ДМИТРО МИХАЙЛОВИЧ 3345413396;
Належність до Юридічної особи: ФІЗИЧНА ОСОБА;
Код юридичної особи в ЄДР: 3345413396;
Серійний номер кваліфікованого сертифіката: 5E984D526F82F38F0400000576F2301EA4D7404;
Видає кваліфікованого сертифіката: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК";
Тип носія особистого ключа: Незахищений;
Тип підпису: Удосконалений;
Сертифікат: Кваліфікований;
Час та дата підпису: 19:50 02.10.2023;
Чинний на момент підпису. Підтверджено позначкою часу для підпису від АЦСК (кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг)